

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

І. П. ВАСИЛЬКІВСЬКА

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Загальна частина

Навчальний посібник

Рецензенти

В. І. Глушков, д.ю.н., проф.
(Національна академія Служби безпеки України)

І. О. Рощина, к.ю.н., доц.
(Національний авіаційний університет)

О. Г. Яновська, к.ю.н., доц.
(ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»)

Редакційна колегія Центру магістерської підготовки

Голова редакційної колегії А. М. Поручник, професор, д.е.н.

Відповідальний секретар редакційної колегії В. А. Федун

Члени редакційної колегії: Є. Г. Панченко, професор, д.е.н., Г. О. Швиданенко, професор, к.е.н., Д. Г. Лук'яненко, професор, д.е.н., А. М. Поддєрьогін, професор, к.е.н., Ф. П. Шульженко, професор, д.ю.н., О. В. Ткаченко, доцент, к.е.н., Н. П. Москалюк, доцент, к.е.н., І. В. Кулага, доцент, к.е.н., Я. М. Столярчук, доцент, к.е.н.

Рекомендовано Вченою радою КНЕУ
Протокол № 7 від 29.03.2012

Васильківська І. П.

В 19 Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб.
[Електронний ресурс] / І. П. Васильківська. — К. : КНЕУ, 2013.
— 295 [1]с.
ISBN 978-966-483-715-3

У навчальному посібнику висвітлюються питання Загальної частини кримінального права України, з урахуванням найостанніших змін у законодавстві (станом на лютий 2013 р.). Після кожної теми до основних теоретичних положень додаються контрольні питання, тести для перевірки знань, завдання для індивідуальної роботи та перелік рекомендованої літератури для поглибленого вивчення матеріалу. У кінці посібника вміщено словник основних термінів.

Розрахований на студентів спеціальності «Правознавство» усіх форм навчання, аспірантів, викладачів вищих закладів освіти, наукових і практичних працівників, а також усіх, хто цікавиться питаннями кримінального права.

УДК 343.1(477)
ББК 67.408(4 Укр)я73

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	8
<i>Тема 1. Поняття, предмет і система кримінального права України.</i> Наука кримінального права	11
1.1. Поняття кримінального права, його предмет і метод	12
1.2. Завдання та функції кримінального права.	13
1.3. Принципи кримінального права	14
1.4. Система кримінального права	15
1.5. Зв'язок кримінального права України з іншими галузями права	16
1.6. Наука кримінального права.	18
<i>Тема 2. Закон про кримінальну відповідальність</i>	24
2.1. Поняття закону про кримінальну відповідальність	24
2.2. Структура КК	25
2.3. Тлумачення закону про кримінальну відповідальність	28
2.4. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі	30
2.5. Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі	32
<i>Тема 3. Поняття злочину та його види</i>	41
3.1. Поняття та ознаки злочину	41
3.2. Малозначність діяння	44
3.3. Відмежування злочинів від інших правопорушень	45
3.4. Класифікація злочинів.	46
<i>Тема 4. Кримінальна відповідальність та її підстави</i>	53
4.1. Поняття кримінальної відповідальності	53
4.2. Кримінальна відповідальність і кримінально-правові відносини	55
4.3. Форми реалізації кримінальної відповідальності	57
4.4. Підстави кримінальної відповідальності.	57

Тема 5. Склад злочину	63
5.1. Поняття та значення складу злочину.	63
5.2. Елементи й ознаки складу злочину	65
5.3. Види складів злочину	66
5.4. Склад злочину і кваліфікація злочинів	68
Тема 6. Об'єкт злочину	73
6.1. Поняття об'єкта злочину	73
6.2. Види об'єктів злочину	75
6.3. Предмет злочину	76
Тема 7. Об'єктивна сторона злочину	82
7.1. Поняття та ознаки об'єктивної сторони злочину	82
7.2. Суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність)	84
7.3. Суспільно небезпечні наслідки	85
7.4. Причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками	87
7.5. Місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину	89
Тема 8. Суб'єкт злочину	95
8.1. Поняття і види суб'єктів злочину	95
8.2. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність	97
8.3. Неосудність	98
8.4. Обмежена осудність	100
8.5. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння	100
Тема 9. Суб'єктивна сторона злочину	105
9.1. Поняття і значення суб'єктивної сторони злочину	106
9.2. Поняття та форми вини	106
9.3. Умисел та його види	108
9.4. Необережність та її види	110
9.5. Змішана (складна, подвійна) форма вини	113
9.6. Мотив і мета злочину. Емоційний стан	114
9.7. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності	115
Тема 10. Стадії вчинення злочину	123
10.1. Поняття та види стадій вчинення злочину	123
10.2. Закінчений і незакінчений злочини	124
10.3. Готування до злочину	125
10.4. Замах на злочин	126
10.5. Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин	128
10.6. Добровільна відмова від доведення злочину до кінця	129

Тема 11. Співучасть у злочині	135
11.1. Поняття та ознаки співучасті у злочині	135
11.2. Види співучасників	137
11.3. Форми співучасті	139
11.4. Кримінальна відповідальність співучасників. Експес виконавця	142
11.5. Добровільна відмова співучасників від вчинення злочину	146
11.6. Причетність до злочину	146
Тема 12. Множинність злочинів	151
12.1. Поняття множинності злочинів. Одиначний злочин як структурний елемент множинності злочинів	152
12.2. Повторність злочинів	154
12.3. Сукупність злочинів	155
12.4. Рецидив злочинів	156
12.5. Правові наслідки повторності, сукупності та рецидиву злочинів	158
Тема 13. Обставини, що виключають злочинність діяння	164
13.1. Поняття та види обставин, що виключають злочинність діяння	165
13.2. Необхідна оборона. Відповідальність за шкоду, заподіяну в стані уявної оборони	166
13.3. Затримання особи, що вчинила злочин	168
13.4. Крайня необхідність	169
13.5. Фізичний або психічний примус	170
13.6. Виконання наказу або розпорядження	171
13.7. Діяння, пов'язане з ризиком	172
13.8. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації	173
Тема 14. Звільнення від кримінальної відповідальності	181
14.1. Поняття та види звільнення від кримінальної відповідальності	182
14.2. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям	184
14.3. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим	185
14.4. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки	186
14.5. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обставинки	187
14.6. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності	188

Тема 15. Покарання та його види	196
15.1. Поняття та ознаки покарання	196
15.2. Мета покарання	197
15.3. Поняття і значення системи покарань. Класифікація покарань	199
15.4. Основні покарання	201
15.5. Додаткові покарання	203
15.6. Покарання, що можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові	205
Тема 16. Призначення покарання	214
16.1. Загальні засади призначення покарання	215
16.2. Обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання	216
16.3. Призначення покарання за незакінчений злочин і за злочин, вчинений у співучасті	218
16.4. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом	219
16.5. Призначення покарання за сукупністю злочинів	221
16.6. Призначення покарання за сукупністю вироків	223
Тема 17. Звільнення від покарання та його відбування	231
17.1. Поняття та види звільнення від покарання та його відбування	232
17.2. Звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності	234
17.3. Звільнення від відбування покарання з випробуванням. Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років	234
17.4. Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку	237
17.5. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким	239
17.6. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років	242
17.7. Звільнення від покарання за хворобою	243
17.8. Звільнення від покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування	244
Тема 18. Судимість	252
18.1. Поняття та правові наслідки судимості	252
18.2. Погашення судимості	254
18.3. Зняття судимості	255

Тема 19. Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування	260
19.1. Поняття та види примусових заходів медичного характеру	260
19.2. Продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру	262
19.3. Примусове лікування	263
Тема 20. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх	268
20.1. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності	269
20.2. Види покарань, які застосовуються до неповнолітніх, та особливості їх призначення	272
20.3. Специфіка звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування	273
20.4. Погашення і зняття судимості щодо неповнолітніх	275
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ	280

ВСТУП

Кримінальне право України — одна з фундаментальних (базових) навчальних дисциплін, яка обов'язково вивчається в усіх юридичних вузах і факультетах та передбачена серед нормативних курсів освітньо-кваліфікаційних стандартів вищої юридичної освіти в Україні. Це пов'язано із значенням кримінального права як галузі права й законодавства, яка захищає найбільш значущі суспільні відносини та цінності — права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадську безпеку, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпеку людства — від найнебезпечніших посягань — злочинів.

Як дисципліна, кримінальне право України посідає важливе місце в навчальному плані студентів спеціальності «Правознавство» Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана. Для її вивчення відведено 10 європейських кредитів (360 годин).

Навчальна програма дисципліни побудована відповідно до системи кримінального права України як галузі права та юридичної науки й передбачає засвоєння головних його інститутів. Насамперед студенти мають зрозуміти основні положення Загальної частини кримінального права, які стосуються предмета та методу цієї галузі права, її системи, принципів, поняття злочину, його видів і стадій.

Окрему увагу потрібно приділити вченню про юридичний склад злочину, який відіграє головну роль у кваліфікації діяння і визначенні у кінцевому результаті підстав кримінальної відповідальності. Необхідно також вивчити кримінально-правові норми щодо співучасті у злочині, повторності, сукупності і рецидиву злочинів, обставин, які виключають злочинність діяння, мети та видів покарань, правил їх призначення, підстав звільнення від кримінальної відповідальності й покарання, погашення і зняття судимості, примусових заходів медичного характеру, примусового лікування, особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Засвоєння цих базових, концептуальних положень загального значення є необхідною передумовою ви-

вчення Особливої частини кримінального права, а отже, оволодіння навчальною дисципліною в цілому. Зміст навчального посібника повністю узгоджується з навчальною програмою із Загальної частини кримінального права України.

Вивчення кримінального права України і, зокрема, його Загальної частини підпорядковується **меті** формування висококваліфікованого випускника-юриста з усебічним розумінням природи та сутності кримінально-правових відносин, глибоким знанням положень кримінального закону, вмінням правильно тлумачити його норми і застосовувати їх у майбутній практичній діяльності.

У процесі вивчення цієї дисципліни студенти повинні оволодіти правилами роботи з нормативно-правовими актами, навичками застосування одержаних знань у практичній діяльності, засвоїти зміст кримінально-правових інститутів, об'єктивні закономірності їх розвитку, суть категорій кримінального права, навчитися розуміти значення відповідних правових норм, роз'яснювати їх і застосовувати до конкретних ситуацій, а також набути досвіду науково-дослідної роботи в галузі кримінального права.

За результатами вивчення Загальної частини кримінального права студенти повинні

ЗНАТИ:

- систему Загальної частини кримінального законодавства і кримінального права України, історію їх розвитку;*
- чинне кримінальне законодавство та інші нормативно-правові акти, необхідні для засвоєння відповідних тем;*
- зміст інститутів Загальної частини кримінального права України та їх взаємозв'язок;*
- визначення основних кримінально-правових понять Загальної частини;*
- позицію слідчої та судової практики стосовно питань застосування положень Загальної частини кримінального права України;*

УМІТИ:

- правильно тлумачити кримінально-правові норми Загальної частини;*
- вирішувати питання про злочинність і караність суспільно небезпечних діянь з урахуванням положень Загальної частини кримінального права України;*
- визначати зміст елементів складу злочину та ознак, що їх характеризують;*
- обґрунтовувати й відстоювати свою точку зору щодо проблем*

Загальної частини кримінального права України;

— грамотно застосовувати положення кримінального закону під час вирішення конкретних питань.

Враховуючи особливості програми курсу кримінального права для студентів фаху юриста з економічним орієнтуванням та необхідність оволодіння певним обсягом знань, навчальний посібник значною мірою орієнтований на самостійну роботу студентів. Наприкінці кожної теми розміщені питання для перевірки знань, які мають забезпечити ефективніше опрацювання студентом навчального матеріалу під час самостійної роботи.

Закріпити одержані знання допоможуть і тести, що доповнюють зміст контрольних питань. Вирішення запропонованих тестових завдань (по п'ять до кожної теми) дозволить студентам самостійно проконтролювати, як вони засвоїли програмний матеріал із Загальної частини кримінального права, та систематизувати набуті знання. Кожне тестове завдання має чотири варіанти відповідей, з яких необхідно обрати лише один.

Теоретичний матеріал доповнено також завданнями для індивідуальної роботи. Ці завдання мають різну форму: надання відповідей на питання у процесі творчої обробки навчального та нормативного матеріалу, вирішення конкретних юридичних задач тощо. Для виконання завдань знадобляться навчальні матеріали (наприклад, цей навчальний посібник), а також основні нормативно-правові акти України, насамперед Кримінальний кодекс України (далі — КК). Необхідно звернутися й до постанов Пленуму Верховного Суду України (далі — ПВСУ), у яких даються роз'яснення щодо окремих питань застосування кримінально-правових норм, та коментарів до КК.

Усі контрольні питання й завдання побудовані з урахуванням матеріалу, викладеного у пропонованому посібнику, та зберігають його логічну структуру. Розв'язання відповідних завдань сприятиме виробленню в студентів навичок логічного мислення, оволодінню основними методами наукового дослідження, формуванню таких рис майбутнього юриста, як самостійність, активність, ініціативність тощо. Студенти мають навчитися самостійно поповнювати свої знання з кримінального права.

Поглибленому вивченню навчального матеріалу сприятиме опрацювання монографічної літератури та наукових статей, які містяться у переліку літератури наприкінці кожної теми. Водночас потрібно критично оцінювати відповідні доктринальні положення, оскільки висловлені в науковій літературі позиції відображають здебільшого авторський підхід до вирішення тієї чи іншої кримінально-правової проблеми, а отже, не можуть вважатися обов'язковими.

ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ. НАУКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

- 1.1. Поняття кримінального права, його предмет і метод.
- 1.2. Завдання та функції кримінального права.
- 1.3. Принципи кримінального права.
- 1.4. Система кримінального права.
- 1.5. Зв'язок кримінального права України з іншими галузями права.
- 1.6. Наука кримінального права.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши матеріал цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ сутність кримінального права України як самостійної галузі національного права, його предмет і метод;
- ✓ завдання, функції та принципи кримінального права;
- ✓ систему кримінального права;
- ✓ місце кримінального права в системі права України;
- ✓ поняття, предмет і методи науки кримінального права,

а також УМІТИ:

- виокремлювати галузь кримінального права в системі права за допомогою специфічного предмета і методу кримінально-правового регулювання;
- визначати кримінальне право як галузь права, галузь законодавства, частину юридичної науки й навчальну дисципліну;
- орієнтуватися у взаємозв'язках кримінального права з іншими правовими галузями й суміжними гуманітарними науками.

1.1. Поняття кримінального права, його предмет і метод

Кримінальне право належить до сфери публічного права. Його назва походить від латин. *crimen*, що означає «злочин». Інколи для визначення кримінального права користуються терміном «карне право», що є похідним від слів «покарання», «кара». Загалом ці два інститути — злочину й покарання — є основою кримінального права.

Поняття кримінального права прийнято розглядати у чотирьох значеннях:

- 1) кримінальне право як галузь права;
- 2) кримінальне право як галузь законодавства;
- 3) кримінальне право як розділ юридичної науки;
- 4) кримінальне право як правова навчальна дисципліна.

Передусім кримінальне право є окремою, самостійною галуззю національного права. ***Кримінальне право України як галузь права*** — це сукупність правових норм (правил поведінки), що регулюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку з вчиненням злочину і застосуванням покарань чи інших заходів кримінально-правового впливу.

Кримінальне право України вирізняється з-поміж інших галузей права специфічним предметом і методом правового регулювання. До предмета правового регулювання кожної галузі права належить сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих нормами права. Зважаючи на те, що кримінальне право регулює характерні для нього суспільні відносини, спрямовані на охорону особи, її прав і свобод, суспільства й держави від найнебезпечніших посягань — злочинів, за які передбачаються найсуворіші заходи державного примусу — кримінальні покарання, — *предметом* цієї правової галузі є відносини, що виникають унаслідок вчинення злочину і застосування за це відповідних покарань або інших заходів впливу кримінально-правового характеру.

Метод правового регулювання галузі охоплює прийоми та засоби впливу права на суспільні відносини, які є предметом її правового регулювання. *Кримінально-правовий метод* має примусовий характер і полягає у застосуванні до особи, котра вчинила злочин, заходів кримінально-правового впливу, насамперед покарання.

Як галузь права, кримінальне право спирається на єдину нормативно-правову базу — кримінальне законодавство України. ***Кримінальне право як галузь законодавства*** є системою норм

(по суті — законів), прийнятих Верховною Радою України, котрі визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання слід застосовувати до осіб, що їх вчинили. Як галузь законодавства, вітчизняне кримінальне право знаходить свій вияв у цілісному і єдиному законодавчому акті — КК.

Під кримінальним правом розуміють також **розділ правової науки** — сукупність теоретичних положень про кримінально-правові явища, історію кримінального права, тенденції його розвитку, міжнародне та зарубіжне кримінальне право.

Кримінальне право є й окремою **навчальною дисципліною**, яку викладають у юридичних навчальних закладах і яка будується на систематизованому відображенні кримінального законодавства та основних положень науки кримінального права.

1.2. Завдання та функції кримінального права

Завдання кримінального права зафіксовані у ч. 1 ст. 1 КК. Відповідно до положень цієї норми кримінальне право здійснює правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

З цим безпосередньо пов'язані **функції кримінального права** як основні напрями впливу кримінально-правових норм на суспільні відносини, віднесені до предмета регулювання кримінального права:

— *охоронна*. Кримінальне право охороняє найважливіші суспільні відносини та цінності від злочинних посягань. Ця функція реалізується у *кримінальній політиці*, або діяльності органів держави, що здійснюють протидію злочинності, практичній реалізації завдань кримінального права;

— *запобіжна (профілактична, попереджувальна, превентивна)*. Норми цієї галузі права сприяють запобіганню вчиненню нових злочинів;

— *регулятивна*. Кримінально-правові норми врегульовують відносини, що виникли під час вчинення злочину й застосування покарання до особи, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене КК; безпосередньо до регулятивних належать норми про обставини, що виключають злочинність діяння (розділ VIII Загальної частини КК), про звільнення від кримінальної відповідальності (статті 44—49 КК), про погашення і зняття судимості (статті 89—91 КК) та ін.

1.3. Принципи кримінального права

Система норм кримінального права України спирається на вихідні, керівні ідеї, провідні засади, які відображені в окремих його положеннях та інститутах. Ці основоположні ідеї називаються **принципами кримінального права**. Вони визначають побудову всієї галузі права, правотворчу і правозастосовчу діяльність, мають важливе значення у здійсненні кримінальної політики держави.

Принципи кримінального права прийнято поділяти на два види: *загальноправові*, що притаманні всьому праву України в цілому, у тому числі втілені в нормах кримінального права, та *спеціальні (або галузеві)* — властиві тільки кримінальному праву. До загальноправових належать принципи:

— *законності*. У кримінальному праві цей принцип означає: злочинність і караність діяння, а також інші кримінально-правові наслідки можуть визначатися тільки законом про кримінальну відповідальність (походить з латинської формули «*Nullum crimen, nulla poena sine lege*» — «Немає злочину, немає покарання без вказівки на те в законі»). Отже, кваліфікація злочинів і призначення заходів кримінально-правового характеру мають здійснюватися суворо в межах кримінального закону й у точній відповідності з ним. Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією забороняється;

— *демократизму*, відповідно до якого кримінальний закон стоїть на сторожі прав і свобод громадян, забезпечується участь громадськості, приватних осіб у реалізації кримінальної відповідальності і покарання, звільненні від кримінальної відповідальності (наприклад, передача особи на поруки) і т. д.;

— *верховенства права*. Закон про кримінальну відповідальність приймається на основі Конституції України і повинен відповідати їй;

— *рівності громадян перед законом*, згідно з яким особи, котрі вчинили злочин, рівні перед законом і підлягають кримінальній відповідальності незалежно від статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, переконань, місця проживання тощо;

— *справедливості права* — означає, що покарання або інший захід кримінально-правового впливу, застосовуваний до злочинця, повинен відповідати ступеню суспільної небезпечності злочину та особі винного. Цей принцип охоплює також положення про те, що «ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу» (ч. 3 ст. 2 КК);

— *гуманізму* — пов'язаний з людяністю, піклуванням держави про людину, її безпеку. Зокрема, закон про кримінальну відповідальність заперечує покарання, які мають на меті завдання фізичних страждань чи приниження людської гідності (ч. 3 ст. 50 КК); суду надається право призначити покарання більш м'яке, ніж передбачено законом (ст. 69 КК); закон передбачає можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності чи покарання (розділи IX, XII Загальної частини КК); закон встановлює пільгові умови для кримінальної відповідальності неповнолітніх (ч. 2 ст. 64, статті 97, 105, 106 КК і т. д.).

3-поміж спеціальних виокремлюють такі принципи кримінального права:

— *відповідальності лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин* — кримінальна відповідальність і покарання можуть мати місце лише за те конкретно вчинене особою діяння, що визначене як злочин в Особливій частині КК;

— *відповідальності тільки за наявності вини* — кримінальна відповідальність за вчинений злочин можлива лише за умови встановлення в діянні особи вини у формі умислу чи необережності (від латин. «*nullum crimen, nulla poena sine culpa*» — немає злочину, немає покарання за відсутності вини);

— *особистого характеру відповідальності* — нести відповідальність за злочин може лише та особа, котра його вчинила, а не її родичі, близькі, інші особи;

— *невідворотності кримінальної відповідальності* — кожна винна у вчиненні злочину особа повинна зазнати заходів кримінально-правового впливу;

— *індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання* — покарання повинно бути максимально конкретизоване, враховувати тяжкість вчиненого злочину й особу винного;

— *економії кримінальної репресії* — особі, що вчинила злочин, повинно бути призначене мінімальне покарання за вчинене суспільно небезпечне діяння або інший захід кримінально-правового впливу, що є необхідний та достатній для її виправлення і запобігання новим злочинам.

1.4. Система кримінального права

Кримінальне право являє собою цілісну сукупність кримінально-правових норм, розміщених у певній послідовності та тісно пов'язаних між собою.

Система кримінального права України складається з двох частин — Загальної та Особливої. *Загальна частина* містить

норми, які визначають основні принципи і загальні положення кримінального права: завдання кримінального права, підставу кримінальної відповідальності, межі чинності закону про кримінальну відповідальність у часі і просторі, поняття злочину, його види та стадії, поняття суб'єкта злочину, форми вини, співучасть у злочині, обставини, що виключають злочинність діяння, систему покарань, правила їх призначення, порядок звільнення від кримінальної відповідальності і покарання, особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, погашення й зняття судимості та ін. *Особлива частина* включає норми, що описують конкретні злочини із зазначенням видів і розмірів покарань, які можуть бути призначені за вчинення цих злочинів.

Норми Загальної та Особливої частин кримінального права тісно пов'язані між собою і застосовуються у нерозривній єдності. Наприклад, при кваліфікації незакінченого злочину обов'язкове посилання на положення статей 14 або 15 (Загальна частина), де йдеться відповідно про готування до злочину і замах на злочин, і ту статтю Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин, готування до якого чи замах на який вчинив винний.

1.5. Зв'язок кримінального права України з іншими галузями права

Місце кримінального права в системі права в цілому визначається специфікою завдань, предмета та методів регулювання суспільних відносин.

Насамперед кримінальне право пов'язане з *конституційним правом*, норми якого слугують основою для всіх галузей права. Вирішальне значення для кримінального права мають такі положення Конституції України: ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (ч. 1 ст. 28); закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ч. 1 ст. 58); ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ч. 2 ст. 58); ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази; за віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність (ст. 60); ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ч. 1 ст. 61);

особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 1 ст. 62) та ін.

Тісний зв'язок кримінального права з *адміністративним правом* зумовлюється насамперед тим, що обидві галузі права виконують охоронну функцію. Однак кримінальне право охороняє правопорядок від злочинів — найнебезпечніших посягань, а адміністративне право — від адміністративних правопорушень (проступків), які відрізняються порівняно меншою суспільною небезпечністю. Тому і заходи адміністративної відповідальності — адміністративні стягнення — хоч часто й мають однакову назву з покараннями у кримінальному праві (зокрема, штраф, конфіскація майна, громадські роботи, виправні роботи передбачені і Кодексом про адміністративні правопорушення (далі — КпАП), і КК), порівняно з останніми, більш м'які.

Подібний зв'язок існує й між кримінальним та *цивільним правом*. Останнє встановлює цивільну (майнову) відповідальність за цивільні правопорушення, суспільна небезпечність яких також є меншою, ніж злочинів.

Кримінальне право нерозривно пов'язане з *кримінально-процесуальним правом*. Ці галузі права співвідносяться між собою як зміст і форма: кримінальне право визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання можуть бути призначені особам, винним у вчиненні цих злочинів, а кримінально-процесуальне право регламентує порядок розслідування і розгляду справ про вчинені злочини, крім того, встановлює порядок виконання вироків та інших судових рішень у кримінальних справах. Можна сказати, що кримінальне право та кримінальні правовідносини реалізуються через право кримінально-процесуальне, кримінально-процесуальні відносини.

На нормах кримінального права про підстави, межі, загальні засади призначення покарання ґрунтується *кримінально-виконавче право*, яке, у свою чергу, врегульовує порядок та умови виконання і відбування кримінальних покарань.

Існує взаємозв'язок кримінального і *міжнародного права*. Він зумовлюється тим, що певні інститути, які мають кримінально-правове значення, знаходять своє первісне визначення в нормах міжнародного права, точніше в тих міжнародних угодах, до яких приєдналася Україна. Зокрема, на нормах міжнародного права базуються статті КК, які врегульовують питання кримінальної відповідальності осіб, що мають дипломатичну недоторканність (ч. 4 ст. 6 КК), екстрадиції (видачі) злочинців (ст. 10 КК), визнання злочинними деяких діянь (наприклад, злочини, передбачені статтями 438, 442 КК).

1.6. Наука кримінального права

Наука (теорія, доктрина) кримінального права є частиною юридичної науки, однією з галузей суспільних наук. Змістом кримінально-правової науки є злагоджена система поглядів, ідей, уявлень про злочин і покарання.

Не можна ототожнювати поняття науки кримінального права і кримінального права як галузі права і галузі законодавства. Наука досліджує сутність кримінального закону, з'ясовує його соціальне призначення, ефективність застосування, виявляє прогалини у правовому регулюванні, намічає шляхи вдосконалення кримінально-правових норм. Кримінальне право як галузь права і законодавства України слугує для науки предметом її вивчення. Водночас наука кримінального права досліджує не лише чинне кримінальне законодавство, але і його історію та перспективи розвитку.

Предметом науки кримінального права також є практика застосування кримінального закону, крім того, відповідне законодавство іноземних держав, результати наукових досліджень у цій галузі вітчизняних та зарубіжних учених.

Система наукових положень і знань про кримінальний закон завдяки проведенню новітніх досліджень у цьому напрямі перебуває у постійному розвитку. Під час проведення таких досліджень наукою кримінального права застосовуються різноманітні методи пізнання.

Методи науки — це ті способи, прийоми, за допомогою яких пізнаються явища об'єктивної дійсності, що складають предмет конкретної науки. Наука кримінального права використовує такі основні методи пізнання:

а) **філософський (або діалектичний)** — використання у кримінально-правовому дослідженні головних законів і категорій діалектики. Наприклад, такі категорії діалектики, як причина і наслідок, необхідність та випадковість теорія кримінального права використовує під час вивчення питань причинного зв'язку;

б) **догматичний (формально-логічний або власне юридичний)** — заснований на використанні правил формальної логіки і граматики (синтаксису) при розкритті змісту юридичних термінів (догми) кримінального права, тлумаченні кримінально-правових норм;

в) **конкретно-соціологічний** — призначений для аналізу інститутів кримінального права як соціальних явищ; дозволяє встановити соціальний зміст злочину, тобто з'ясувати, яке насправді те чи інше злочинне діяння, який його суб'єкт тощо. Цей метод пе-

редбачає проведення конкретно-соціологічних досліджень (опитувань чи анкетувань різних категорій осіб — населення, працівників правоохоронних органів та ін.) і дає змогу оцінити ефективність закону про кримінальну відповідальність та розробити пропозиції щодо його вдосконалення;

г) *історико-правовий* (або *історичний*) — передбачає вивчення кримінально-правових норм в історичному аспекті;

д) *метод системного аналізу* — припускає вивчення кримінального права та його інститутів як цілісної системи (взаємозв'язок норм Загальної та Особливої частин, норм у межах однієї частини, одного розділу, різних розділів і т. д.), що дозволяє виявити суперечності і прогалини у законодавстві;

е) *метод порівняльного правознавства* — полягає у зіставленні вітчизняних кримінально-правових норм з відповідними нормами кримінального права зарубіжних країн.

Наука кримінального права тісно пов'язана з іншими гуманітарними науками, є підґрунтям для таких суміжних наук, як кримінологія, судова психологія, судова психіатрія, судова медицина, судова статистика, криміналістика тощо. Водночас вона запозичує дані цих наук. Наприклад, *кримінологія* — наука про злочинність, котра вивчає причини останньої, її конкретні прояви, особу злочинця, розробляє заходи щодо запобігання цьому негативному явищу, — використовує положення кримінального права про злочин, форми вини, вік, з якого настає відповідальність за вчинення злочину, співучасть у злочині та ін. Натомість кримінальне право широко застосовує кримінологічні дані щодо динаміки, структури, стану злочинності.

Завданнями науки кримінального права України є розробка фундаментальних проблем теорії кримінального права, подальше вивчення всіх інститутів кримінального права з метою визначення їх ефективності, дослідження практики застосування кримінального законодавства, історії кримінального права України, кримінального законодавства та правозастосовчої практики в країнах близького й далекого зарубіжжя, вироблення наукових рекомендацій щодо вдосконалення вітчизняного КК і практики його застосування і т. д.

Резюме. Як галузь права, кримінальне право України врегульовує відносини, пов'язані із захистом найбільш значущих суспільних інтересів та цінностей від злочинних посягань. Під кримінальним правом розуміють також галузь законодавства, частину правової науки і самостійну навчальну дисципліну.

Кримінальне право здійснює охоронну, запобіжну та регулятивну функції; а серед його принципів розрізняють загальноправові й спеціальні (галузеві). До загальноправових належать прин-

ципи законності, демократизму, верховенства права, рівності громадян перед законом, справедливості права, гуманізму. Спеціальними принципами кримінального права є принципи відповідальності лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин, відповідальності тільки за наявності вини, особистого характеру відповідальності, невідворотності кримінальної відповідальності, індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, економії кримінальної репресії.

Кримінальне право як цілісна система правових норм складається з двох частин. Загальна та Особлива частини кримінального права тісно взаємопов'язані.

Перебуваючи в системі права України, кримінальне право знаходиться у нерозривній єдності з іншими правовими галузями. Найбільше воно пов'язане з конституційним, адміністративним, кримінально-процесуальним, кримінально-виконавчим та міжнародним правом.

Наука (теорія, доктрина) кримінального права є галуззю юридичної науки. Кримінальне право як галузь права і галузь законодавства слугує для науки предметом вивчення.

Терміни і поняття

Кримінальне право України як галузь права
Кримінальне право як галузь законодавства
Кримінальне право як навчальна дисципліна
Функції кримінального права
Принципи кримінального права
Система кримінального права
Наука кримінального права

Питання для перевірки знань

1. У яких значеннях вживається поняття кримінального права? Що являє собою кримінальне право як галузь національного права і як галузь законодавства?
2. Яка специфіка методу кримінально-правового регулювання?
3. У чому полягають функції кримінального права?

4. Що таке принципи кримінального права?
5. Які норми містить Загальна (Особлива) частина кримінального права?
6. З якими галузями права пов'язане право кримінальне? У чому виявляється цей зв'язок?
7. Що є предметом науки кримінального права та якими методами вона найчастіше користується у кримінально-правових дослідженнях?
8. Які завдання науки кримінального права на сучасному етапі розвитку України?

Тести для самоконтролю

1. Назвіть основні інституції, які розглядає кримінальне право.
Варіанти відповідей:
 - а) злочин і наслідки;
 - б) злочин та покарання;
 - в) покарання й судимість;
 - г) злочин і кримінальна відповідальність.
2. Визначте, що є предметом кримінального права.
Варіанти відповідей:
 - а) відносини, які виникають у процесі виконання кримінальних покарань;
 - б) відносини, пов'язані з розкриттям злочинів;
 - в) відносини, котрі виникають у зв'язку з вчиненням злочину і застосуванням за це певних покарань;
 - г) відносини, пов'язані з викриттям і покаранням винних у вчиненні злочину осіб.
3. З'ясуйте, якої функції кримінального права не існує.
Варіанти відповідей:
 - а) регулятивної;
 - б) охоронної;
 - в) запобіжної;
 - г) стимулюючої.
4. Встановіть, який з перелічених принципів кримінального права України належить до загальноправових.
Варіанти відповідей:
 - а) відповідальності тільки за наявності вини;

- б) верховенства права;
- в) особистого характеру відповідальності;
- г) індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання.

5. Вкажіть, з яких частин складається кримінальне право.

Варіанти відповідей:

- а) Загальної і Спеціальної;
- б) Спеціальної й Особливої;
- в) Загальної та Особливої;
- г) Загальної, Особливої, Змішаної.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Користуючись текстом посібника, здійсніть порівняльну характеристику кримінального права як галузі права, галузі законодавства, навчальної дисципліни та науки кримінального права.

2. КК передбачає відповідальність за умисне вбивство за обтяжуючих обставин (ч. 2 ст. 115 КК) у виді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічного позбавлення волі і за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ч. 1 ст. 155 КК), у виді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк.

Назвіть принцип кримінального права, виходячи з якого законодавець установив таку різницю в покаранні за ці злочини. До якої групи принципів він належить? Які ще принципи кримінального права Ви знаєте? Знайдіть у Конституції України та КК положення, що розкривають ці принципи.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

- 1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
- 2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
- 3. Кодекс України про адміністративні правопорушення. — К.: Правова єдність, 2012. — 240 с.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України // Україна. Кодекси. — К.: Велес, 2007. — 64 с.
6. *Баулін Ю.* Тенденції розвитку сучасного кримінального права України // Юридичний вісник України. — 2007. — 14—20 квітня (№ 15).
7. *Василькова Л. М.* З історії становлення терміна «кримінальний» // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 12. — С. 75—77.
8. *Гемай С.* Співвідношення норм кримінально-процесуального і кримінального права // Вісник прокуратури. — 2007. — № 1. — С. 59—65.
9. *Келина С. Г., Кудрявцев В. Н.* Принципы советского уголовного права. — М.: Наука, 1988. — 176 с.
10. *Ковальський В. С.* Конституційні засади визначення принципів кримінального права // Вісник Академії адвокатури України. — Вип. 4. — 2005. — С. 68—74.
11. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
12. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
13. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
14. *Махінчук В.* Принцип економії репресії у новому Кримінальному кодексі // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 11. — С. 69—72.
15. *Тихий В.* Кримінальне право України і конституційне право України // Вісник Конституційного Суду України. — 2005. — № 2. — С. 63—72.
16. *Шапченко С. Д.* Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: основні режими функціонування // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки. — 2002. — Вип. 47. — С. 198—203.

ЗАКОН ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

- 2.1. Поняття закону про кримінальну відповідальність.
- 2.2. Структура КК.
- 2.3. Тлумачення закону про кримінальну відповідальність.
- 2.4. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі.
- 2.5. Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши цей матеріал, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ поняття закону про кримінальну відповідальність;
- ✓ структуру КК;
- ✓ сутність та види тлумачення закону про кримінальну відповідальність;
- ✓ часову і просторову юрисдикцію кримінального закону,

а також УМІТИ:

- розбиратися у конструкції норм Особливої частини КК;
- застосовувати різні види тлумачення при роз'ясненні змісту кримінального закону;
- орієнтуватися у питанні про зворотну дію закону про кримінальну відповідальність;
- визначати зміст видачі злочинців (екстрадиції).

2.1. Поняття закону про кримінальну відповідальність

Закон про кримінальну відповідальність (кримінальний закон) являє собою нормативно-правовий акт, котрий закріплює підставу та принципи кримінальної відповідальності, встанов-

лює, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами і які покарання можуть застосовуватися до осіб, що їх вчинили, врегульовує випадки звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Цей нормативний акт приймається органом законодавчої влади — парламентом України — і має вищу юридичну силу (є законом).

Законодавство України про кримінальну відповідальність складає **КК**, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права (ч. 1 ст. 3 КК). 5 квітня 2001 р. було прийнято новий КК, який набрав чинності з 1 вересня того самого року. Цей кодекс являє собою прийнятий Верховною Радою України кодифікований закон, що містить систему взаємопов'язаних і взаємоузгоджених кримінально-правових норм. Тільки КК має значення правового акта, котрий визначає злочинність і караність діянь, інші кримінально-правові наслідки їх вчинення. Окремі закони про кримінальну відповідальність, які приймаються після набрання чинності КК, також можуть містити одну або декілька кримінально-правових норм, однак ці закони після набрання ними чинності включаються до КК і застосовуються як складова цього кодексу (частини 2, 3 ст. 3 КК).

Відповідно до ч. 5 ст. 3 КК закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, які містяться у чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

КК має своїм *завданням* правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 КК). Як і правова галузь кримінальне право, закон про кримінальну відповідальність виконує охоронну, регулятивну та запобіжну функції.

2.2. Структура КК

Структура КК ідентична системі кримінального права й складається із Загальної та Особливої частин. Кожна частина поділена на розділи, зокрема, у системі Загальної частини КК їх 15:

I. Загальні положення.

II. Закон про кримінальну відповідальність.

III. Злочин, його види та стадії.

IV. Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину).

V. Вина та її форми.
VI. Співучасть у злочині.
VII. Повторність, сукупність та рецидив злочинів.
VIII. Обставини, що виключають злочинність діяння.
IX. Звільнення від кримінальної відповідальності.
X. Покарання та його види.
XI. Призначення покарання.
XII. Звільнення від покарання та його відбування.
XIII. Судимість.
XIV. Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування.

XV. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Особлива частина КК вміщує 20 розділів, де передбачена кримінальна відповідальність за окремі групи злочинів: злочини проти основ національної безпеки України; злочини проти життя та здоров'я особи; злочини проти волі, честі та гідності особи; злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; злочини проти власності; злочини у сфері господарської діяльності; злочини проти довкілля і т. д.

Кожен розділ КК складається з окремих статей. Статті КК пронумеровані і мають назви, що відображають сутність вміщених у них кримінально-правових норм. У разі включення до КК нової статті вона розміщується слідом за статтею, найближчою до неї за змістом. Наприклад, Законом України від 15 квітня 2008 р. КК було доповнено статтею 69¹ «Призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання». Її було поміщено наступною після ст. 69 «Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом». Так само у січні 2009 р. до КК було внесено статтю «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом», якій надано номер 150¹ і розміщено слідом за найближчою до неї за змістом статтею 150 «Експлуатація дітей»; 2006 р. після ст. 258 «Терористичний акт» у КК було вміщено статті 258¹ «Втягнення у вчинення терористичного акту», 258² «Публічні заклики до вчинення терористичного акту», 258³ «Створення терористичної групи чи терористичної організації» та 258⁴ «Сприяння вчиненню терористичного акту», а 2010 р. — ст. 258⁵ «Фінансування тероризму».

Багато статей КК складаються з двох або більше абзаців — частин, кожна з яких містить самостійну кримінально-правову норму. Так, наприклад, у ч. 1 ст. 61 розкривається зміст покарання у виді обмеження волі, у ч. 2 тієї самої статті встановлюється строк, на який може бути призначене це покарання, у ч. 3 — визначаються

категорії осіб, до яких обмеження волі не застосовується.

В окремих частинах статей Особливої частини, як правило, встановлюється відповідальність за один і той самий злочин, причому кожна наступна частина вказує на кваліфікуючі ознаки, що обтяжують покарання. Для прикладу: ч. 1 ст. 185 КК встановлює відповідальність за таємне викрадення чужого майна (крадіжку), ч. 2 — за крадіжку, вчинену повторно або за попередньою змовою групою осіб, ч. 3 — за крадіжку, поєднану з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище або що завдала значної шкоди потерпілому і т. д.

У деяких випадках статті або частини статей КК поділяються на пункти, зокрема, норма ст. 51 «Види покарань» поділена на 12 пунктів, ч. 1 ст. 67 «Обставини, які обтяжують покарання» — на 13 пунктів, ч. 2 ст. 115 «Умисне вбивство» — на 14 пунктів. Частини статей і пункти забезпечені цифровими позначеннями: 1, 2, 3, 4 і т. д.

На відміну від норм частини Загальної, які є єдиним цілим, норми Особливої частини КК структурно діляться на диспозицію і санкцію. *Диспозицією* є та частина норми (статті) Особливої частини, в якій називається конкретне злочинне діяння або розкриваються його ознаки. Диспозиції бувають чотирьох видів:

1) *прості* — називають злочинне діяння, не розкриваючи його змісту. Такими є, зокрема, диспозиції ст. 128, ч. 1 ст. 146, статей 179, 203² КК;

2) *описові* — описують найсуттєвіші ознаки злочину. Наприклад, у ч. 1 ст. 111 КК дається визначення державної зради, у ч. 1 ст. 115 — умисного вбивства, у ч. 1 ст. 152 — зґвалтування, у ч. 1 ст. 185 — крадіжки. Більшість статей Особливої частини КК мають саме описові диспозиції;

3) *бланкетні* — не визначають конкретних ознак злочину, відсилаючи для встановлення їх змісту до відповідного закону (не кримінального) або іншого нормативно-правового акта. Зокрема, бланкетною є диспозиція ч. 1 ст. 143 КК «Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини», яка відсилає для визначення змісту злочинного діяння до Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» та нормативно-правових актів МОЗ України.

Бланкетні диспозиції домінують у розділах Особливої частини КК, які передбачають відповідальність за злочини проти довкілля (розділ VIII), злочини проти безпеки виробництва (розділ X), злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту (розділ XI), злочини проти встановленого порядку несення військової служби (розділ XIX) та деяких інших;

4) *відсылні* — відсилають до іншої статті або частини статті закону про кримінальну відповідальність, де називається злочин або описуються його ознаки. Такі диспозиції вживаються насам-

перед для уникнення повторень. Найчастіше відсильною є диспозиція другої і наступних частин відповідної статті, які відсилають до частини першої, де описується діяння. Законодавець при цьому користується словосполученнями «ті самі дії», «дії, передбачені частиною першою цієї статті», «діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті» тощо.

Санкцією визнається частина статті Особливої частини КК, яка визначає вид і розмір покарання за злочин, указаний в диспозиції. КК використовує відносно визначені та альтернативні санкції.

Відносно визначена санкція передбачає покарання одного виду, вказуючи або не вказуючи його нижчу межу, але обов'язково вказуючи його вищу межу. Наприклад, ст. 113 КК передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років, ст. 335 КК — обмеження волі на строк до трьох років, ч. 2 ст. 421 КК — позбавлення волі на строк до п'яти років.

У випадку, коли текстуально нижня межа санкції не вказана, вона визначається на підставі тієї статті Загальної частини КК, яка регламентує даний вид покарання. Так, відповідно до ч. 2 ст. 61 і ч. 2 ст. 63 КК мінімальний розмір покарання для обмеження та позбавлення волі становить один рік. Звідси, за злочин, передбачений ст. 335 КК, суд може призначити покарання у виді обмеження волі строком від одного до трьох років, а за злочин, передбачений ч. 2 ст. 421 КК, — позбавлення волі на строк від одного до п'яти років.

Альтернативною є санкція, в якій указується два чи більше видів основних покарань, з яких суд може призначити лише одне. Альтернативними є санкції частин 2 і 3 ст. 109, ч. 2 ст. 115, статей 116—118 КК та ін.

Як у відносно визначених, так і в альтернативних санкціях може міститися вказівка на одне або кілька додаткових покарань, котрі можуть бути застосовані на додаток до основного. Наприклад, санкція ч. 1 ст. 150 КК (експлуатація дітей) передбачає можливість призначення судом арешту на строк до шести місяців або обмеження волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2.3. Тлумачення закону про кримінальну відповідальність

За своїм змістом певні кримінально-правові норми не завжди приймаються однозначно. Це зумовлює потребу в їх роз'ясненні, розкритті сутності і призначення закону, пояснен-

ні термінів, які в ньому вживаються, — **тлумаченні кримінального закону**. Таке тлумачення не повинно бути вільним, виходити за волю законодавця; головне його призначення — сприяти точному застосуванню закону про кримінальну відповідальність.

Тлумачення кримінального закону поділяється на види за різними класифікаційними ознаками. Залежно від суб'єкта, котрий роз'яснює закон, розрізняють тлумачення:

— *офіційне* (або *легальне*) — дається спеціально уповноваженим на те органом. Таким органом є Конституційний Суд України (ч. 2 ст. 147, п. 2 ст. 150 Конституції України);

— *судове* — здійснюється судом; є двох видів: *казуальне* (відбувається в процесі судового розгляду кримінальної справи) та *правозастосовне* (дається у постановках Пленуму Верховного Суду України на базі вивчення та узагальнення судової практики);

— *доктринальне* (або *наукове*) — здійснюється науково-дослідними установами, окремими вченими-юристами, практиками у підручниках, монографіях, статтях, науково-практичних коментарях тощо.

За способами (прийомами) тлумачення кримінального закону буває:

— *граматичне* (його ще називають *філологічним*) — полягає у з'ясуванні змісту закону, розкритті значення слів, термінів, понять, котрі вживаються у ньому, шляхом аналізу тексту закону за допомогою правил граматики, синтаксису, орфографії та пунктуації. Наприклад, застосування у диспозиції ч. 1 ст. 382 «Невиконання судового рішення» сполучника «або» вказує на існування двох альтернативних форм, у яких може вчинятися даний злочин: 1) невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або 2) перешкоджання виконанню відповідного судового вироку, рішення, ухвали чи постанови; таким чином, для притягнення винного до кримінальної відповідальності достатньо встановити одне із зазначених діянь;

— *логічне* — встановлення змісту закону із застосуванням категорій логіки. Логічне тлумачення надзвичайно поширене, хоча часто здійснюється автоматично особою, яка тлумачить закон;

— *системне* — виявляється у з'ясуванні значення закону про кримінальну відповідальність шляхом зіставлення його з положеннями цього та іншого законів. Зокрема, для визначення поняття службової особи, яке вживається в ч. 2 ст. 168 КК, потрібно звернутися до частин 3, 4 ст. 18 КК; тлумачення змісту ст. 162 КК, де застосовуються терміни «огляд», «обшук», вимагає звер-

нення до відповідних норм кримінального процесуального законодавства;

— *історичне* — зводиться до визначення передумов прийняття кримінального закону; слугує для точнішого встановлення завдань, котрі ставив законодавець, приймаючи відповідну норму.

Тлумачення залежно від обсягу може бути трьох видів:

— *буквальне*, за яким зміст кримінально-правової норми точно відповідає її текстуальному вираженню. Наприклад, у ст. 299 чітко сказано, що предметом жорстокого поводження можуть бути лише тварини, що належать до хребетних; витлумачення цієї ознаки ширше чи вужче, ніж це буквально зазначено в законі, неприпустимо;

— *обмежувальне*, коли значенню норми закону надається вужчий зміст, ніж це буквально сформульовано у тексті закону. Так, зі змісту диспозиції ст. 323 КК випливає, що суб'єктом спонукання неповнолітніх до застосування допінгу може бути лише особа, яка на момент вчинення злочину досягла вісімнадцятирічного віку;

— *поширювальне*, відповідно до якого закону надається ширше значення, порівняно з буквальним його текстом (наприклад, пом'якшуючими обставинами визнаються й ті, що безпосередньо не вказані в ст. 66 КК).

Поширювальне тлумачення слід відрізнити від **застосування закону за аналогією**. Останнє означає, що у випадку, коли у момент вчинення суспільно небезпечного діяння воно прямо не було передбачено у КК, повинна застосовуватися стаття, котра встановлює кримінальну відповідальність за найбільш схожий злочин. На відміну від аналогії, яка має місце тоді, коли потрібно усунути прогалину в законі, поширювальне тлумачення засноване на вже існуючій кримінально-правовій нормі — нічого до закону не додає, а лише точніше розкриває його зміст. Відповідно до ч. 4 ст. 3 КК застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено.

2.4. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі

КК передбачає просторову і часову юрисдикцію закону про кримінальну відповідальність. Так, **часова юрисдикція кримінального закону** являє собою тривалість дії цього закону в межах певного часового інтервалу.

Слід зважати, що закон про кримінальну відповідальність мо-

же бути застосований лише стосовно тих суспільно небезпечних діянь, що вчинені під час дії цього закону (ч. 2 ст. 4 КК). У зв'язку з цим важливо з'ясувати:

- а) коли набирає чинності кримінальний закон;
- б) коли він припиняє свою дію;
- в) що слід розуміти під часом вчинення злочину.

Відповідно до ч. 5 ст. 94 Конституції України і ч. 1 ст. 4 КК, закон про кримінальну відповідальність набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. Офіційними друкованими виданнями, де мають бути оприлюднені закони України, є: газети «Урядовий кур'єр» і «Голос України», журнали «Офіційний вісник України» та «Відомості Верховної Ради України», а також інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України». Згідно з Указом Президента України від 10 червня 1997 р. «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» закони підлягають оприлюдненню державною мовою в цих виданнях не пізніше як у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття Верховною Радою України і підписання Президентом України.

Діє закон про кримінальну відповідальність до його скасування чи заміни новим законом, а якщо його було прийнято на певний строк, — до закінчення такого строку. Так, КК 1960 р. був замінений у 2001 р. новим КК.

Часом вчинення злочину визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності (ч. 3 ст. 4 КК).

Важливе значення має питання про **зворотну силу кримінального закону**, тобто поширення впливу даного закону на діяння, вчинені до вступу його в законну силу. Відповідні положення сформульовані у ст. 5 КК. Вони повністю узгоджуються з конституційною нормою, відповідно до якої закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ч. 1 ст. 58).

Згідно з ч. 2 ст. 5 КК, закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння, посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище особи, не має зворотної дії в часі. Натомість закон, який скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну силу. При цьому він поширюється не лише на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, але й на осіб, котрі відбувають покарання або відбули покарання, але

мають судимість (ч. 1 ст. 5 КК).

У випадках, коли кримінальний закон частково пом'якшує кримінальну відповідальність (або іншим чином поліпшує становище особи), а частково посилює відповідальність (чи іншим чином погіршує становище особи), він має зворотню дію у часі лише у тій частині, яка пом'якшує відповідальність (ч. 3 ст. 5 КК). Також можлива ситуація, коли після вчинення особою діяння, передбаченого КК, закон про кримінальну відповідальність змінювався кілька разів. За таких обставин зворотню дію в часі має той закон, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи (ч. 4 ст. 5 КК).

2.5. Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі

Просторова юрисдикція закону про кримінальну відповідальність визначається на підставі територіального, національного, універсального (космополітичного) та реального принципів.

Територіальний принцип сформульовано у ч. 1 ст. 6 КК і полягає він у тому, що особи, які вчинили злочин на території України (крім тих, стосовно яких питання про кримінальну відповідальність у разі вчинення ними злочину на території України вирішується дипломатичним шляхом, — ч. 4 ст. 6 КК), підлягають кримінальній відповідальності на підставі КК України. Такими особами є громадяни України, іноземці та особи без громадянства.

Згідно з ч. 2 ст. 6 КК *злочин вважається вчиненим на території України*, якщо він був розпочатий, продовжений, закінчений або припинений на території України. Отже, для визнання злочину таким, що був учинений на території України, достатньо, аби лише одна стадія злочинного діяння була вчинена на цій території. У разі вчинення злочину у співучасті злочинне посягання буде визнаватися таким, яке вчинене на території України, якщо хоча б один із співучасників діяв на цій території (ч. 3 ст. 6 КК).

У свою чергу *поняттям території України* (відповідно до її законодавства та міжнародних норм) охоплюються: 1) суша, води, надра, повітряний простір у межах державного кордону України; 2) військові кораблі, приписані до портів на території України, що перебувають під прапором України у відкритому морі, у територіальних водах або портах інших держав; 3) приписані до портів на території України невійськові кораблі, які

плавають під прапором України у відкритому морі; 4) військові повітряні судна України, приписані до аеропортів на її території, які під розпізнавальним знаком України знаходяться у відкритому повітряному просторі, у повітряному просторі чи на аеродромі іншої держави; 5) приписані до аеропортів на території України невійськові повітряні судна, які перебувають під розпізнавальним знаком України поза її межами у відкритому повітряному просторі.

Під сферу дії закону про кримінальну відповідальність України (із певними обмеженнями) підпадають також об'єкти, які не є територією України. Це, зокрема, континентальний шельф України, її виключна (морська) економічна зона, підводні телеграфні кабелі й трубопроводи, що проходять по дну відкритого моря, українська антарктична науково-дослідна станція, запущені в космос об'єкти, що належать Україні, території дипломатичних представництв і консульських установ України за кордоном, місця розташування військових частин України на території інших держав.

Територіальна чинність закону про кримінальну відповідальність України поширюється, крім того, на іноземні невійськові судна, котрі перебувають у територіальних водах чи порту України. Відповідно до п. 5 ст. 28 Закону України «Про державний кордон України» органи Державної прикордонної служби України мають право «знімати з судна і затримувати осіб, які вчинили злочин і підлягають кримінальній відповідальності за законодавством України, передавати цих осіб органам досудового розслідування, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України».

Другий принцип — *національний (або громадянства)* — означає, що громадяни України й особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, при вчиненні злочину за її межами підлягають кримінальній відповідальності за КК України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 7 КК).

У разі, коли громадянин України або особа без громадянства, котра постійно проживає в Україні, зазнали за вчинений злочин кримінального покарання за межами України, вони не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності в Україні за цей злочин (ч. 2 ст. 7 КК). Водночас, якщо зазначені особи вчинили нове злочинне посягання на території України, вирок суду іноземної держави може бути врахований при кваліфікації цього посягання, призначенні покарання за нього, звільненні від кримінальної відповідальності або покарання (ст. 9 КК).

Універсальний (космополітичний) принцип визначено у

ст. 8 КК. Він передбачає поширення чинності закону про кримінальну відповідальність України щодо діянь, вчинених за межами України іноземцями та особами без громадянства, які не проживають постійно в Україні, у випадках, визначених міжнародними договорами. Цей принцип пов'язаний з міжнародно-правовими зобов'язаннями України і виходить зі спільності інтересів усіх держав щодо протидії міжнародним злочинам і злочинам міжнародного характеру (на ці злочини поширюється універсальна юрисдикція). До таких злочинів, зокрема, належать: тероризм, торгівля людьми, захоплення заручників, угон повітряних суден, піратство.

Реальний принцип встановлює відповідальність іноземців та осіб без громадянства, що не проживають постійно в Україні, за вчинені за її межами тяжкі чи особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України. Цей принцип, як і попередній, випливає зі змісту ст. 8 КК. Він повністю узгоджується із загальновизнаними міжнародними нормами, відповідно до яких держава має право застосувати свій закон до іноземця, який вчинив злочин, хоч і за її межами, але проти інтересів цієї держави чи її громадян.

Новелою КК є положення щодо *видачі осіб, які вчинили злочин (екстрадиції)*, тобто передачі таких осіб однією державою, на території якої вони перебувають, іншій державі, на території якої був учинений злочин або громадянами якої вони є, для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання обвинувального вироку (відбування покарання). Так, згідно з ч. 2 ст. 10 КК іноземці, які вчинили злочини на території України і засуджені за них на підставі КК України, можуть бути передані для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянами якої вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами. Так само можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності і віддання до суду або передані для відбування покарання (якщо така видача або передача передбачені міжнародними договорами України) іноземці та особи без громадянства, що постійно не проживають в Україні, котрі вчинили злочини поза межами України і перебувають на її території (ч. 3 ст. 10 КК).

Що ж стосується громадян України та осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні, то у разі вчинення ними злочину за межами України вони не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду (ч. 1 ст. 10 КК). Ця кримінально-правова норма ґрунтується на сформульованому в ч. 2 ст. 25 Конституції України положенні про заборону видавати громадян України іншій державі.

Резюме. Закон про кримінальну відповідальність являє собою прийнятий Верховною Радою України нормативний акт, який містить систему пов'язаних між собою кримінально-правових норм. Законодавство України про кримінальну відповідальність утворює КК, що діє як єдина нормативна система.

Як і система кримінального права, КК структурно ділиться на Загальну та Особливу частини. Кожна із цих частин складається з розділів, а розділи із статей. Статті Особливої частини КК у свою чергу мають у своєму складі диспозицію і санкцію. Розрізняють такі види диспозицій: проста, описова, бланкетна, відсильна. Санкції є відносно визначені та альтернативні.

Інколи виникає необхідність у роз'ясненні змісту закону про кримінальну відповідальність — тлумаченні. Тлумачення кримінального закону поділяється на види за суб'єктом, способом та обсягом.

КК регламентує чинність закону про кримінальну відповідальність у часі і просторі. Чинність кримінального закону у часі означає тривалість дії цього закону протягом певного часового проміжку. Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі визначається дією відповідного закону в межах певної території та щодо певного кола осіб.

Терміни і поняття

Закон про кримінальну відповідальність
Диспозиція статті Особливої частини КК
Санкція кримінально-правової норми
Тлумачення закону про кримінальну відповідальність
Чинність кримінального закону у часі
Чинність кримінального закону у просторі

Питання для перевірки знань

1. Що являє собою закон України про кримінальну відповідальність? Які завдання він ставить перед собою?
2. З яких частин складаються норми Особливої частини КК? Що вони означають?
3. У чому суть тлумачення закону про кримінальну відповідальність?

4. Хто здійснює легальне, судове та доктринальне тлумачення закону про кримінальну відповідальність?
5. Що передбачає часова юрисдикція кримінального закону?
6. На яких принципах ґрунтується чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі? У чому їх суть?
7. Що таке екстрадиція? Чи підлягають екстрадиції громадяни України у разі вчинення ними злочину на території іншої держави?

Тести для самоконтролю

1. Назвіть орган державної влади, який встановлює норми кримінального права.

Варіанти відповідей:

- а) Верховна Рада України;
- б) Кабінет Міністрів України;
- в) Верховний Суд України;
- г) Конституційний Суд України.

2. З'ясуйте, яких диспозицій не існує.

Варіанти відповідей:

- а) простої та описової;
- б) бланкетної;
- в) альтернативної;
- г) відсильної.

3. Вкажіть критерій поділу тлумачення закону про кримінальну відповідальність на буквальне, обмежувальне та поширювальне.

Варіанти відповідей:

- а) обсяг тлумачення;
- б) спосіб (прийом) тлумачення;
- в) результат тлумачення;
- г) суб'єкт, який роз'яснює закон.

4. Встановіть, що КК визнає часом вчинення злочину.

Варіанти відповідей:

- а) час вчинення особою дії або бездіяльності, передбаченої законом про кримінальну відповідальність;
- б) час настання зазначених у КК суспільно небезпечних наслідків;

- в) час вчинення особою передбаченого КК діяння і настання відповідних наслідків;
- г) це питання законодавчо не врегульоване.

5. Назвіть осіб, на яких поширюється кримінальна юрисдикція України у разі вчинення ними злочинів на її території.

Варіанти відповідей:

- а) громадяни України;
- б) іноземці;
- в) особи без громадянства;
- г) усі вищеперераховані.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Знайдіть у тексті КК норми, які засвідчують, що цей кодекс — основне джерело кримінального права. Розкрийте структуру КК та порівняйте її із системою кримінального права. Наведіть по два приклади простої, описової, бланкетної та відсильної диспозицій. Назвіть види санкцій. Визначте вид санкцій у ч. 1 ст. 114, ст. 167 і ч. 1 ст. 390 КК.

2. Здійсніть граматичне (філологічне) тлумачення змісту норми, передбаченої ст. 359 КК «Незаконні придбання, збут або використання спеціальних технічних засобів отримання інформації». Визначте, який вид тлумачення слід застосувати у диспозиції ч. 1 ст. 384 КК «Завідомо неправдиве показання». Знайдіть у КК приклади норм, які підлягають обмежувальному тлумаченню. Назвіть випадки, коли за своїм значенням кримінально-правова норма потребує поширювального тлумачення.

3. На прикладі КК розкрийте порядок введення в дію та припинення дії законів про кримінальну відповідальність. Наведіть приклад застосування кримінально-правової норми зі зворотною дією з посиланням на нормативно-правовий акт. Знайдіть норми, які стосуються дії закону у часі, у Конституції України та КК.

4. Ознайомтеся з положеннями міжнародних конвенцій щодо видачі злочинців, учасницею яких є Україна. На підставі положень Мінської конвенції країн СНД про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах розкрийте умови та порядок видачі осіб для притягнення до кримінальної від-

повідальності або виконання вироку; порівняйте їх з відповідними положеннями Європейської конвенції про видачу правопорушників.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 р., Додатковий протокол від 15 жовтня 1975 р. та Другий додатковий протокол від 17 березня 1978 р. до Конвенції: Ратифіковані Верховною Радою України 16 січня 1998 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 13. — С. 324—343.

2. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20 квітня 1959 р. та Додатковий протокол від 17 березня 1978 р. до Конвенції: Ратифіковані Верховною Радою України 16 січня 1998 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 13. — С. 345—360.

3. Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах від 15 травня 1972 р.: Україна приєдналася до Конвенції 22 вересня 1995 р. // Офіційний вісник України. — 2005. — № 44. — Ст. 2822.

4. Конвенція про передачу засуджених осіб від 21 березня 1983 р.: Україна приєдналася до Конвенції 22 вересня 1995 р. // Офіційний вісник України. — 2005. — № 44. — Ст. 2823.

5. Додатковий протокол до Європейської Конвенції про передачу засуджених осіб від 18 грудня 1997 р.: Ратифікований Верховною Радою України 3 квітня 2003 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 14. — Ст. 1059.

6. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 р.: Ратифікована Україною 10 листопада 1994 р. // Офіційний вісник України. — 2005. — № 44. — Ст. 2824.

7. Протокол до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 28 березня 1997 р.: Ратифікований Україною 3 березня 1998 р. // Офіційний вісник України. — 2005. — № 47. — Ст. 2980.

8. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

9. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.

10. Про ратифікацію Європейської конвенції про видачу правопорушників, 1957 рік, Додаткового протоколу 1975 року та Другого додаткового протоколу 1978 року до Конвенції: Закон України від 16 січня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 23. — Ст. 129.

11. Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах: Закон України від 10 листопада 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 46. — Ст. 417.

12. Про ратифікацію Протоколу до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 р.: Закон України від 3 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 26. — Ст. 162.

13. Про державний кордон України: Закон України від 4 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 2. — Ст. 5.

14. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 50. — Ст. 540.

15. Інструкція про порядок виконання європейських конвенцій з питань кримінального судочинства: Затверджена наказом Мініюсти України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, МВС України, Верховного Суду України, ДПА України, Держдепартаменту України з питань виконання покарань 29 червня 1999 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — № 28. — Ст. 1435.

16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 р. // Офіційний вісник України. — 2000. — № 39. — Ст. 1662.

17. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності: Указ Президента України від 10 червня 1997 р. // Офіційний вісник України. — 1997. — № 24. — С. 11.

18. Положення про дипломатичні представництва і консульські установи іноземних держав в Україні: Затверджене Указом Президента України від 10 червня 1993 р. // Голос України. — 1993. — 26 червня.

19. Андрушко П. П. Законодавча техніка Кримінального кодексу України 2001 року та її вплив на тлумачення його норм // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 24—30.

20. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.

21. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.

22. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів — К.: А. С. К., 2001. — 352 с.

23. Наєроцький В. О. Принцип заборони аналогії і його дія при застосуванні Кримінального кодексу України 2001 року // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 49—51.

24. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.

25. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України /

За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.

26. *Озерська А. В.* Екстрадиція в кримінальному праві України // Економіка. Фінанси. Право. — 2005. — № 1. — С. 34—37.

27. *Пономаренко Ю. А.* Чинність і дія кримінального закону у часі. — К.: Атіка, 2005. — 288 с.

28. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одиссей, 2011. — 568 с.

29. *Сташис В. В.* Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 5—10.

30. *Ткачук Ю. О.* Сутність, ознаки та структура санкцій у кримінальному законодавстві України // Адвокат. — 2007. — № 9. — С. 26—28.

ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ ТА ЙОГО ВИДИ

- 3.1. Поняття та ознаки злочину.
- 3.2. Малозначність діяння.
- 3.3. Відмежування злочинів від інших правопорушень.
- 3.4. Класифікація злочинів.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Після вивчення цієї теми Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ визначення поняття злочину як однієї з фундаментальних категорій кримінального права;
- ✓ умови застосування законодавчого положення про малозначність діяння;
- ✓ критерії відмежування злочинів від інших правопорушень;
- ✓ види злочинів,

а також УМІТИ

- розкривати соціальну сутність злочину;
- характеризувати ознаки злочину;
- розрізняти злочини і незлочинні правопорушення;
- розподіляти злочини на групи відповідно до їх законодавчої класифікації.

3.1. Поняття та ознаки злочину

Поняття злочину є ключовим у кримінальному праві; воно лежить в основі змісту всіх його інститутів, визначає соціальну сутність законодавства. Сам термін «злочин» складається з двох слів — «зло» і «чинити»; по суті це означає «чинити зло». Отже, злочином у найзагальнішому розумінні є заподіяння певного зла, певної шкоди.

Поняття злочину не може бути незмінним: воно повинно відповідати конкретному етапу розвитку суспільства, узгоджуватися з його моральними, соціально-економічними, правовими, політичними, ідеологічними умовами. Водночас соціальна сутність злочину, яка визначається його суспільною небезпечністю, шкідливістю для найважливіших суспільних відносин, цінностей, що охороняються законом про кримінальну відповідальність, не змінюється.

В Україні поняття злочину, крім теоретичного обґрунтування, має й законодавче закріплення. Так, згідно з ч. 1 ст. 11 КК, «**злочин** є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». Це визначення є формально-матеріальним: у ньому підкреслюється соціальна (матеріальна) сутність злочину — суспільна небезпечність — і відбивається його формальний, нормативний зміст — передбачення діяння кримінальним законом.

З-поміж *ознак*, які характеризують злочин, розрізняють: 1) злочин є лише діяння (дія або бездіяльність); 2) це діяння містить у собі суспільну небезпечність; 3) злочин — винне діяння; 4) відповідна дія чи бездія повинна бути передбачена КК; 5) зазначене діяння є кримінально каране; 6) дане діяння має бути вчинене суб'єктом злочину. Відсутність хоча б однієї з цих ознак вказує на відсутність злочину.

Отже, передусім злочин є суспільно небезпечне **діяння** — конкретний акт поведінки людини, який у свою чергу може виявлятися у формі як дії, так і бездіяльності. Звідси, думки, переконання, наміри особи вчинити злочин, не реалізовані у конкретній дії чи бездії, не можуть бути визнані злочином.

Суспільна небезпечність як матеріальна ознака злочину полягає у його об'єктивній властивості заподіювати або створювати загрозу заподіяння істотної шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. У теорії кримінального права суспільна небезпечність злочину визначається двома критеріями: характером і ступенем.

Характер суспільної небезпечності — це якісна ознака, що окреслюється, насамперед, групою суспільних відносин (соціальних цінностей), на які посягає злочин. Так, злочини проти життя та здоров'я особи за характером є більш суспільно небезпечними, ніж злочини проти власності, оскільки відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

Характер суспільної небезпечності залежить і від змісту шкоди, яка заподіяна злочином (фізична, майнова, організаційна, психологічна та ін.), форми вини (наприклад, умисні вбивств-

ва небезпечніші, ніж вбивства, вчинені через необережність), способу вчинення посягання (як-от: насильницький чи ненасильницький).

Ступінь суспільної небезпечності злочинного діяння є кількісним показником, який визначається особливостями конкретного злочину й обставинами його вчинення: формою і видом вини, мотивом, метою, способом, обстановкою і стадією вчинення злочину, кількістю епізодів злочинної діяльності, тяжкістю наслідків, які настали, тощо. Наприклад, ступінь суспільної небезпечності дезертирства, передбаченого ст. 408 КК, значно підвищується, якщо воно вчинене в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці.

Винність діяння означає вчинення його умисно або з необережності. Якщо діяння вчинене за відсутності вини, тобто за відсутності в особи відповідного (умисного чи необережного) психічного ставлення до вчинюваної нею дії або бездіяльності та її наслідків, то не залежно від того, яка шкода була заподіяна цим діянням, наскільки тяжкими є його наслідки, воно не може визнаватися злочином. Інакше кажучи, невинне заподіяння шкоди, якою б тяжкою вона не була, не тягне кримінальної відповідальності.

Не буде злочину, коли: діяння формально містить ознаки злочину, але вчинене особою внаслідок впливу непереборної сили; посягання здійснювалося під безпосереднім впливом фізичного примусу; мали місце рефлексорні, інстинктивні, імпульсивні або інші рухи тіла, які не є результатом вольової поведінки особи; суспільно небезпечне діяння вчинене особою, котра знаходилася у стані неосудності, тощо.

Протиправність є формальною ознакою злочину. Суть її полягає в тому, що злочином може бути визнане лише діяння, передбачене як таке (як злочин) безпосередньо законом про кримінальну відповідальність. Протиправність тісно пов'язана із суспільною небезпечністю і є юридичним закріпленням останньої.

З протиправності випливає **караність** як обов'язкова ознака злочину: за кожний злочин у санкціях статей Особливої частини КК передбачене покарання. І хоча караність прямо не названа у тексті ст. 11 КК (це ознака наукового визначення поняття злочину), вона виходить зі змісту ч. 2 ст. 1 КК й логічно виводиться з самого поняття злочину: вчинення злочину завжди пов'язане з відповідним покаранням.

Між тим, під караністю потрібно розуміти не стільки фактичне застосування покарання, скільки загрозу, можливість його застосування у разі вчинення особою забороненого КК діяння (закон про кримінальну відповідальність допускає можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності та покарання).

Новелою законодавчого визначення поняття злочину є положення про *вчинення його суб'єктом злочину*. Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК таким суб'єктом є фізична осудна особа, що вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

3.2. Малозначність діяння

У правозастосовчій практиці може виникати ситуація, коли вчинене діяння формально містить ознаки злочину, але по суті не є суспільно небезпечним. Ідеться про *малозначність діяння*. Відповідне положення закріплене у ч. 2 ст. 11 КК: «Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству, державі».

Умовами застосування положення про малозначність діяння є:

1) *наявність у вчиненій дії або бездіяльності формально (зовнішньо, по формі) усіх ознак діяння, передбаченого КК як злочин*.

Малозначне діяння слід відмежовувати від діяння, яке взагалі не містить усіх ознак відповідного складу злочину, наприклад, у зв'язку з тим, що не було досягнуто певного рівня шкоди, визначеного в законі. Інші види правопорушень не можуть підпадати під поняття малозначного діяння, описаного у ч. 2 ст. 11 КК. Вони повинні розглядатися за нормами інших галузей права: адміністративного, цивільного, трудового тощо. Так, не є малозначною крадіжка майна на суму 50 гривень, оскільки за такі дії передбачена адміністративна відповідальність (ст. 51 КпАП «Дрібне викрадення чужого майна»);

2) *діяння не містить суспільної небезпечності, характерної для злочину*: воно або зовсім не заподіяло шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, або заподіяло їм незначну шкоду (точних вимірів малозначності закон не дає; питання про визнання конкретного діяння малозначним вирішується працівниками правоохоронних органів з урахуванням усіх обставин справи).

Виходячи з цього, правильно було визнано малозначним факт вчинення громадянином С. грубого порушення законодавства про працю, що виявився у систематичному, без укладення письмового трудового договору та реєстрації у центрі зайнятості, використанні найманої праці К., яка з лютого до березня 2008 р. кожную середу, п'ятницю, суботу та неділю з 8 до 12 години реалізовувала хліб на привокзальному та центральному ринках міста: хоча ці дії форма-

льно й містять ознаки діяння, передбаченого ч. 1 ст. 172 КК, але вони не становлять суспільної небезпечності, оскільки ними не заподіяна істотна шкода фізичній особі, суспільству або державі¹.

Важливо також встановити, що особа мала намір вчинити саме те діяння, яке оцінюється як малозначне, а не інше, котре малозначним бути не може. Інакше кажучи, дія чи бездіяльність не лише об'єктивно, але й суб'єктивно не повинна бути спрямована на заподіяння істотної шкоди. Так, не буде малозначності у діях злочинця, який зламав сейф і не виявив там грошей. Зважаючи на те, що він мав умисел на заподіяння значнішої шкоди, його дії мають розглядатися як закінчений замах на вчинення крадіжки у відповідних розмірах.

Не може бути малозначності при вчиненні злочину способом, що містить у собі підвищену небезпеку, навіть якщо істотна шкода й не була заподіяна (наприклад, заволодіння сумою в п'ять гривень унаслідок розбійного нападу, під час якого потерпілому погрожували ножем).

У разі встановлення в діянні ознак малозначності кримінальне провадження закривається за відсутністю складу злочину.

3.3. Відмежування злочинів від інших правопорушень

Злочин як один з видів правопорушень відмежовується від інших правопорушень (проступків) за різними критеріями. Головним з них є *суспільна небезпечність*, яка у злочинів значно більша, ніж у адміністративних, дисциплінарних, цивільно-правових проступків. Зокрема, кримінальне правопорушення посягає на найважливіші об'єкти (життя та здоров'я особи, її волю, статеву свободу і статеву недоторканність, національну безпеку України, мир та безпеку людства, міжнародний правопорядок). Посягання на ці об'єкти можуть бути лише злочинами, тому питання про розмежування протиправних діянь у цьому разі взагалі не стоїть.

Посягання ж на інші об'єкти (особисті права людини і громадянина, власність, порядок здійснення господарської діяльності, довілля, громадську безпеку, безпеку виробництва, безпеку руху та експлуатації транспорту, громадський порядок та моральність,

¹ Ухвала спільного засідання колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України і військової судової колегії від 5 червня 2009 р. (витяг) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/FB2728ACAE6072BAC225784E0045169B?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=FB2728ACAE6072BAC225784E00>

порядок несення військової служби і т. д.) можуть бути як злочинами, так і іншими правопорушеннями. У цьому разі протиправні діяння розмежовуються, насамперед, за наслідками, які у злочинів є більш тяжкими, а також залежно від форми вини, способу вчинення правопорушення, обстановки, місця, часу, мети, мотиву, предмета й інших ознак.

Наприклад, порівняння порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів про охорону праці, передбаченого ч. 2 ст. 41 КпАП і ч. 1 ст. 271 КК, показує, що кримінальна відповідальність за відповідні дії або бездіяльність настає лише у разі завдання ними шкоди здоров'ю потерпілого. Перевищення влади або службових повноважень визнається злочином, коли діями службової особи заподіяно істотну шкоду охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб; якщо ж істотної шкоди не заподіяно, діяння може кваліфікуватися як дисциплінарний проступок. Нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіплення до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, є дрібним хуліганством і спричиняють відповідальність за ст. 173 КпАП, а якщо цими діями грубо порушується громадський порядок з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, то вони стають кримінально караним хуліганством, яке кваліфікується за ч. 1 ст. 296 КК.

Кримінальні та інші правопорушення розмежовуються також за *суб'єктом*. Зокрема, суб'єктом злочину є лише фізична особа, натомість цивільно-правову та адміністративну відповідальність можуть нести як фізичні, так і юридичні особи.

Ще один критерій, за яким можна відмежувати злочини від інших правопорушень, — *винність*. На відміну від злочину, деякі правопорушення можуть вчинятися й без вини. Зокрема, відповідальність без вини передбачена статтями 614, 1167, 1173—1176 Цивільного кодексу України.

Такий критерій, як *кримінальна протиправність*, дозволяє відмежувати злочини від тих правопорушень, відповідальність за які не передбачена КК.

3.4. Класифікація злочинів

Класифікувати злочини означає здійснити їх поділ на групи (категорії) залежно від того чи іншого критерію. Зокрема, КК за основу такого поділу обирає два критерії: 1) матеріальний — ступінь суспільної небезпечності (тяжкості) злочинів; 2) формаль-

ний — передбачений законом розмір основного покарання у виді штрафу або строк позбавлення волі.

Відповідно до законодавчої класифікації (ст. 12 КК) злочини є:

— **невеликої тяжкості**. Це злочини, за які встановлене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання, крім основного покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

— **середньої тяжкості** — діяння, за які передбачене основне покарання у виді штрафу не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі до п'яти років;

— **тяжкі**. Санкція цих злочинів передбачає основне покарання у виді штрафу в розмірі до двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі строком не більше десяти років;

— **особливо тяжкі**, за які встановлене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі.

Так, відповідно до цієї класифікації шахрайство з фінансовими ресурсами, передбачене ч. 2 ст. 222 КК, належить до злочинів середньої тяжкості, оскільки у його санкції основне покарання у виді штрафу не перевищує десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; захоплення заручників (ст. 147 КК) у частині першій є злочином тяжким (максимальний термін позбавлення волі становить вісім років), а в частині другій — особливо тяжким (передбачає позбавлення волі до п'ятнадцяти років); діяння, відповідальність за яке встановлена ст. 360 КК (умисне пошкодження ліній зв'язку), є злочином невеликої тяжкості: найсуворіше покарання, встановлене у відповідній санкції, — обмеження волі (воно більш м'яке, ніж позбавлення волі на певний строк) і т. д.

У деяких випадках закон за вчинення злочину передбачає одночасно основне покарання у виді штрафу та позбавлення волі. У такому разі, як сказано в ч. 6 ст. 12 КК, ступінь тяжкості злочину визначається виходячи зі строку покарання у виді позбавлення волі, встановленого за відповідний злочин. Звідси, передбачене ст. 251 КК порушення ветеринарних правил є злочином середньої тяжкості (передбачає позбавлення волі на строк до трьох років), незважаючи на те, що санкція цієї норми містить вказівку на основне покарання у виді штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Класифікація, передбачена ст. 12 КК, має важливе практичне значення, насамперед вона знаходить своє відображення в

низці статей Загальної частини КК. Зокрема, віднесення злочинів до того чи іншого виду впливає на визначення чинності закону про кримінальну відповідальність щодо злочинів, вчинених за межами України іноземцями або особами без громадянства, які не проживають постійно в Україні (дія КК на цих осіб поширюється у разі вчинення ними злочинів проти прав і свобод громадян України або інтересів України, які належать до категорії тяжких або особливо тяжких, — ст. 8 КК), можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності (наприклад, звільнення у зв'язку з передачею особи на поруки можливе лише за умови вчинення особою злочину невеликої або середньої тяжкості — ч. 1 ст. 47 КК), застосування окремих видів покарань (позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу може призначатися особі, засудженій за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, — ст. 54 КК; довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів — ч. 1 ст. 64 КК і т. д.), визначення строків погашення судимості (наприклад, особи, засуджені до позбавлення волі або основного покарання у виді штрафу за тяжкий злочин, визнаються такими, що не мають судимості, якщо вони протягом шести років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину — п. 8 ст. 89 КК) та ін.

Класифікація злочинів залежно від ступеня тяжкості застосовується і при формулюванні положень Особливої частини КК. Так, безпосередньо з певними видами злочинів закон пов'язує можливість притягнення до кримінальної відповідальності. Наприклад, мета вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину є обов'язковою умовою кримінальної відповідальності за створення злочинної організації (ст. 255 КК); завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину, поєднане з обвинуваченням особи в тяжкому чи особливо тяжкому злочині, є кваліфікуючою ознакою злочину, передбаченого ст. 383 КК; у ст. 396 КК передбачена відповідальність за заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

Ступінь тяжкості злочинів певним чином зумовлює також поділ складів злочинів на прості, кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані (або з пом'якшувачими ознаками).

Злочини можуть бути класифіковані й за іншими критеріями. Так, залежно від форми вини їх можна поділити на умисні та необережні; за ступенем завершеності злочинної діяльності — на закінчені й незакінчені; за суб'єктом — на злочини із загальним суб'єктом та злочини зі спеціальним суб'єктом; за родовим об'єктом посягання — на злочини проти основ національної без-

пеки України, злочини проти життя та здоров'я особи, злочини проти власності і т. д.

Резюме. Поняття злочину є однією з головних категорій кримінального права. Закон (ст. 11 КК) закріплює формально-матеріальне визначення цього поняття: злочином визнається передбачене КК суспільно небезпечне винне діяння, вчинене суб'єктом злочину. Найважливішими ознаками злочину є суспільна небезпечність, винність, протиправність і караність.

Частина 2 ст. 11 КК встановлює, що не є злочином дія або бездія, яка хоч формально і містить ознаки передбаченого КК діяння, але через малозначність не становить суспільної небезпечності. Кримінальне провадження щодо малозначних діянь підлягає закриттю.

Крім малозначних діянь, злочин як вид правопорушення потрібно відрізнати від інших правопорушень. Головним критерієм такого відмежування є суспільна небезпечність.

Існує багато класифікацій злочинів. Важливе значення має законодавча класифікація, яка поділяє злочини на чотири категорії: злочини невеликої, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Терміни і поняття

Злочин
Суспільна небезпечність злочину
Винність діяння
Протиправність діяння
Кримінальна караність діяння
Малозначне діяння
Злочин невеликої тяжкості
Злочин середньої тяжкості
Тяжкий злочин
Особливо тяжкий злочин

Питання для перевірки знань

1. Що являє собою злочин?
2. У чому полягає суспільна небезпечність як матеріальна ознака злочину? Якими критеріями вона визначається?
3. Що означає протиправність і караність злочину?

4. Як можна розмежувати злочини та незлочинні правопорушення залежно від суб'єкта, винності та кримінальної протиправності?

5. Які критерії законодавчої класифікації злочинів?

6. Яке значення має законодавча категоризація злочинів?

Тести для самоконтролю

1. Встановіть, що з переліченого не належить до ознак злочину.

Варіанти відповідей:

а) суспільна небезпечність;

б) протиправність;

в) умисність;

г) караність.

2. З'ясуйте, що означає така ознака злочину, як винність.

Варіанти відповідей:

а) вчинення злочину осудною особою;

б) вчинення суспільно небезпечного діяння суб'єктом злочину;

в) наявність в особи відповідного психічного ставлення до вчинюваної дії чи бездіяльності;

г) здатність злочину заподіювати шкоду об'єктам кримінально-правової охорони.

3. Визначте умову застосування положення про малозначність діяння.

Варіанти відповідей:

а) у діянні особи немає всіх ознак складу злочину, передбаченого КК;

б) суспільно небезпечне діяння вчинене у стані крайньої необхідності;

в) діяння не містить суспільної небезпечності;

г) мало місце невинне заподіяння шкоди.

4. Назвіть головний критерій, за яким можна відмежувати злочини від інших правопорушень.

Варіанти відповідей:

а) кримінальна протиправність;

б) суспільна небезпечність;

в) суб'єкт правопорушення;

г) винність.

5. Визначте, які категорії злочинів охоплює законодавча класифікація.

Варіанти відповідей:

- а) умисні та необережні;
- б) злочини невеликої та середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі злочини;
- в) закінчені і незакінчені;
- г) злочини із загальним суб'єктом та злочини зі спеціальним суб'єктом.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Васильєв посварився з Гладковим і сказав, що вкрав гроші, які той збирав для придбання автомобіля. Гладков сповістив про намір Васильєва в міліцію.

Чи може бути Васильєв притягнутий до кримінальної відповідальності? Відповідь обґрунтуйте.

2. П'ятнадцятирічний Максимов, побачивши, що продавець пірижків відволіклася, розмовляючи з покупцем, узяв з лотка пірижок, вартість якого складала три гривні п'ятдесят копійок.

Чи підпадають дії Максимова під ч. 2 ст. 11 КК? Дайте визначення малозначного діяння.

3. Проаналізуйте норми, передбачені ч. 1 ст. 115, ст. 116, ч. 1 ст. 129, ч. 1 ст. 147, ч. 1 ст. 203², статтями 231, 232, ч. 2 ст. 364, ч. 2 ст. 365¹, ч. 2 ст. 382, ч. 1 ст. 439 КК, та поділіть їх на групи згідно із законодавчою класифікацією злочинів.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

- 1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
- 2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
- 3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.
- 4. Кодекс України про адміністративні правопорушення. — К.: Правова єдність, 2012. — 240 с.

5. Цивільний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 380 с.
6. Берзін П. С. Суспільна небезпечність діяння: загальна характеристика // Альманах кримінального права: 36. статей. — К.: Правова єдність, 2009. — Вип. 1. — С. 108—150.
7. Ковальський В. Кримінальна протиправність як ознака злочину // Юридична Україна. — 2007. — № 10. — С. 90—95.
8. Кривошеин П. К. Преступление: Историческое исследование. — К.: УАВД, 1993. — 72 с.
9. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
10. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
11. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.
14. Строган А. Аспекти співвідношення злочину, малозначного діяння та діяння, що не містить складу злочину // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 10. — С. 142—145.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ПІДСТАВИ

- 4.1. Поняття кримінальної відповідальності.
- 4.2. Кримінальна відповідальність і кримінально-правові відносини.
- 4.3. Форми реалізації кримінальної відповідальності.
- 4.4. Підстави кримінальної відповідальності.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши матеріал цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ поняття кримінальної відповідальності як виду відповідальності юридичної;
- ✓ визначення кримінально-правових відносин та їх співвідношення з кримінальною відповідальністю;
- ✓ форми реалізації кримінальної відповідальності;
- ✓ підстави кримінальної відповідальності,

а також УМІТИ:

- характеризувати структуру кримінального правовідношення;
- встановлювати моменти виникнення та припинення кримінальної відповідальності і кримінально-правових відносин;
- відмежовувати форми реалізації кримінальної відповідальності від звільнення від кримінальної відповідальності та примусових заходів медичного характеру;
- орієнтуватися у філософському та юридичному обґрунтуванні підстав кримінальної відповідальності.

4.1. Поняття кримінальної відповідальності

Термін «кримінальна відповідальність» часто вживається в КК (наприклад, ст. 2 називається «Підстава кримінальної відповідальності», розділ II — «Закон про кримінальну відповідальність»,

розділ IX — «Звільнення від кримінальної відповідальності»), однак зміст цього поняття ніде не розкривається. Водночас закон відрізняє кримінальну відповідальність від покарання.

У науці кримінального права теж немає чіткого визначення кримінальної відповідальності. Одні автори (І. С. Самощенко, О. Е. Лейст) ототожнюють її з покаранням, зводять кримінальну відповідальність до застосування санкції кримінально-правової норми; інші (Я. М. Брайнін, П. С. Матишевський) характеризують кримінальну відповідальність як певного роду обов'язок особи, що вчинила злочин; треті (Л. В. Багрій-Шахматов, М. О. Стручков, О. І. Санталов) розглядають її як конкретні кримінально-правові відносини; четверті (І. С. Ной, С. Д. Шапченко) вважають кримінальну відповідальність осудом винного обвинувальним вироком суду за вчинений злочин із призначенням покарання або без нього; п'яті (Ю. В. Баулін) розуміють зазначену відповідальність як передбачені КК вид та міру обмеження прав і свобод злочинця тощо.

Визначаючи кримінальну відповідальність, варто виходити з того, що вона є одним з видів юридичної відповідальності. Поняття кримінальної відповідальності відповідає родовим ознакам відповідальності юридичної і водночас характеризується своїми, видовими *ознаками*, серед яких виокремлюють такі:

1) кримінальна відповідальність — це особливий елемент у механізмі кримінально-правового регулювання, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений особою злочин;

2) кримінальна відповідальність є видом державного примусу, що виявляється насамперед в осуді поведінки особи як злочину та її самої як злочинця;

3) офіційна оцінка винного та його діяння може здійснюватися лише судом в обвинувальному вирoku;

4) кримінальна відповідальність у більшості випадків пов'язана із застосуванням до особи, котра вчинила злочин, покарання чи іншого заходу кримінально-правового впливу;

5) кримінальна відповідальність заснована на нормах кримінального закону, що визначають її підставу і межі.

Таким чином, **кримінальна відповідальність** є різновидом юридичної відповідальності, що виявляється в державному осуді особи, яка вчинила злочин, обвинувальним вироком суду і, як правило, полягає у застосуванні до винного встановлених у кримінальному законі конкретних примусових заходів кримінально-правового характеру.

Варто звернути увагу на те, що останнім часом у юридичній літературі активно розробляється концепція про *позитивну (перспективну) кримінальну відповідальність*. Суть її зводиться до такого: крім відповідальності за минулу поведінку, що є нега-

тивною (ретроспективною) відповідальністю, у механізмі кримінально-правового регулювання є ще й позитивна відповідальність, під якою слід розуміти усвідомлення особою необхідності (обов'язку) дотримання кримінально-правової заборони.

Незважаючи на критику позиції прихильників виокремлення позитивного виду кримінальної відповідальності, дедалі більше сучасних авторів, формулюючи визначення кримінальної відповідальності, так чи інакше враховують її позитивний аспект.

4.2. Кримінальна відповідальність і кримінально-правові відносини

Кримінальна відповідальність реалізується в межах **кримінально-правових відносин**. Останні є врегульованими нормами кримінального права відносинами між державою та особою, що вчинила злочин. Структура кримінальних правовідносин включає в себе три елементи: об'єкт, суб'єкти та зміст.

Слід враховувати, що стосовно характеристик цього виду правовідносин у теорії кримінального права точаться суперечки; єдиної думки немає, мабуть, про жоден з їх елементів. *Об'єктом* кримінально-правових відносин визнаються інтереси та блага особи, яких позбавляється злочинець, що підлягає кримінальній відповідальності. Крім цього, у науковій літературі до об'єкта кримінальних правовідносин відносять злочин, покарання, поведінку особи, що притягується до кримінальної відповідальності, на яку здійснюється вплив шляхом зміни її правового статусу, тощо. Найобґрунтованішою видається перша позиція: незважаючи на те, що кримінально-правові відносини виникають у зв'язку з вчиненням злочину, існують та реалізуються вони з приводу впливу на особисті, майнові або інші блага винного.

Суб'єктами кримінальних правовідносин найчастіше називають державу, з одного боку, а з другого, — особу, яка вчинила злочин. Взаємні права та обов'язки сторін в аналізованих правовідносинах становлять їх *юридичний зміст*. Держава має право притягнути винного до кримінальної відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння та призначити йому покарання або застосувати інші заходи кримінально-правового впливу. Водночас держава зобов'язана забезпечити дотримання всіх положень кримінального закону при засудженні особи, що вчинила злочин, та призначенні їй покарання. У свою чергу обов'язок злочинця зазнати примусового впливу з боку держави поєднується з його

правом вимагати від держави в особі її органів правильної правової оцінки його дій.

Дискусійними в науці кримінального права є й питання про момент виникнення кримінально-правових відносин та кримінальної відповідальності. І якщо виникнення кримінальних правовідносин більшість криміналістів пов'язує з *юридичним фактом* — вчиненням особою злочину, то початковим моментом виникнення кримінальної відповідальності прихильники різних теорій вважають момент вчинення злочинного діяння (А. А. Піонтовський, П. С. Матишевський, Л. М. Кривоченко), момент притягнення особи як обвинуваченого (Я. М. Брайнін, М. О. Стручков), винесення судом обвинувального вироку (С. Г. Келіна, М. І. Загородніков), початок відбування покарання за обвинувальним вирок суду (С. М. Братусь) та ін. Поряд з цим існує рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р., в якому момент настання кримінальної відповідальності пов'язується з набранням законної сили обвинувальним вироком суду¹. Остання позиція найбільше узгоджується з визначенням поняття кримінальної відповідальності.

Що ж до моменту припинення кримінальної відповідальності та кримінально-правового відношення, то існує думка, що кримінальна відповідальність закінчується з моменту припинення відбування покарання, натомість кримінальні правовідносини припиняються зі зняттям або погашенням судимості. Цієї думки дотримуються автори, котрі не включають судимість до складу кримінальної відповідальності, називаючи її правовим наслідком, а не складовою частиною відповідальності (М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, Ю. В. Александров та деякі інші).

Між тим, більшість криміналістів вважають, що кримінальна відповідальність та кримінально-правові відносини припиняються одночасно з моменту закінчення перебування особи у стані судимості. За цим підходом, кримінальні правовідносини та кримінальна відповідальність можуть бути припинені й раніше, наприклад, у разі смерті засудженого, перебігу строків давності, видання акта амністії чи помилування, зміни кримінального закону, який має зворотну силу тощо. У ряді випадків кримінальна відповідальність (і кримінальне правовідношення) вичерпується фактом відбуття покарання (пункти 3, 4 ст. 89, п. 1 ч. 2 ст. 108 КК).

¹ Див.: Рішення Конституційного Суду України у справі про депутатську недоторканність від 27 жовтня 1999 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 1999. — № 5. — С. 7—13.

4.3. Форми реалізації кримінальної відповідальності

Кримінальна відповідальність може бути реалізована в трьох формах. *Першою* (і головною) з них є засудження особи, поєднане з призначенням їй відповідного виду покарання, яке особою реально відбувається (наприклад, відбування покарання у виді обмеження волі). Ця форма реалізації кримінальної відповідальності є найрепресивнішою.

Другою формою реалізації кримінальної відповідальності є винесення судом обвинувального вироку, пов'язане з призначенням особі конкретної міри покарання, від відбування якого вона звільняється. Ідеться, зокрема, про звільнення від відбування покарання з випробуванням, у тому числі неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (статті 75—79, 104 КК).

Третю форму становлять випадки засудження винного без призначення покарання. Так, суд може звільнити від покарання особу, котра вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною (ч. 4 ст. 74 КК).

Слід зауважити, що не є формою реалізації кримінальної відповідальності такий самостійний інститут кримінального права, як звільнення від кримінальної відповідальності. За такого звільнення, на відміну від трьох вищеперерахованих форм, обвинувальний вирок не ухвалюється, а отже, засудження винного не відбувається.

Не можна відносити до форм реалізації кримінальної відповідальності й примусові заходи медичного характеру. Останні мають лікувально-реабілітаційний характер, хоч і застосовуються в примусовому порядку, але не містять у собі кари.

4.4. Підстави кримінальної відповідальності

При визначенні підстав кримінальної відповідальності необхідно передусім відповісти на питання, за що і чому особа має нести таку відповідальність. Для цього варто звернутися до *філософського обґрунтування підстав кримінальної відповідальності*: такою підставою виступає свобода волі особи, її здатність самостійно обирати спосіб поведінки. Відповідальність настає

тому, що особа могла обрати шлях, який не заборонений законом, але проігнорувала цю можливість.

Для того, щоб обґрунтувати право суспільства і держави докоряти людині, яка порушила кримінально-правову заборону, потрібно з'ясувати, наскільки взагалі особа вільна у виборі своєї поведінки. У зв'язку з цим існують дві протилежні теорії: *детермінізм* та *індетермінізм*. Перша з названих теорій виходить з причинної зумовленості свідомості і волі, друга — визнає єдиною причиною вчинення особою злочину її абсолютну, нічим не обмежену свободу волі, а отже, підставою відповідальності називає злу волю злочинця.

Тривалий час методологічним обґрунтуванням підстав кримінальної відповідальності був *діалектичний матеріалістичний детермінізм*. Він визначав детермінуючу роль навколишнього середовища, однак не відкидав і активної ролі людської свідомості. Підставою кримінальної відповідальності тут слугувала здатність людини чинити «зі знанням справи». Натомість *механістичний детермінізм (фаталізм)* не визнавав активної ролі людської свідомості. За даного підходу людина ніколи і ні в чому не буває вільною, а її вчинки завжди детерміновані зовнішніми обставинами.

Зауважимо, що кожна з цих теорій може бути використана для філософського визначення підстав кримінальної відповідальності. Так, що стосується умисних злочинів, то тут правильнішою є позиція діалектичного детермінізму з його обґрунтуванням відповідальності знанням злочинцем «своєї справи»; а пояснювати підстави відповідальності за необережні злочини (особливо вчиненні з недбалості) доцільніше з поглядів індетермінізму чи механістичного детермінізму, оскільки у даному разі злочинець не передбачає настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння — діє без «знання справи».

Крім філософського, існує **юридичне обґрунтування підстав кримінальної відповідальності**. Слід зазначити, що в науці кримінального права найбільшого поширення набула думка про те, що підставою кримінальної відповідальності є наявність у вчиненому особою діянні ознак конкретного складу злочину, передбаченого чинним кримінальним законодавством. Ця точка зору знайшла своє відображення й у КК 2001 р. (ч. 1 ст. 2).

Розрізняють фактичну та юридичну сторони єдиної підстави кримінальної відповідальності. *Фактична сторона* — це вчинення особою в реальній дійсності суспільно небезпечного діяння. *Юридичною стороною* є передбаченість такого діяння в КК.

Водночас кримінальна відповідальність як реакція держави на вчинений особою злочин виявляється у певному правозастосовному акті держави — обвинувальному вирокі суду. Вирок —

найважливіший, підсумковий акт у кримінальних справах, так звана *процесуальна* (або *формальна*) *підстава кримінальної відповідальності*. Відповідно до ч. 2 ст. 2 КК, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Саме у вирокі встановлюється повна відповідність фактичної та юридичної сторін підстави кримінальної відповідальності.

Резюме. Кримінальна відповідальність є різновидом відповідальності юридичної, котрий призначається за вчинення злочину. Розрізняють позитивну (перспективну) і негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність.

Кримінальна відповідальність здійснюється в межах кримінально-правових відносин. Останні виникають між державою та особою, яка вчинила злочин, з моменту вчинення злочинного посягання. Структура кримінальних правовідносин окреслюється трьома елементами: об'єктом, суб'єктами та змістом.

Існують три форми реалізації кримінальної відповідальності. Перша з них пов'язана з відбуванням винним призначеного йому покарання. Другою формою реалізації кримінальної відповідальності є звільнення особи від відбування покарання. Третю форму складає засудження винного, не поєднане з призначенням покарання.

Підставою кримінальної відповідальності визнається вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК.

Терміни і поняття

Кримінальна відповідальність

Позитивна (перспективна) кримінальна відповідальність

Негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність

Кримінально-правові відносини

Підстава кримінальної відповідальності

Питання для перевірки знань

1. Що таке кримінальна відповідальність?
2. У чому суть кримінально-правових відносин?
3. Яка структура кримінального правовідношення?

4. З якого моменту виникають кримінально-правові відносини та кримінальна відповідальність?

5. Які основні положення філософського вчення про підстави кримінальної відповідальності?

6. Яка підстава кримінальної відповідальності закріплена у КК?

Тести для самоконтролю

1. З'ясуйте, що з переліченого не належить до ознак кримінальної відповідальності.

Варіанти відповідей:

а) кримінальна відповідальність забезпечується державним примусом;

б) офіційна оцінка винного та його діяння здійснюється в обвинувальному вирокі суду;

в) кримінальна відповідальність застосовується до особи, яка вчинила правопорушення;

г) кримінальна відповідальність настає за вчинення злочину.

2. Назвіть суб'єктів кримінальних правовідносин.

Варіанти відповідей:

а) держава й особа, яка вчинила злочин;

б) злочинець і потерпілий;

в) держава та потерпілий;

г) органи прокуратури й особа, котра вчинила злочин.

3. Встановіть, що не належить до форм реалізації кримінальної відповідальності.

Варіанти відповідей:

а) застосування до винної особи покарання;

б) засудження особи зі звільненням її від покарання;

в) звільнення винного від відбування покарання;

г) звільнення особи від кримінальної відповідальності.

4. З'ясуйте, які сторони виділяють у межах єдиної підстави кримінальної відповідальності.

Варіанти відповідей:

а) фактичну і юридичну;

б) матеріальну й процесуальну;

в) матеріальну та юридичну;

г) фактичну і процесуальну.

5. Назвіть процесуальну підставу кримінальної відповідальності.

Варіанти відповідей:

- а) факт вчинення особою суспільно небезпечного діяння, визначеного у КК як злочин;
- б) закон про кримінальну відповідальність;
- в) склад конкретного злочину;
- г) обвинувальний вирок суду.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Проаналізуйте основні підходи до визначення змісту кримінальної відповідальності в науці кримінального права. Назвіть родові та видові ознаки кримінальної відповідальності як різновиду відповідальності юридичної. Визначте поняття перспективної та ретроспективної відповідальності. Знайдіть у КК підтвердження того, що кримінальна відповідальність є відповідальністю за минулу поведінку.

2. Особа відбула покарання за вчинення тяжкого злочину.

Чи можна вважати, що кримінальна відповідальність реалізована повністю? Визначте, коли настає момент припинення кримінальної відповідальності. Чи збігається цей момент з моментом припинення кримінально-правових відносин?

3. Неосудна особа вчинила суспільно небезпечне діяння. До неї застосовано примусові заходи медичного характеру.

Чи є факт застосування до цієї особи зазначених заходів реалізацією кримінальної відповідальності?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

- 1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
- 2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
- 3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.
- 4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України

- (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 1999. — № 5. — С. 7—13.
5. *Багрий-Шахматов Л. В.* Уголовная ответственность и наказание. — Минск: Вышш. шк., 1976. — 384 с.
6. *Баулін Ю. В.* Звільнення від кримінальної відповідальності. — К.: Атіка, 2004. — 296 с.
7. *Баулін Ю. В.* Поняття кримінальної відповідальності та його значення для практики застосування нового Кримінального кодексу України // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 39—42.
8. *Брайнин Я. М.* Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. — М.: Юрид. лит., 1963. — 275 с.
9. *Братусь С. Н.* Юридическая ответственность и законность. — М.: Юрид. лит., 1976. — 215 с.
10. *Загородников Н. И.* О пределах уголовной ответственности // Советское государство и право. — 1967. — № 7. — С. 39—46.
11. *Келина С. Г.* Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — М.: Наука, 1974. — 232 с.
12. *Котляр Г. О.* Теоретико-правовий аналіз юридичної природи кримінальної відповідальності // Часопис Київського університету права. — 2006. — № 4. — С. 143—148.
13. *Кривоченко Л. Н.* Освобождение от уголовной ответственности с применением мер общественного или административного воздействия. — Х.: Юрид. ин-т, 1981. — 51 с.
14. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
15. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
16. *Лейст О. Э.* Санкции в советском праве. — М.: Госюриздат, 1962. — 238 с.
17. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
18. *Ной И. С.* Сущность и функции наказания в советском государстве: Политико-юридическое исследование. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1973. — 192 с.
19. *Пионтковский А. А.* Правоотношения в уголовном праве // Правоведение. — 1962. — № 2. — С. 86—96.
20. *Самощенко И. С., Фарукиин М. Х.* Ответственность по советскому законодательству. — М.: Юрид. лит., 1971. — 240 с.
21. *Санталов А. И.* Теоретические вопросы уголовной ответственности. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1982. — 96 с.
22. *Стручков Н. А.* Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978. — 288 с.

СКЛАД ЗЛОЧИНУ

- 5.1. Поняття та значення складу злочину.
- 5.2. Елементи й ознаки складу злочину.
- 5.3. Види складів злочину.
- 5.4. Склад злочину і кваліфікація злочинів.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Після вивчення цієї теми Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ поняття складу злочину та його значення;
- ✓ елементи й ознаки складу злочину;
- ✓ класифікації складів злочинів;
- ✓ визначення кваліфікації злочинів, її етапи та види,

а також УМІТИ:

- відмежовувати категорію «склад злочину» від поняття злочину;
- розрізняти загальний і конкретний склад злочину;
- орієнтуватися у структурі складу злочину;
- розпізнавати окремі види складів злочинів;
- визначати зв'язок між складом злочину і кваліфікацією злочинів.

5.1. Поняття та значення складу злочину

Вчення про склад злочину є серцевиною кримінального права: у межах цього вчення вивчаються всі основні кримінально-правові інститути.

Складом злочину є сукупність встановлених у законі про кримінальну відповідальність ознак (об'єктивних і суб'єктивних), котрі характеризують певне суспільно небезпечне діяння як злочин. Таке визначення складу злочину дає наука, доктрина кримінального права. КК не формулює поняття складу злочи-

ну, водночас законодавчо закріплює склад злочину як підставу кримінальної відповідальності.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом». Дане положення визначає найважливіше *значення* складу злочину для законності та обґрунтованості кримінальної відповідальності: тільки встановлення сукупності всіх його ознак у конкретній суспільно небезпечній дії чи бездіяльності людини може бути підставою кримінальної відповідальності. Отже, склад злочину є *єдиною* (будь-яка інша підстава не породжує кримінальну відповідальність), *необхідною* (без встановлення в діянні особи складу злочину її неможливо притягнути до кримінальної відповідальності) і *достатньою* (для притягнення особи до кримінальної відповідальності не потрібно встановлювати жодних додаткових ознак, крім складу злочину) *підставою кримінальної відповідальності*.

Важливе значення складу злочину полягає і в тому, що він визначає межі розслідування (встановити у діяння особи склад злочину — головне завдання будь-якого розслідування); за допомогою його ознак відмежовують злочинне діяння від незлочинного, один злочин від іншого і т. д.

Потрібно розмежовувати поняття складу злочину і злочину. Термін «злочин» включає в себе загальні ознаки всіх злочинів — суспільну небезпечність, кримінальну протиправність, винність і т. д., а поняття складу злочину — найтиповіші та універсальні ознаки злочинів певного виду, за якими і можна відрізнити один злочин від іншого. Ці поняття співвідносяться між собою як явище (конкретний злочин) та юридичне поняття про нього (склад конкретного злочину).

В Особливій частині КК виписано кожний склад злочину з притаманними лише йому специфічними об'єктивними і суб'єктивними ознаками (водночас вина, осудність, вік та інші ознаки, що мають загальний характер і входять до складу будь-якого злочину, закріплені у нормах Загальної частини КК). Сукупність цих ознак охоплюється поняттям «конкретний склад злочину».

Конкретний склад злочину — це склад злочину, передбачений певною статтею Особливої частини КК, наприклад, склад грабежу (ч. 1 ст. 186), склад умисного вбивства (ч. 1 ст. 115). У КК міститься вичерпний перелік злочинів. Тільки за такі суспільно небезпечні діяння особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності.

Слід зауважити, що склади конкретних злочинів охоплюють не лише закінчене діяння особи. Кримінальний закон встановлює

відповідальність і за суспільно небезпечні дії (бездіяльність), котрі є незакінченою злочинною діяльністю: готування до злочину (за винятком готування до злочину невеликої тяжкості) та замах на злочин. Крім того, склад злочину наявний у діях співучасників.

Поряд зі складом конкретного злочину в науці кримінального права розрізняють поняття загального складу злочину. *Загальний склад* є науковою абстракцією, теоретичним поняттям, в якому зібрані, узагальнені ознаки всіх конкретних складів злочинів. Він не може бути підставою кримінальної відповідальності, а виконує лише науково-пізнавальну роль (допомагає на підставі загальних ознак глибше з'ясувати ознаки конкретних складів злочинів).

5.2. Елементи й ознаки складу злочину

У структурі складу злочину виокремлюють чотири обов'язкові (універсальні) **елементи**: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта та суб'єктивну сторону злочину. *Об'єкт злочину* — це те, на що посягає злочинне діяння, чому воно заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди (наприклад, убивство посягає на життя людини, крадіжка — на власність, хуліганство — на громадський порядок тощо). *Об'єктивна сторона злочину* — його зовнішня сторона, яка виявляється у вчиненні передбаченого КК діяння (дії або бездіяльності). *Суб'єкт злочину* — це особа, котра вчиняє злочин. *Суб'єктивна сторона злочину* — внутрішня сторона суспільно небезпечного діяння; вона відображає процеси, що відбуваються у свідомості особи у зв'язку з вчиненням нею злочину.

Кожний елемент складу злочину утворює певна сукупність **ознак**. При цьому ознаки, які характеризують об'єкт та об'єктивну сторону, називають *об'єктивними ознаками складу злочину*, а ознаки, властиві суб'єкту й суб'єктивній стороні, — *суб'єктивними ознаками*.

Усі ознаки, що входять до кожного елементу складу злочину, прийнято поділяти на дві групи:

1) *обов'язкові* (або *необхідні*) — притаманні будь-якому складу злочину. Відсутність хоча б однієї з таких ознак свідчить про відсутність певного елементу складу злочину, а отже, і самого складу злочину. До цієї групи, зокрема, належать такі ознаки суб'єкта злочину, як фізична, осудна особа, досягнення нею віку кримінальної відповідальності. Обов'язковими ознаками, крім того, є діяння (характеризує об'єктивну сторону злочину), вина (належить до суб'єктивної сторони злочину);

2) *факультативні* (тобто *необов'язкові*) — властиві окремим складам злочину. До факультативних відносять час, місце, обстановку, знаряддя, засоби вчинення злочину та деякі інші ознаки об'єктивної сторони злочину; мотив, мету — ознаки, притаманні суб'єктивній стороні злочину; ознаки спеціального суб'єкта (громадянство, стать, службове становище) тощо.

Варто зауважити, що поділ ознак на обов'язкові та факультативні має сенс тільки на рівні загального поняття про склад злочину, а для конкретного складу злочину всі описані в законі ознаки — обов'язкові.

5.3. Види складів злочину

У теорії кримінального права розроблено досить детальну класифікацію окремих складів злочинів за різними критеріями. Так, зокрема, за ступенем суспільної небезпечності склади злочинів поділяють на:

— **основні (прості)** — склади без обтяжуючих і пом'якшуючих обставин; зазвичай описуються у частині першій відповідної статті Особливої частини КК;

— **кваліфіковані**. Це склади злочинів з обтяжуючими обставинами і суворішими, порівняно з основними, санкціями. Такі склади злочинів найчастіше формулюються у другій частині статті;

— **особливо кваліфіковані** — склади з особливо обтяжуючими обставинами, за які передбачаються ще суворіші, ніж за кваліфіковані склади, покарання; містяться у третій чи наступних частинах тієї самої статті Особливої частини КК;

— **привілейовані**. Ними називають склади з пом'якшуючими обставинами. Подібні склади викладаються в окремих статтях Особливої частини КК. У цих нормах передбачається більш м'яке покарання, ніж у нормах з відповідним основним складом. Наприклад, санкція ч. 1 ст. 115 КК, де встановлена відповідальність за умисне вбивство, передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від семи до п'ятнадцяти років, а санкція умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), — привілейованого, порівняно з умисним вбивством, злочину — обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк.

Залежно від способу опису ознак у законі склади злочинів класифікуються на:

— **прості**, в яких кожна ознака має місце один раз: одне суспільно небезпечне діяння посягає на один об'єкт, тягне за собою один наслідок (у злочинах з матеріальною конструкцією складу) і

вчиняється в межах однієї й тієї самої форми вини (такими, зокрема, є склади необережного вбивства, передбаченого ст. 119 КК, крадіжки — ст. 185 КК);

— **складні** — характеризуються ускладненою, порівняно з простими складами, законодавчою конструкцією: можуть мати два або більше об'єктів, дві форми вини, декілька альтернативних дій чи дві обов'язкові дії, різні наслідки тощо. До складних, зокрема, належать склади: розбою — ст. 187 КК (посягає на два об'єкти: право власності та життя чи здоров'я особи), незаконного проведення абортів, що спричинило тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої, — ч. 2 ст. 134 КК (характеризується умисною формою вини щодо дії і необережною — щодо наслідків), умисного знищення, пошкодження або приховування документів Національного архівного фонду — ч. 1 ст. 298¹ КК (виявляється у вчиненні трьох альтернативно визначених дій), самовільного присвоєння владних повноважень або звання службової особи, поєднаного з вчиненням будь-яких суспільно небезпечних діянь, — ст. 353 (складається з двох дій), умисного легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, — ч. 2 ст. 125 КК (передбачає декілька наслідків).

За особливостями конструкції об'єктивної сторони розрізняють:

— **злочини з матеріальним складом**. Це злочини, в яких суспільно небезпечні наслідки є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони. Такі злочини вважаються закінченими з моменту настання відповідних наслідків (наприклад, вбивство вважається закінченим з моменту смерті потерпілого, умисне знищення або пошкодження майна, передбачене ч. 1 ст. 194 КК, — з моменту настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді заподіяння шкоди у великих розмірах);

— **злочини з формальним складом**, конструкція яких не передбачає наявності суспільно небезпечних наслідків як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони, а отже, закінченими вони є з моменту вчинення зазначених у законі діянь (прикладом такого злочину є контрабанда, яка вважається закінченим злочином з моменту фактичного незаконного переміщення предметів, зазначених у диспозиції ч. 1 ст. 201 КК, через митний кодон України);

— **злочини з усіченим складом** — різновид злочинів з формальним складом, у яких момент закінчення злочину переноситься на більш ранню стадію — стадію готування чи замаху. Так, розбій (ст. 187 КК) вважається закінченим злочином не з моменту фактичного заволодіння майном (як-от крадіжка), а з моменту нападу з метою заволодіння таким майном, поєднаного з насильст-

вом, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства.

5.4. Склад злочину і кваліфікація злочинів

Під *кваліфікацією злочинів* розуміють встановлення точної відповідності між ознаками вчиненого діяння та ознаками складу конкретного злочину, закріпленого у законі про кримінальну відповідальність.

Кваліфікацію злочину можна зобразити як логічно-розумову діяльність (процес мислення), що виявляється у послідовному зіставленні діяння з кримінально-правовою нормою. При цьому встановлення складу злочину як підстави кримінальної відповідальності є головним завданням кваліфікації, а сам склад злочину, передбачений КК, слугує юридичною підставою кваліфікації.

Процес кваліфікації проходить декілька етапів. На першому етапі здійснюється повне й точне встановлення фактичних обставин учиненого діяння, збір, дослідження й оцінка доказів у справі. На другому етапі встановлюється норма Особливої частини КК, яка за попередньою оцінкою передбачає відповідальність за вчинене діяння. На третьому етапі зіставляються всі ознаки вчиненого діяння з ознаками складу злочину, передбаченого КК. Якщо в результаті такого зіставлення буде встановлено повну тотожність перших ознак з другими, процес кваліфікації закінчується висновком про наявність у діянні особи складу відповідного злочину, що дає підставу для притягнення її до кримінальної відповідальності.

Залежно від того, хто здійснює кваліфікацію, розрізняють кваліфікацію офіційну та неофіційну. *Офіційна (легальна) кваліфікація* здійснюється уповноваженими на те державою службовими особами: слідчими, прокурорами, суддями. Результати такої кваліфікації закріплюються у процесуальних документах (постановах, ухвалах, вироках) і мають обов'язковий характер.

Неофіційна кваліфікація може здійснюватися науковцями, окремими громадянами, іншими особами. Така кваліфікація не має обов'язкового характеру, але може враховуватися суб'єктами офіційної кваліфікації.

Висновки офіційної кваліфікації закріплюються у процесуальних документах за допомогою *формули кваліфікації* — сукупності цифрових і буквенних позначень, що вказують на статті (їх частини та пункти) Загальної та Особливої частин КК, якими передбачена відповідальність за вчинене діяння. Наприклад, формулою готування

до крадіжки в особливо великих розмірах є: ч. 1 ст. 14 і ч. 5 ст. 185 КК. Формулою закінченого замаху на зґвалтування неповнолітньої — ч. 2 ст. 15 і ч. 3 ст. 152 КК; пособництва у вбивстві з корисливих мотивів — ч. 5 ст. 27 та п. 6 ч. 2 ст. 115 КК.

Отже, кваліфікація діяння є правовим обґрунтуванням кримінальної відповідальності та покарання особи, що вчинила злочин (або визнання особи невинною). Для прийняття законних правових рішень у справі необхідна правильна кваліфікації діяння. Неправильна кваліфікація веде до порушення прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб, перешкоджає нормальному здійсненню правосуддя. Помилки у кваліфікації злочинів можуть призвести до притягнення невинного до кримінальної відповідальності чи, навпаки, необґрунтованого звільнення винного від відповідальності.

Резюме. Складом злочину називають сукупність встановлених КК об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне. Склад злочину — це єдина, необхідна і достатня підстава кримінальної відповідальності.

Обов'язковими елементами складу злочину є об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. До кожного елементу входять ознаки, одні з яких притаманні кожному складу злочину, інші — лише окремим складам.

Склади злочинів можна класифікувати за різними критеріями. Так, залежно від ступеня суспільної небезпечності виокремлюютьклади основні, кваліфіковані, особливо кваліфіковані, привілейовані. За способом описування їхніх ознак у законіклади злочинів бувають прості й складні. Залежно від конструкції об'єктивної сторони розрізняють злочини з матеріальним, формальним та усіченим складом.

Важливе значення має кваліфікація злочинів. Кваліфікувати злочин означає встановити точну відповідність учиненого діяння складу конкретного злочину. Кваліфікація діяння є юридичним обґрунтуванням кримінальної відповідальності.

Терміни і поняття

Склад злочину

Елементи складу злочину

Обов'язкові (необхідні) ознаки складу злочину

Факультативні (необов'язкові) ознаки складу злочину

Основний склад злочину

Кваліфікований (особливо кваліфікований) склад злочину
Привілейований склад злочину
Злочин з матеріальним складом
Злочин з формальним складом
Злочин з усіченим складом
Кваліфікація злочинів

Питання для перевірки знань

1. Що таке склад злочину? Яке значення він має?
2. Скільки елементів утворюють склад злочину? З яких ознак вони складаються?
3. Коли факультативна ознака складу злочину стає обов'язковою?
4. Як поділяються склади злочинів за ступенем суспільної небезпечності?
5. Який критерій покладено в основу поділу складів злочинів на прості й складні?
6. Що являє собою кваліфікація злочинів і з яких етапів вона складається?

Тести для самоконтролю

1. З'ясуйте, як співвідносяться між собою поняття злочину і складу злочину.

Варіанти відповідей:

- а) як причина і наслідок;
- б) як явище та юридичне поняття про нього;
- в) як ціле й частина;
- г) ці поняття збігаються.

2. Визначте, що з переліченого не належить до елементів складу злочину.

Варіанти відповідей:

- а) об'єктивна сторона злочину;
- б) предмет злочину;
- в) об'єкт злочину;
- г) суб'єкт злочину.

3. Вкажіть на факультативну ознаку складу злочину.

Варіанти відповідей:

- а) діяння (дія чи бездіяльність);
- б) осудність;
- в) мета злочину;
- г) вина.

4. Назвіть критерій поділу складів злочину на матеріальні, формальні й усічені.

Варіанти відповідей:

- а) спосіб опису їхніх ознак у законі;
- б) ступінь суспільної небезпечності;
- в) характер суспільної небезпечності;
- г) особливості конструкції об'єктивної сторони складу злочину.

5. Встановіть, хто здійснює офіційну кваліфікацію злочинів.

Варіанти відповідей:

- а) науковці;
- б) окремі громадяни;
- в) слідчі;
- г) усі вищезазначені.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Герасименку було повідомлено про підозру у вчиненні злочину, передбаченого ст. 118 КК. Диспозиція цієї норми передбачає відповідальність за умисне вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони, а також у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

Визначте, які ознаки об'єктивної сторони є обов'язковими.

2. Наведіть приклади основних, кваліфікованих, особливо кваліфікованих та привілейованих складів злочинів. Проаналізуйте склади злочинів, передбачені ст. 156, ч. 1 ст. 189, ст. 191, ч. 2 ст. 194, статтями 196, 324 і 360 КК. Які з них належать до складних? Чому? Знайдіть у КК по два приклади матеріальних, формальних та усічених складів злочинів. Визначте їх елементи й ознаки.

3. Адвокат Слимко надрукував у журналі «Юридична Україна» рекомендації щодо кваліфікації окремих злочинних посягань у сфері охорони праці. Стаття містила аналіз помилок, які найчастіше допускали судді та слідчі при кваліфікації відповідних діянь.

До якого виду кваліфікації можна віднести ці рекомендації?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
2. Андрушко П. П. Кваліфікація злочинів: поняття та види // Вісник прокуратури. — 2003. — № 12. — С. 48—55.
3. Браїнін Я. М. Основні питання загального вчення про склад злочину. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1964. — 188 с.
4. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
5. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
6. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. — М.: Юристъ, 1999. — 304 с.
7. Кузнецов В. В., Савченко А. В. Теорія кваліфікації злочинів. — К.: КНТ, 2007. — 300 с.
8. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
9. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. — К.: Атіка, 1999. — 418 с.
10. Строган А. Ю. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності. — К.: Атіка, 2007. — 424 с.
11. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. — К.: Юринком, 1995. — 208 с.
12. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. — М.: Госюриздат, 1957. — 393 с.
13. Шапченко С. Д. Кваліфікація злочинів як соціально-правове явище: основні юридичні аспекти // Альманах кримінального права: Зб. статей. — К.: Правова єдність, 2009. — Вип. 1. — С. 415—423.

ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

- 6.1. Поняття об'єкта злочину.
- 6.2. Види об'єктів злочину.
- 6.3. Предмет злочину.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши матеріал цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ визначення об'єкта злочину;
- ✓ види об'єктів злочину;
- ✓ поняття предмета злочину,

а також УМІТИ:

- класифікувати об'єкти злочинів «за вертикаллю» та «за горизонталлю»;
- розрізняти предмет і об'єкт злочину, предмет та знаряддя і засоби вчинення злочину, предмет злочину й поняття потерпілого від злочину;
- правильно встановлювати об'єкт і предмет злочину у складі конкретного злочину.

6.1. Поняття об'єкта злочину

Кожне злочинне діяння завжди посягає на певний об'єкт, заподіює йому шкоду або створює загрозу спричинення шкоди. Залежно від того, наскільки важливий цей об'єкт, настільки значною є і суспільна небезпечність злочину, а отже, пріоритетнішою має бути кримінально-правова охорона цього об'єкта.

Правильне встановлення об'єкта злочину має важливе теоретичне і практичне значення. Саме об'єкт дозволяє розкрити соці-

альну сутність злочину, визначити його суспільно небезпечні наслідки. Крім того, завдяки об'єкту можна відмежувати злочин від інших правопорушень; він має важливе, а іноді й вирішальне, значення для правильної кваліфікації діяння; є провідним критерієм класифікації злочинів і побудови системи Особливої частини КК. Об'єкт завжди є обов'язковим (необхідним, універсальним) елементом будь-якого складу злочину.

Проблема об'єкта злочину на сьогодні ще до кінця не вирішена. У теорії вітчизняного кримінального права протягом останніх десятиріч переважала думка, що об'єктом злочину є суспільні відносини. Основним недоліком цієї концепції називають певне перебільшення категорії «публічного» стосовно категорії «приватного» у соціальному житті, через що людина з її потребами, інтересами, правами відходить на другий план. До того ж деякі вчені відкидають універсальний характер теорії «об'єкт злочину — суспільні відносини», доводячи неможливість її застосування до абсолютно всіх злочинів, передбачених кримінальним законом. Як аргумент наводиться: якщо об'єкт крадіжки з даних позицій визначити досить легко (це суспільні відносини власності), то формулювання об'єкта вбивства як певних суспільних відносин у сфері охорони життя людини видається досить штучним¹.

У зв'язку з цим останніми роками у науковій літературі досить часто висловлюється пропозиція повернутися до теорії, створеної ще в кінці XIX — на початку XX ст. Ф. Лістом, М. С. Таганцевим та іншими відомими юристами. Відповідно до цієї концепції об'єктом злочину є інтерес життя, правове благо, охоронювані кримінальним законом соціально значущі цінності тощо. У межах цього підходу об'єкт злочину визначається як соціальні блага, інтереси, цінності, котрі охороняються кримінально-правовими нормами, на які посягає особа, що вчиняє злочин, і яким унаслідок суспільно небезпечного посягання завдається чи може бути завдана істотна шкода, або ж як суспільні відносини і блага (інтереси), проти яких спрямоване злочинне діяння (остання позиція не виключає можливості визнання об'єктом злочину і суспільних відносин).

З урахуванням вищезазначеного, **об'єктом злочину** слід визнавати суспільні відносини, соціальні блага, цінності, на які посягає злочин і яким він завдає істотної шкоди або створює загрозу заподіяння такої шкоди.

¹ Наумов А. В. Уголовное право. Общая часть: Курс лекций. — М.: БЕК, 1996. — С. 147; Российское уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и А. В. Наумова. — М.: Спарк, 1997. — С. 91—92; Тер-Акопов А. А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения. — М.: Юрид. лит., 1995. — С. 10.

Необхідно зважати, що об'єктом злочинів є не вся сукупність суспільних відносин і благ, а лише ті з них, які охороняються законом про кримінальну відповідальність. Це найважливіші суспільні відносини і цінності. Їх перелік і конкретний зміст змінюються з часом, залежно від соціально-економічних умов, що існують на певному етапі розвитку суспільства. Відповідно до чинного КК *об'єктами кримінально-правової охорони* визнаються права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпека людства (ст. 1).

6.2. Види об'єктів злочину

У науці кримінального права найчастіше застосовується триступеневий поділ об'єктів злочинів «по вертикалі». За цією класифікацією розрізняють загальний, родовий і безпосередній об'єкти (відповідають філософським категоріям «загального», «особливого» й «окремого»).

Загальним об'єктом злочину визнається вся сукупність суспільних відносин і соціальних благ, що охороняються кримінальним законом (їх узагальнений перелік подано в ст. 1 КК). Зі зміною законодавства про кримінальну відповідальність може змінюватися й загальний об'єкт злочину. За його допомогою можна розкрити природу та сутність злочину, розмежувати злочинну та незлочинну поведінку і т. д.

Родовий об'єкт (іноді його називають *спеціальним* чи *груповим*) — це певне коло тотожних або однорідних суспільних відносин і соціальних благ, які охороняються єдиним комплексом кримінально-правових норм (право власності, сфера господарювання, відносини, що забезпечують належний суспільний порядок і моральність, та ін.). За цим об'єктом здебільшого побудована Особлива частина КК.

Безпосереднім об'єктом злочину є ті суспільні відносини чи певні соціальні блага, на які посягає конкретний злочин. Безпосередній об'єкт є обов'язковою (конструктивною) ознакою будь-якого складу злочину; встановлення його має важливе значення для правильної кваліфікації злочину, дозволяє розмежувати суміжні склади злочинів. Так, правильне встановлення безпосереднього об'єкта дає змогу відрізнити шахрайство (ст. 190 КК) від шахрайства з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК): у першому випадку таким об'єктом є власність, у другому — встановлений законодавством порядок фінансування, кредитування й оподаткування господарської діяльності, права і законні інтереси кредиторів.

З родовим безпосередній об'єкт найчастіше співвідноситься як частина і ціле (наприклад, встановлений законодавством порядок здійснення операцій з металобрухтом як різновиду господарської діяльності — безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 213 КК, — є частиною родового об'єкта — системи господарювання), але іноді вони збігаються (зокрема, при тілесних ушкодженнях і родовим, і безпосереднім об'єктом є здоров'я особи).

«По горизонталі» безпосередні об'єкти поділяють на **основний** (об'єкт, проти якого у першу чергу спрямований злочин; за цим об'єктом визначається місце того чи іншого злочинного діяння в системі Особливої частини КК) і **додатковий** (об'єкт, шкода якому завдається або щодо якого виникає загроза заподіяння шкоди поряд з основним об'єктом). Необхідність такої класифікації виникає тоді, коли одне й те саме злочинне діяння одночасно посягає на два об'єкти. Наприклад, при грабежі, якщо він супроводжувався насильством над особою, — ч. 2 ст. 186 КК, — страждають власність (основний безпосередній об'єкт) і здоров'я, психічна чи фізична недоторканність людини (додатковий безпосередній об'єкт).

Додатковий безпосередній об'єкт може бути обов'язковим (необхідним) та необов'язковим (факультативним). *Додатковому обов'язковому об'єкту* при вчиненні даного злочину шкода спричиняється завжди (наприклад, шкода життю людини або іншим благам при порушенні правил екологічної безпеки — ст. 236 КК), шкода ж або загроза для *додаткового факультативного об'єкта* може виникнути, а може і не виникнути (як-от шкода здоров'ю при згвалтуванні — ч. 1 ст. 152 КК).

6.3. Предмет злочину

Самостійною ознакою складу злочину, яка існує поряд з об'єктом і є матеріальним виразом останнього, називають предмет злочину.

Під **предметом злочину** розуміють речі або інші предмети зовнішнього світу, впливаючи на які винна особа заподіює шкоду охоронюваним законом суспільним відносинам (благам): чуже майно при крадіжці (ст. 185 КК), культурні цінності, які переміщуються через митний кордон, при контрабанді (ст. 201 КК), дерева і чагарники при незаконній порубці лісу (ст. 246 КК) тощо. Більшість авторів до предмета відносять також нематеріалізовані

об'єкти, інтелектуальні цінності, зокрема електричну і теплову енергію (ст. 188¹ КК), конфіденційну інформацію (ст. 182 КК), відомості, що становлять комерційну, банківську таємницю (статті 231, 232 КК), Державний Гімн України (ч. 1 ст. 338 КК) та ін.

Слід зауважити, що предмет передбачений не у кожному складі злочину. Так, його немає у зґвалтуванні (ст. 152 КК), створенні злочинної організації (ст. 255 КК), хуліганстві (ст. 296 КК) і т. д. (тому такі злочини йменуються *безпредметними*). Отже, на рівні загального складу злочину предмет є факультативною ознакою. Цим він відрізняється від об'єкта, який є обов'язковим елементом складу злочину. Водночас, якщо предмет безпосередньо вказаний у диспозиції кримінально-правової норми, він стає необхідною ознакою конкретного складу злочину та підлягає обов'язковому встановленню. До того ж у таких складах злочину предмет найчастіше встановлюється раніше від інших ознак.

Предмет злочину потрібно відрізнити від знарядь і засобів вчинення злочинного діяння. Якщо предмет — це те, на що впливає злочинець, то знаряддями і засобами є речі, за допомогою яких вчиняється злочин; останні належать до ознак об'єктивної сторони складу злочину.

Інколи одна й та сама річ може бути в одному випадку предметом злочину, а в іншому — знаряддям (засобом) його вчинення. Наприклад, зброя є предметом злочину, передбаченого ст. 263 КК (незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами), і знаряддям кваліфікованого перевищення влади або службових повноважень (ч. 2 ст. 365 КК) чи особливо кваліфікованого хуліганства (ч. 4 ст. 296); документи, печатки, штампи і бланки виступають предметом злочину у разі їх підробки (статті 358, 366 КК), а можуть використовуватися як засоби при шахрайському заволодінні майном чи придбанні права на майно (ст. 190 КК).

Існує різниця й між поняттями «предмет злочину» і «потерпілий». Не можна називати предметом злочину людину. У випадку, коли шкода заподіюється фізичній особі, застосовується термін *«потерпілий»*. Потерпілий є факультативною ознакою складу злочину, яка безпосередньо відноситься до об'єкта злочину. Обов'язковою ця ознака стає тоді, коли вона прямо зазначена у диспозиції статті Особливої частини КК (ст. 112, пункти 2, 3, 8 ч. 2 ст. 115, статті 116—118, частини 2, 3 ст. 120, ст. 123 і т. д.).

Особливості характеристики потерпілого (включає соціально-демографічні риси, соціальні ролі, які він виконує тощо) та його поведінка впливають на кваліфікацію діяння й призначення покарання, можуть як пом'якшувати, так і посилювати кримінальну відповідальність. Наприклад, у ст. 349 КК встановлена більш су-

вора відповідальність за захоплення або тримання як заручника представника влади, працівника правоохоронного органу чи їхніх близьких родичів, ніж у подібній нормі, що стосується фізичної особи, яка не має відповідного статусу (ч. 1 ст. 147 КК). Навпаки, у ст. 116 КК відповідальність значно пом'якшується у зв'язку з протиправною поведінкою потерпілого (максимальне покарання, передбачене за цей злочин, становить п'ять років позбавлення волі, тоді як за просте умисне вбивство — ч. 1 ст. 115 КК — п'ятнадцять років позбавлення волі).

Насамкінець варто додати, що чинне законодавство, крім фізичних осіб, відносить до потерпілих також юридичних осіб. За змістом ч. 1 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК) «потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди».

Резюме. Об'єкт злочину — це ті суспільні відносини та цінності, на які посягає злочин. Об'єкт злочину є одним з обов'язкових елементів складу злочину.

У науковій класифікації об'єктів злочину «по вертикалі» виокремлюють загальний, родовий та безпосередній об'єкти. Безпосередні об'єкти «по горизонталі» ділять на основний і додатковий. У свою чергу додатковий безпосередній об'єкт поділяють на обов'язковий (необхідний) та необов'язковий (факультативний).

Поруч з об'єктом існує предмет злочину як самостійна ознака складу злочину. Предметом злочину є речі матеріального світу, з приводу яких чи у зв'язку з якими вчиняється злочинне посягання. На відміну від об'єкта злочину, предмет є факультативною ознакою складу злочину.

Терміни і поняття

Об'єкт злочину

Загальний об'єкт злочину

Родовий об'єкт злочину

Безпосередній об'єкт злочину

Основний безпосередній об'єкт злочину

Додатковий безпосередній об'єкт злочину

Предмет злочину

Потерпілий

Питання для перевірки знань

1. Що є об'єктом злочину?
2. Як класифікуються об'єкти злочинів «по вертикалі»?
3. За допомогою якого об'єкта провадиться розмежування су-
міжних складів злочинів?
4. Чим характеризуються основний та додатковий безпосередні
об'єкти? На які види поділяється безпосередній додатковий об'єкт?
5. Що являє собою предмет злочину?
6. Які особливі риси, що характеризують потерпілого, впли-
вають на кримінальну відповідальність?
7. Яке місце посідають об'єкт, предмет і потерпілий у складі
конкретного злочину?

Тести для самоконтролю

1. Визначте, яке значення має об'єкт злочину.
Варіанти відповідей:
 - а) дозволяє встановити суспільну небезпечність злочину;
 - б) сприяє правильній кваліфікації діяння;
 - в) є вихідним при побудові системи Особливої частини КК;
 - г) усе вищезазначене.
2. Встановіть, який об'єкт покладено в основу побудови
Особливої частини КК.
Варіанти відповідей:
 - а) загальний;
 - б) основний;
 - в) родовий;
 - г) безпосередній.
3. З'ясуйте, на які види поділяються безпосередні об'єкти зло-
чину «по горизонталі».
Варіанти відповідей:
 - а) простий і складний;
 - б) загальний та родовий;
 - в) головний і похідний;
 - г) основний та додатковий.
4. Визначте, що з переліченого належить до предмета злочину.
Варіанти відповідей:
 - а) охоронювані кримінальним законом суспільні відносини;

- б) речі матеріального світу;
- в) потерпілий;
- г) соціальні блага.

5. Вкажіть, яке місце посідають об'єкт і предмет у загальному складі злочину.

Варіанти відповідей:

- а) рівнозначне, бо ці поняття збігаються;
- б) об'єкт та предмет є обов'язковими ознаками складу злочину;
- в) об'єкт — обов'язкова ознака складу злочину, а предмет — факультативна;
- г) і об'єкт, і предмет — це факультативні ознаки складу злочину.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Проаналізуйте склади злочинів, передбачені статтями 115, 148, 159, 185, 201, 243, 304, 328 КК. Визначте їхні родовий і безпосередній об'єкти. Знайдіть у КК приклади злочинів, які мають декілька об'єктів. Назвіть п'ять статей з Особливої частини КК, у яких вказано на предмет злочину.

2. Карпукін, проникнувши вночі на склад, викрав звідти два пістолети Макарова й автомат Калашнікова.

На який об'єкт — власність чи якийсь інший — посягає даний злочин? Зброя у цьому випадку є предметом чи знаряддям вчинення злочину? У чому полягає відмінність предмета злочину від знарядь і засобів вчинення злочину?

3. Степанова, який протягом трьох місяців залучав малолітніх Карпуса та Васильєва до видобутку вугілля на нелегальній шахті, було притягнуто до кримінальної відповідальності за експлуатацію дітей (ч. 2 ст. 150 КК).

Чи є в даному разі Карпусь і Васильєв предметом злочину? Дайте визначення потерпілого від злочину. Як це поняття співвідноситься з категорією «предмет злочину»?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

- 1. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
- 2. Гавриш С. Б., Фесенко Є. В. Концептуальні питання застосування нового кримінального законодавства України // Новий Кримі-

нальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 11—14.

3. *Костенко О., Ландіна-Виговська А.* Поняття об'єкта злочину: дискусію варто продовжити // *Право України*. — 2008. — № 4. — С. 101—105.

4. *Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація.* — Х.: Право, 2010. — 454 с.

5. *Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін.* — К.: Атіка, 2009. — 408 с.

6. *Курс уголовного права / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой.* — М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. — Т. 1. Общая часть: Учение о преступлении. — 624 с.

7. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.

8. *Сенаторов М. В.* Потерпілий від злочину в кримінальному праві. — Х.: Право, 2006. — 208 с.

9. *Таганцев Н. С.* Русское уголовное право. — М.: Наука, 1994. Т. 1. Часть общая. — 380 с.

10. *Тацій В. Я.* Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України. — Х.: Выща шк. Из-во при ХТУ, 1994. — 76 с.

11. *Фесенко Є.* Об'єкт злочину під кутом зору теорії цінностей, а також опонентів цієї концепції // *Адвокат*. — 2003. — № 6. — С. 9—13.

12. *Фесенко Є.* Цінності як об'єкт злочину // *Право України*. — 1999. — № 6. — С. 75—78.

ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ

- 7.1. Поняття та ознаки об'єктивної сторони злочину.
- 7.2. Суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність).
- 7.3. Суспільно небезпечні наслідки.
- 7.4. Причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками.
- 7.5. Місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Опрацювавши цей матеріал, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ сутність та ознаки об'єктивної сторони злочину;
- ✓ поняття і форми суспільно небезпечного діяння;
- ✓ визначення суспільно небезпечних наслідків;
- ✓ зміст категорії причинного зв'язку між діянням і суспільно небезпечними наслідками;
- ✓ визначення місця, часу, обстановки, способу, знарядь і засобів вчинення злочину,

а також УМІТИ:

- характеризувати суспільно небезпечне діяння як універсальну обов'язкову ознаку об'єктивної сторони злочину;
- виділяти суспільно небезпечні наслідки у складі конкретного злочину;
- правильно встановлювати причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками;
- виокремлювати у складі конкретного злочину місце, час, обстановку, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину.

7.1. Поняття та ознаки об'єктивної сторони злочину

Злочинне діяння, як і будь-який інший вольовий акт поведінки людини, складається із сукупності об'єктивних (зовнішніх, таких, що можна побачити) і суб'єктивних (внутрішніх, які відбувають-

ся у свідомості, психіці особи) ознак. Об'єктивна сторона включає в себе властивості, що характеризують злочинне діяння з точки зору його зовнішнього прояву.

Об'єктивну сторону злочину можна визначити як сукупність передбачених законом про кримінальну відповідальність ознак, які характеризують зовнішній вияв суспільно небезпечної поведінки, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони. Об'єктивна сторона є одним з чотирьох обов'язкових елементів складу злочину.

Важливе значення об'єктивної сторони злочину полягає в тому, що вона містить найбільше інформації, необхідної для кваліфікації діяння. У більшості описових диспозицій статей Особливої частини КК відображається саме об'єктивна сторона. Наприклад, державна зрада з об'єктивної сторони виявляється у переході на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунстві, наданні іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України (ст. 111 КК), порушення законодавства про референдум — у перешкоджанні насильством, обманом, погрозою, підкупом або іншим чином вільному здійсненню громадянином права брати або не брати участь у референдумі, вести агітацію до дня проведення референдуму, підробленні документів референдуму, приписуванні, завідомо неправильному підрахунку голосів, порушенні таємниці голосування (ст. 160 КК), дезертирство — у самовільному залишенні військової частини або місця служби, а також нез'явленні на службу у разі призначення, переведення, з відрядження, відпустки або з лікувального закладу (ст. 408 КК).

Аналіз об'єктивної сторони допомагає встановлювати й інші елементи та ознаки складу злочину, які не вказані у диспозиції кримінально-правової норми (зокрема, характер діяння впливає на форму та вид вини, спричинення певного виду наслідків вказує на об'єкт злочину).

Значення даного елементу складу злочину зумовлюється й тим, що за його ознаками передусім розмежовуються злочинні діяння. Зокрема, об'єктивна сторона дозволяє розрізнити такі злочини, як крадіжка, грабіж, розбій, шахрайство, усі інші елементи яких (об'єкт, суб'єкт і суб'єктивна сторона) майже збігаються. Крім того, ознаки об'єктивної сторони часто використовуються для відмежування злочинних діянь від незлочинних (наприклад, якщо шкода, завдана самовільним зайняттям земельної ділянки, не визнана значною, учинене розцінюється не як злочин, передбачений ч. 1 ст. 197¹ КК, а як відповідний адміністративний проступок — ст. 53¹ КпАП).

До складу об'єктивної сторони злочину входять такі **ознаки**: суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, спосіб, обстановка, знаряддя і засоби вчинення злочину. Більшість ознак об'єктивної сторони — факультативні. Універсальною обов'язковою ознакою є лише суспільно небезпечне діяння. Однак факультативна ознака набуває значення обов'язкової, якщо її включено до складу конкретного злочину. У цьому разі відсутність такої ознаки вказуватиме на відсутність складу даного злочину.

7.2. Суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність)

Суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) є складовою об'єктивної сторони будь-якого складу злочину. Поняття «діяння» у кримінальному праві визначають через сукупність його ознак:

— *суспільну небезпечність* — діяння заподіює істотну шкоду (створює реальну загрозу заподіяння такої шкоди) охоронюваним КК суспільним відносинам, благам, цінностям;

— *протиправність* — злочином визнається тільки передбачена законом про кримінальну відповідальність дія чи бездіяльність;

— *конкретний характер діяння* — дія (бездіяльність) вчиняється у певній обстановці, місці, часі і є конкретним виявом поведінки людини у зовнішньому світі; звідси, не можуть розглядатися як злочинне діяння думки, наміри, переконання особи;

— *свідомий акт поведінки людини*, тобто такий, що здійснюється під контролем свідомості. Не можуть визнаватися кримінально-правовим діянням неконтрольовані рухи тіла, дії неосудних осіб тощо;

— *вольовий характер діяння*. Якщо в діянні особи не було вияву власної волі (наприклад, вона вчинила його під впливом нездоланної сили чи внаслідок фізичного примусу), то вона й не діяла у кримінально-правовому значенні.

Отже, **діяння з позицій кримінального права** — це суспільно небезпечний, протиправний, конкретний, свідомий і вольовий акт поведінки людини. Суспільно небезпечне діяння виявляється у двох формах: активній — дія та пасивній — бездіяльність. Усі ознаки, які характеризують діяння, поширюються на обидві його форми.

Переважає більшість злочинів вчиняється шляхом **дій**. Найпоширенішою формою злочинної дії є *фізичний (енергетичний) вплив* на об'єкт кримінально-правової охорони: вбивство, викра-

дення, знищення або пошкодження майна тощо. У всіх цих випадках злочинець використовує фізичну, мускульну силу для вчинення злочинного посягання.

Суспільно небезпечна дія може виявлятися й у формі так званого *інформаційного впливу* (полягає у передачі деякої інформації іншим особам за допомогою слів, жестів, міміки або у письмовій формі): погроза вбивством, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу, розголошення державної таємниці тощо.

У кримінально-правовому розумінні дія може виявлятися у вчиненні одного акту поведінки (наприклад, злочинець наносить один удар ножом потерпілому) або складатися з низки відповідних актів (як-от: незаконна лікувальна діяльність, передбачена ст. 138 КК). Також злочинна дія може вчинятися як з докладанням власних зусиль особи, так і за допомогою природних сил, знарядь і технічних засобів, поведінки тварин, а також інших осіб (наприклад, малолітніх).

При *злочинній бездіяльності* особа не виконує дій, які вона зобов'язана й могла виконати за конкретних обставин. Прикладом злочину, який вчиняється шляхом бездіяльності, може бути ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК).

Кримінальна відповідальність за бездію настає лише за певних умов: по-перше, наявність в особи обов'язку вчинити певну дію (може випливати з вимог закону, договору, професійних, службових, сімейних відносин і т. д.); по-друге, існування реальної можливості діяти відповідним чином.

7.3. Суспільно небезпечні наслідки

Будь-яке суспільно небезпечне діяння тягне за собою певні *наслідки*, пов'язані з негативними змінами в об'єктах кримінально-правової охорони. Ці наслідки можуть бути у вигляді конкретної шкоди або у виді створення реальної загрози (небезпеки) заподіяння відповідної шкоди. Наприклад, такі злочини, як вбивство (статті 115—119 КК), тілесні ушкодження (статті 121—125, 128 КК), крадіжка (ст. 185 КК) мають своїм наслідком реальну шкоду; а наслідки у вигляді створення можливості настання шкоди є характерною ознакою злочинів, передбачених частинами 1, 2 ст. 135, ч. 1 ст. 239, ч. 1 ст. 241, ч. 1 ст. 276 та деякими іншими статтями КК.

Наслідки злочину бувають різні: фізичні, економічні, політичні, організаційні, соціальні, моральні, екологічні тощо. Усі вони можуть бути поділені на дві великі групи: *матеріальні* (збитки фізичного, наприклад, смерть людини при вбивстві, тілесні

ушкодження, і майнового характеру) та *нематеріальні* (шкода національній безпеці України, порушення виборчих, трудових прав громадян, громадського порядку і моральності, нормальної діяльності органів управління тощо).

Злочини, в яких законодавець указав на суспільно небезпечні наслідки як на обов'язкову ознаку їх об'єктивної сторони, називаються матеріальними (або злочинами з матеріальним складом). Як уже зазначалося в темі 5, такі злочини вважаються закінченими з моменту настання відповідних наслідків. Якщо передбачений законом наслідок не настав, вчинене має кваліфікуватися як замах на злочин.

У формальних складах злочинів момент закінчення не пов'язується зі спричиненням якихось наслідків (останні перебувають немовби за межами складу злочину). Однак це не означає, що ці злочини безнаслідкові. У реальній дійсності всі злочини (у тому числі й формальні) вносять певні шкідливі зміни в об'єкт кримінально-правової охорони, тобто спричиняють шкоду або створюють загрозу спричинення шкоди. Тільки у формальних складах такі наслідки мають переважно нематеріальний характер. Так, наприклад, одержання хабара (ст. 368 КК) має організаційні й соціальні наслідки, оскільки підриває авторитет державних або самоврядних органів (апарату цих органів), об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, дискредитує їхню діяльність. Якщо при вчиненні злочину з формальним складом фактично настали які-небудь суспільно небезпечні наслідки, що перебувають за межами складу злочину, вони не впливають на кваліфікацію, але водночас можуть враховуватися судом при призначенні покарання як обставина, котра його обтяжує, або ж (за наявності передбачених законом підстав) отримати самостійну кримінально-правову оцінку за іншими статтями Особливої частини КК.

Заподіяння злочином тяжкої шкоди у ряді випадків перетворює основний склад злочину на кваліфікований. Наприклад, ч. 2 ст. 151 КК встановлює відповідальність за незаконне поміщення у психіатричний заклад, що спричинило тяжкі наслідки.

Отже, значення суспільно небезпечних наслідків зумовлюється кількома обставинами. По-перше, залежно від їх наявності вирішується питання про закінчення злочинного посягання. По-друге, наслідки, їх характер і розмір, багато в чому визначають суспільну небезпечність злочину, а отже, тяжкість призначеного покарання. По-третє, наслідки слугують однією з головних підстав криміналізації діяння. Суспільно небезпечні наслідки також є важливою ознакою об'єктивної сторони злочинного діяння, які (як і інші ознаки цього елементу складу злочину) беруть участь у кваліфікації, дозволяють відмежовувати злочини від інших правопорушень та суміжних злочинних посягань.

7.4. Причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками

Ще одна обов'язкова для матеріальних складів злочинів ознака — **причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками**. Під ним у кримінальному праві розуміють об'єктивно існуючий зв'язок між суспільними явищами, коли одне явище — суспільно небезпечне діяння — закономірно породжує інше явище — злочинні наслідки.

Причинний зв'язок між дією або бездіяльністю і суспільно небезпечними наслідками як ознака об'єктивної сторони має місце за наявності таких умов:

- а) діяння передувало наслідку за часом;
- б) дія (бездіяльність) безпосередньо вплинула на настання суспільно небезпечного наслідку;
- в) наслідки були необхідним, закономірним, неминучим результатом учиненого діяння.

Слід зауважити, що наука кримінального права при обґрунтуванні причинного зв'язку використала положення філософії, розробивши на цій основі власні теорії щодо проблеми причинного зв'язку. Найважливіші з цих концепцій такі:

— *condition sine qua non* («умова, без якої не ...», «необхідна умова») — причиною суспільно небезпечних наслідків визнає будь-яку дію (бездію), що була необхідною умовою настання злочинного результату. Теорія «*condition sine qua non*» не розрізняє причини та умови, розцінюючи всі обставини, пов'язані з відповідними наслідками, як рівнозначні, еквівалентні (звідси й назва теорії — «*еквівалентна*»). Виходячи з цієї теорії, причиною вбивства слід визнавати не лише дії вбивці, але й того, хто продав йому пістолет (результат не наступив би, якби злочинцеві не продали пістолет);

— *адекватної причинності* — вбачає причинний зв'язок тільки у тих випадках, коли результат є типовим для даного явища: причиною визнаються лише діяння, які відповідають (адекватні) наслідкам, що настали, які завжди у звичайних умовах призводять до таких наслідків (з цих позицій, немає причинного зв'язку між, наприклад, відносно легким ударом по голові та смертю потерпілого, котрий незадовго до того переніс операцію на мозку, оскільки відповідний результат не є типовим у подібних випадках);

— *необхідного спрочинення*, котра називає причиною лише явище, яке в даних конкретних умовах закономірно призводить до суспільно небезпечного наслідку: наслідок є необхідним, а не випадковим результатом діяння.

Кожна з цих теорій має як позитивні, так і негативні сторони, що не дає змоги використати якусь одну з них у повному обсязі для визначення причинного зв'язку у кримінальному праві. Прикладом, теорія еквівалентності занадто розширює коло юридично значущих факторів, які зумовлюють настання наслідків, а отже, дає можливість вирішувати питання про кримінальну відповідальність особи за найвіддаленіші наслідки вчиненого нею діяння. Натомість теорія адекватної причинності, не враховуючи незвичайних, нестандартних, нетипових умов настання результату, навпаки, занадто звужує коло причин, що можуть мати кваліфікуюче значення. До того ж ця теорія відкидає об'єктивний характер причинного зв'язку і замінює його суб'єктивним уявленням, скажімо судді, про «типовість» або «нетиповість» наслідку, який настав у результаті вчиненого особою діяння.

Не позбавлена недоліків і теорія необхідного спричинення (ця концепція тривалий час була панівною на теренах колишнього СРСР і сьогодні сприймається багатьма вітчизняними криміналістами). З позицій даної теорії підставою кримінальної відповідальності є лише необхідний причинний зв'язок, натомість випадковий причинний зв'язок (коли наслідки настають через випадковий збіг обставин) не має кримінально-правового значення.

Критика даного підходу зводиться до того, що для кримінального права не має значення, в яких зв'язках між собою перебувають діяння людини і пов'язані з ними наслідки — необхідних чи випадкових. Як свідчить аналіз законодавства і судової практики, у багатьох умисних і в більшості необережних злочинів наслідки мають саме випадковий характер, тобто не є неминучим (закономірним) результатом вчиненого діяння, оскільки залежать від численних ситуативних факторів. Це не виключає кримінальну відповідальність особи за умови, що вона могла передбачати настання цих наслідків або спеціально була зобов'язана їм запобігти¹.

Отже, при встановленні причинного зв'язку у кожному конкретному випадку можна використовувати окремі положення будь-якої з розглянутих теорій. Водночас слід зважати, що для обґрунтування кримінальної відповідальності, крім об'єктивного причинного зв'язку, необхідно з'ясувати й суб'єктивне ставлення особи (вину у формі умислу чи необережності) до свого суспільно небезпечного діяння та його наслідків.

¹ Тимук О. Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Л., 2005. — С. 4, 7; Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — С. 120.

7.5. Місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину

Важливими характеристиками об'єктивної сторони злочину є місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя і засоби вчинення злочинного посягання. Більшість із цих обставин притаманні будь-якому злочину, однак не завжди вони впливають на кваліфікацію діяння. У межах загального складу злочину це — факультативні ознаки об'єктивної сторони. Водночас у випадках, коли закон прямо зазначає вказані ознаки у нормах Особливої частини КК, вони набувають обов'язкового (конструктивного) значення.

Місце вчинення злочину — це територія, у межах якої вчиняється передбачене КК суспільно небезпечне діяння. Наприклад, місцем вчинення контрабанди є митний кордон України (ст. 201 КК), знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу — територія навколо населених пунктів, вздовж залізниць, землі сільськогосподарського призначення (ст. 245 КК), незаконного ввезення на територію України відходів і вторинної сировини — територія України (ст. 268 КК), мародерства — поле бою (ст. 432 КК).

Під **часом вчинення злочину** розуміють тривалість здійснення посягання, а також період, протягом якого відбувалося посягання. Зокрема, ч. 1 ст. 407 КК встановлює відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем строкової служби, а також нез'явлення його вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрядження, відпустки або з лікувального закладу тривалістю понад три доби, але не більше місяця; умисне порушення таємниці голосування можливе лише під час проведення виборів або референдуму (ст. 159 КК), а опір представникові влади — під час виконання ним службових обов'язків (ч. 1 ст. 342 КК).

Обстановкою вчинення злочину є ті об'єктивні умови, в яких чи з використанням яких вчиняється злочин. Наприклад, ст. 435 КК встановлює відповідальність за зловживання прапорами чи знаками Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала або пофарбуванням, присвоєним санітарно-транспортним засобам, в умовах воєнного стану; заклики до вчинення терористичного акту можуть кваліфікуватися за ст. 258² КК за умови, що вони були публічними.

Іноді обстановка вчинення злочину знижує суспільну небезпечність діяння (це стосується, зокрема, умисного вбивства, яке вчиняється в обстановці захисту від суспільно небезпечного по-

сягання з перевищенням меж необхідної оборони, — ст. 118 КК). В інших випадках, навпаки, використання злочинцем певної обстановки для вчинення злочину, підвищує ступінь його суспільної небезпечності (як приклад можна навести вчинення злочинного діяння в бойовій обстановці, що є кваліфікуючою ознакою більшості військових злочинів).

Спосіб вчинення злочину полягає у використанні злочинцем при здійсненні посягання певних прийомів, методів, послідовних рухів. Так, способом вчинення катування є нанесення побоїв, мучення, інші насильницькі дії (ст. 127 КК), примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку — насильство, погроза застосування насильства, інші незаконні дії (ст. 174 КК), ухилення від військової служби — самокалічення, симуляція хвороби, підроблення документів, інший обман (ч. 1 ст. 409 КК).

Спосіб виступає критерієм розмежування корисливих злочинів проти власності (статті 185—191 КК): наприклад, крадіжка вчиняється таємним способом, грабіж — відкритим, шахрайство — шляхом обману або зловживання довірою. У ряді випадків за допомогою способу вчинення злочину конструюються кваліфіковані (особливо кваліфіковані) склади злочинів (пункти 4, 5 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 249, ч. 2 ст. 352, ч. 3 ст. 239¹ КК і т. д.).

Знаряддя вчинення злочину — це предмети, за допомогою яких безпосередньо вчиняється злочинне діяння (ними можуть бути зброя, транспортні засоби, якщо вони використовуються для заподіяння шкоди здоров'ю тощо). **Засобами вчинення злочину** є речі матеріального світу (наприклад, підроблені документи, формений одяг, транспортний засіб, яким вивозиться викрадене майно), котрі полегшують, допомагають створити умови для вчинення суспільно небезпечної дії чи бездіяльності.

Знаряддя і засоби вчинення злочину іноді включаються законодавцем до складу об'єктивної сторони. Вони можуть безпосередньо вказуватися у диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно впливати з неї. Так, зброя є обов'язковою ознакою бандитизму (ст. 257 КК), наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги — злочину, передбаченого ст. 314 КК (незаконне введення цих засобів і речовин в організм), вибухові, отруйні речовини, електрострум — кваліфікованого різновиду незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ч. 2 ст. 249 КК), електронно-обчислювальна техніка — особливо кваліфікованого шахрайства (ч. 3 ст. 190 КК).

Слід зауважити, що у випадках, коли місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину не виписані у

статті КК, вони і в цьому разі можуть впливати на призначення покарання як такі, що його пом'якшують чи обтяжують. Так, зокрема, суд повинен враховувати як обставину, котра пом'якшує покарання, вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин (п. 5 ч. 1 ст. 66 КК). Натомість вчинення посягання з особливою жорстокістю, з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій, а також вчинення злочину загально-небезпечним способом мають розглядатися як обтяжуючі покарання обставини (пункти 10—12 ч. 1 ст. 67 КК).

Резюме. Об'єктивна сторона злочину включає в себе ознаки, які характеризують зовнішній бік злочину. Це ще один обов'язковий елемент складу злочину.

У переліку ознак об'єктивної сторони виокремлюють, насамперед, суспільно небезпечне діяння. Ця ознака є обов'язковою для всіх складів злочину. Суспільно небезпечне діяння виявляється у формі дії чи бездіяльності.

Обов'язковою (необхідною) ознакою матеріальних складів злочину є суспільно небезпечні наслідки. Їх найчастіше об'єднують у дві великі групи: матеріальні і нематеріальні.

У злочинах з матеріальним складом обов'язково встановлювати також причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками.

Місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину є факультативними ознаками об'єктивної сторони злочину. У разі включення їх до складу конкретного злочину вони стають обов'язковими.

Терміни і поняття

Об'єктивна сторона злочину
Суспільно небезпечне діяння
Суспільно небезпечна дія
Суспільно небезпечна бездіяльність
Суспільно небезпечні наслідки
Причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками
Місце вчинення злочину
Час вчинення злочину
Обстановка вчинення злочину
Спосіб вчинення злочину
Знаряддя і засоби вчинення злочину

Питання для перевірки знань

1. Як можна визначити об'єктивну сторону злочину? Яке її значення?
2. Які ознаки входять до складу об'єктивної сторони?
3. Що таке суспільно небезпечне діяння та в яких формах воно виявляється?
4. У чому полягають суспільно небезпечні наслідки?
5. Які суспільно небезпечні наслідки мають матеріальний характер та з чим пов'язані нематеріальні наслідки злочину?
6. Що слід розуміти під причинним зв'язком у кримінальному праві?
7. У чому суть таких факультативних ознак об'єктивної сторони злочину, як місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби його вчинення? Коли ці ознаки стають обов'язковими?

Тести для самоконтролю

1. Назвіть обов'язкову ознаку об'єктивної сторони будь-якого складу злочину.

Варіанти відповідей:

- а) діяння (дія чи бездіяльність);
- б) предмет злочину;
- в) місце вчинення злочину;
- г) суспільно небезпечні наслідки.

2. Встановіть, що з переліченого не належить до ознак діяння.

Варіанти відповідей:

- а) протиправність;
- б) суспільна небезпечність;
- в) свідомо-вольовий характер;
- г) умисність.

3. З'ясуйте, для якої групи злочинів суспільно небезпечні наслідки є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони.

Варіанти відповідей:

- а) злочинів з матеріальним складом;
- б) злочинів з формальним складом;
- в) злочинів з усіченим складом;
- г) для усіх вищеперерахованих.

4. Вкажіть теорії причинного зв'язку.

Варіанти відповідей:

- а) еквівалентності;
- б) адекватної причинності;
- в) необхідного спричинення;
- г) усі вищезазначені.

5. Визначте, що з переліченого не належить до факультативних ознак об'єктивної сторони злочину.

Варіанти відповідей:

- а) суспільно небезпечні наслідки;
- б) причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками;
- в) предмет злочину;
- г) знаряддя і засоби вчинення злочину.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Користуючись текстом КК, назвіть злочини, які вчиняються:
- лише шляхом дії;
 - тільки шляхом бездіяльності;
 - шляхом дії та бездіяльності.

Вкажіть статті КК, в яких зазначено суспільно небезпечні наслідки, час, місце, обстановку, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони.

2. Проаналізуйте основні кримінально-правові концепції причинного зв'язку: *condition sine qua non*, адекватної причинності, необхідного спричинення. Які положення цих теорій можна використати при обґрунтуванні причинного зв'язку?

3. Осауленко під час сварки зі своєю дружиною (обоє перебували в стані сп'яніння) заподіяв їй легкі тілесні ушкодження. Жінка, рятуючись від побиття, вибігла на балкон і намагалася перелізти на інший, але не втрималася й упала — розбилася на смерть.

Чи перебувають тяжкі наслідки (загибель потерпілої) у причинному зв'язку з діями Осауленка?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

- 1. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
- 2. Багіров С. Вчення про причинний зв'язок у вітчизняній науці кримінального права дорадянського періоду (XIX — початок XX ст.) //

Держава та регіони. Серія: Право. — 2002. — № 2. — С. 79—85.

3. *Берзін П. С.* Суспільна небезпечність діяння: загальна характеристика // Альманах кримінального права: Зб. статей. — К.: Правова єдність, 2009. — Вип. 1. — С. 108—150.

4. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.

5. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.

6. *Лемешко О. М.* Встановлення злочинної бездіяльності // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 52—55.

7. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.

8. *Музика А. А.* Причинний зв'язок у кримінальному праві: сучасний стан проблеми // Альманах кримінального права: Зб. статей. — К.: Правова єдність, 2009. — Вип. 1. — С. 324—367.

9. *Панов Н. И.* Способ совершения преступлений и уголовная ответственность. — Х.: Вища школа, 1982. — 161 с.

10. *Строган А.* Співвідношення активної та пасивної форм суспільно небезпечного діяння (дії та бездіяльності) // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 11. — С. 131—134.

11. *Тимук О. Л.* Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Л., 2005. — 16 с.

12. *Ярмиш Н. М.* «Випадковий» причинний зв'язок як філософська та кримінально-правова проблема // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — Вип. 20. — С. 430—435.

13. *Ярмыш Н. Н.* Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики). — Х.: Основа, 1999. — 84 с.

14. *Ярмыш Н. Н.* Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ). — Х.: Право, 2003. — 512 с.

СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

- 8.1. Поняття і види суб'єктів злочину.
- 8.2. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність.
- 8.3. Неосудність.
- 8.4. Обмежена осудність.
- 8.5. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши матеріал цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ визначення поняття суб'єкта злочину як обов'язкового елемента складу злочину;
- ✓ вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність;
- ✓ критерії неосудності й обмеженої осудності;
- ✓ позицію КК стосовно відповідальності за суспільно небезпечні діяння, вчинені у стані сп'яніння,

а також УМІТИ:

- виокремлювати ознаки та види суб'єктів злочину;
- визначати формулу неосудності й обмеженої осудності;
- встановлювати різницю між правовими наслідками вчинення посягання у стані фізіологічного та патологічного сп'яніння.

8.1. Поняття і види суб'єктів злочину

Суб'єкт злочину є ще одним обов'язковим елементом складу злочину. Питання про суб'єкта злочину по суті є питанням про особу, яка вчинила злочин і підлягає кримінальній відповідальності. Це впливає з назви розділу IV Загальної частини КК.

Згідно з ч. 1 ст. 18 КК «**суб'єктом злочину** є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність». Суб'єкту злочину притаманні ряд *ознак*: по-перше, ним може бути тільки фізична особа (пропозиції щодо передбачення кримінальної відповідальності юридичних осіб, хоч і часто висловлюються в юридичній літера-

турі, досі не одержали підтримки вітчизняного законодавця); по-друге, ця особа має бути осудною; по-третє, особа повинна досягти віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Вищезазначені ознаки є обов'язковими для будь-якого злочинного діяння і характеризують поняття *загального суб'єкта злочину*.

Поряд із загальним суб'єктом КК передбачає й поняття *спеціального суб'єкта злочину*. Ним відповідно до ч. 2 ст. 18 КК визнається фізична осудна особа, котра вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Виходячи з цього, спеціальний суб'єкт, крім загальних ознак, повинен мати ще й *додаткові спеціальні риси*, за наявності яких він може бути суб'єктом того чи іншого конкретного складу злочину. Такі ознаки можуть стосуватися різних властивостей даної особи: громадянства, службового становища, професії, родинних відносин та ін. Наприклад, суб'єктом шпигунства (ст. 114 КК) може бути лише іноземець чи особа без громадянства, ненадання допомоги хворому (ст. 139 КК) — тільки медичний працівник, одержання хабара (ст. 368 КК) — службова особа (поняття службової особи дається в примітці до ст. 364 КК), приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. 238 КК) — службова особа, відповідальна за подання відповідних даних (у цьому випадку застосовуються положення частин 3, 4 ст. 18 КК, де визначається загальне поняття службової особи).

Найчастіше ознаки спеціального суб'єкта описуються в основному складі злочину. Проте інколи вони зазначаються в складах кваліфікованих чи особливо кваліфікованих. Наприклад, кваліфікуючою ознакою ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ч. 2 ст. 164 КК) і однією з особливо кваліфікуючих ознак хуліганства (ч. 3 ст. 296 КК) є вчинення відповідного діяння особою, раніше судимою за даний злочин. У будь-якому разі, якщо ознаки спеціального суб'єкта зазначені у тій чи іншій нормі Особливої частини КК (на рівні загального складу злочину ці ознаки визначаються як факультативні, оскільки притаманні суб'єктам не всіх складів), вони є обов'язковими, і їх відсутність указує на відсутність складу конкретного злочину, внаслідок чого і виключається кримінальна відповідальність за цей злочин.

Поняття суб'єкта злочину необхідно відрізняти від поняття особи злочинця. Суб'єкт злочину — це юридичне поняття, один з елементів будь-якого складу злочину, тому його ознаки впливають на обґрунтування кримінальної відповідальності. Поняття ж *особи злочинця* охоплює соціально значущі властивості особи: соціально-демографічні, морально-психологічні, психофізичні та інші ознаки. Ці дані не впливають на вирішення питання про на-

явність чи відсутність у діянні особи ознак конкретного складу злочину, але мають суттєве значення для індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання, зокрема враховуються судом при призначенні покарання.

8.2. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність

Особа може нести кримінальну відповідальність лише тоді, коли вона здатна усвідомлювати суспільну небезпечність своєї поведінки. Така здатність у неї з'являється з віком, коли особа досягає відповідного рівня фізичного і психічного розвитку, набуває життєвого досвіду. Тому закон встановлює мінімальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Варто наголосити, що досягнення встановленого КК віку є однією із загальних умов притягнення особи до кримінальної відповідальності й водночас обов'язковою ознакою суб'єкта злочину.

Закон диференційовано підходить до встановлення віку, з якого особа може нести кримінальну відповідальність. За загальним правилом, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років, — ч. 1 ст. 22 КК (це так званий **загальний вік кримінальної відповідальності**).

Крім загальної, КК встановлює й нижчу вікову межу для притягнення особи до кримінальної відповідальності: за окремі злочини відповідальність настає з чотирнадцяти років (**знижений вік кримінальної відповідальності**). Вичерпний перелік цих злочинів подано у ч. 2 ст. 22 КК: умисне вбивство (статті 115—117), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121, частина третя статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398), бандитизм (ст. 257), зґвалтування (ст. 152), крадіжка (ст. 185, частина перша статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (ст. 187, частина третя статей 262, 308), вимагання (статті 189, 262, 308), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини 2, 3 ст. 289), хуліганство (ст. 296 КК) та деякі інші.

Серед критеріїв законодавчого зниження віку кримінальної відповідальності можна назвати здатність особи уже в чотирнадцять років усвідомлювати злочинність перерахованих у ч. 2 ст. 22 КК діянь, значна їх поширеність серед неповнолітніх, високий ступінь суспільної небезпечності більшості з цих злочинів тощо. Водночас слід зауважити, що за деякі злочини кримінальна відповідальність

може наступити й у більш пізньому, ніж чотирнадцять чи шістнадцять років, віці. Зокрема, ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК) може вчинити лише особа, котра досягла вісімнадцяти років; суб'єктом злочинів проти правосуддя, що вчиняються, скажімо, суддями (статті 374, 375, 381, ч. 2 ст. 387 КК) може бути тільки особа, яка досягла 25-річного віку.

Для притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності важливо точно встановити його вік. Відповідно до п. 6 постанови ПВСУ від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» вік неповнолітнього встановлюється за документами, в яких вказана дата його народження, — за паспортом чи свідоцтвом про народження. У разі їх відсутності відповідні дані можна отримати з книги реєстрації актів громадянського стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян, журналів обліку новонароджених тощо. Якщо ж відповідних документів немає і одержати їх неможливо, вік неповнолітнього встановлюється судово-медичною експертизою. У цьому випадку днем народження вважається останній день того року, який названий експертом (тобто 31 грудня).

Особа вважається такою, що досягла певного віку, не в день народження, а починаючи з наступної доби.

8.3. Неосудність

Термін «неосудність» є похідним від його антитези — категорії *осудності*, під якою розуміють спроможність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними (ч. 1 ст. 19 КК). Осудність є обов'язковою ознакою суб'єкта злочину та передумовою кримінальної відповідальності.

Натомість **неосудність** визначається як нездатність особи в момент вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, зумовлену розладом її психічної діяльності. Неосудність виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності. Згідно з ч. 2 ст. 19 КК до такої особи можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Поняття неосудності окреслюється двома критеріями (їх сукупність складає *формулу неосудності*): медичним (біологічним) і юридичним (психологічним). **Медичний (біологічний) критерій** пов'язаний з наявністю в особи одного з чотирьох визначених у законі різновидів хворобливого розладу психічної діяльності:

а) *хронічного психічного захворювання*: шизофренії, епілепсії, старечого психозу, прогресуючого паралічу тощо. Ці хвороби характеризуються довготривалим перебігом і тенденцією до наростання хворобливих явищ;

б) *тимчасового розладу психічної діяльності* — характеризується раптовим початком психічного захворювання, швидким розвитком, відносно нетривалим перебігом і, як правило, закінчується повним одужанням особи (патологічне сп'яніння, патологічний афект, реактивний стан, алкогольні психози і т. д.);

в) *недоумства* — розумової недорозвиненості, яка може бути вродженою (олігофренія) чи набутою (деменція) внаслідок травми, перенесеного інфекційного чи іншого захворювання. Найтяжча форма олігофренії — ідіотія, середня — імбецильність, найлегша — дебільність (остання форма здебільшого не виключає здатності розуміти суспільну небезпечність діяння);

г) *іншого хворобливого стану психіки*, який не підпадає під ознаки перших трьох категорій. До цієї групи належать тяжкі форми психопатій, різноманітні розлади психіки, які виникли внаслідок перенесення тяжких інфекційних захворювань, черепно-мозкових травм, пухлин мозку, явища абстиненції при наркоманії (морфійного голодування), аномалії психіки у глухонімих та ін. Ці стани у вузькому розумінні не є психічними захворюваннями, але за своїми психопатологічними ознаками можуть бути прирівняні до них.

Юридичний (психологічний) критерій характеризується двома ознаками: *інтелектуальною* (виявляється у неспроможності особи усвідомлювати своє діяння) та *вольовою* (означає нездатність особи керувати своїми діями чи бездіяльністю).

Особа може бути визнана неосудною тільки тоді, коли встановлена одна з ознак юридичного критерію на підставі хоча б однієї з ознак медичного критерію.

У випадках, коли виникає сумнів щодо осудності підозрюваного (обвинуваченого), призначається судово-психіатрична експертиза (п. 3 ч. 2 ст. 242, ст. 509 КПК). Висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, який здійснює провадження, але незгода з ним повинна бути вмотивована у відповідному процесуальному документі (ч. 10 ст. 101 КПК).

Стан неосудності особи визначається на момент вчинення нею суспільно небезпечного діяння. Водночас можлива ситуація, коли особа під час вчинення злочину була осудною, але потім, до постановлення вироку, захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Відповідно до ч. 3 ст. 19 КК до такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання вона може підлягати покаранню.

8.4. Обмежена осудність

Новелою українського кримінального законодавства є положення щодо **обмеженої осудності**. Остання виявляється у нездатності особи під час вчинення злочину повною мірою усвідомлювати свої дії чи бездіяльність та (або) керувати ними через наявний у неї психічний розлад. На відміну від неосудності, обмежена осудність не виключає кримінальної відповідальності. Водночас визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування до винного примусових заходів медичного характеру (ст. 20 КК).

Як і неосудність, обмежена осудність характеризується сукупністю двох критеріїв: 1) *медичного* (або *біологічного*), пов'язаного з наявністю в особи певного психічного розладу (це можуть бути різного роду психопатії, невротичні розлади, розлади особистості, залишкові явища черепно-мозкових травм тощо), і 2) *юридичного* (*психологічного*) — виявляється у зниженій здатності особи повною мірою усвідомлювати своє діяння (*інтелектуальна ознака*) та/або нездатності у повному обсязі керувати цим діянням (*вольова ознака*).

Особа визнається обмежено осудною судом на підставі висновку судово-психіатричної експертизи. Вчинення злочину у стані обмеженої осудності може пом'якшити призначене винному покарання.

8.5. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння

Поряд з проблемою неосудності розглядається питання відповідальності за суспільно небезпечні діяння, вчинені у стані сп'яніння. Відповідно до ст. 21 КК України особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності.

Сп'яніння є умовою вчинення багатьох злочинів. Тому КК визнає стан сп'яніння обставиною, що обтяжує покарання (п. 13 ч. 1 ст. 67 КК).

Слід зауважити, що зазначені положення стосуються *звичайного* (*простого*) *фізіологічного* сп'яніння. За такого сп'яніння не настають істотні зміни у психічному стані особи, що характерні для хворобливого розладу психіки. Крім того, особа свідомо доводить себе до відповідного стану. До того ж навіть у стані глибокого фізіологічного сп'яніння в особи зберігається можливість усвідомлювати свої дії та керувати ними. Таким чином, підставою кримінальної відпо-

відальності за злочини, вчинені у стані простого сп'яніння, є відсутність медичного та юридичного критеріїв неосудності.

Від простого фізіологічного сп'яніння потрібно відрізнити *патологічне сп'яніння*, яке є однією з форм тимчасового розладу психічної діяльності. При патологічному сп'янінні відбувається хворобливе порушення свідомості, внаслідок чого спотворюється сприйняття реальної дійсності, розривається контакт із зовнішнім світом, з'являється безпричинний страх, біла гарячка, галюцинації і т. п. Людина в такому стані не здатна усвідомлювати суспільну небезпечність діяння, яке вона вчиняє, і не в змозі керувати ним. Такі особи з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи визнаються неосудними і не підлягають кримінальній відповідальності.

Резюме. Під суб'єктом злочину розуміють особу, яка вчинила злочинне діяння. Цей обов'язковий елемент складу злочину характеризують такі ознаки, як фізична особа, осудність, досягнення встановленого законом віку.

Розрізняють поняття загального і спеціального суб'єктів злочину. Останньому, крім загальних ознак, властиві ще й додаткові спеціальні ознаки, які стосуються громадянства, службового становища та інших властивостей особи.

Закон встановлює диференційовані (загальну і більш низьку) вікові межі для притягнення особи до кримінальної відповідальності. За загальним правилом, кримінальна відповідальність настає з шістнадцяти років. За деякі злочини (їх вичерпний перелік встановлюється в ч. 2 ст. 22 КК) особа може нести відповідальність з чотирнадцяти років.

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння перебувала у стані неосудності. Поняття неосудності утворюють два критерії: медичний (біологічний) та юридичний (психологічний). Ці самі критерії складають і категорію обмеженої осудності.

З питанням про неосудність тісно пов'язана проблема відповідальності за злочини, вчинені у стані сп'яніння. За загальним правилом, цей стан не звільняє особу від кримінальної відповідальності.

Терміни і поняття

Суб'єкт злочину

Загальний суб'єкт злочину

Спеціальний суб'єкт злочину

Неосудність

Обмежена осудність

Питання для перевірки знань

1. Хто визнається суб'єктом злочину?
2. Які є види суб'єктів злочину?
3. З якого віку за загальним правилом настає кримінальна відповідальність?
4. Як визначається поняття осудності та що таке неосудність?
5. Чим характеризується медичний (біологічний) критерій неосудності та які ознаки охоплює її юридичний (психологічний) критерій?
6. У чому полягає інститут обмеженої осудності?
7. Чи підлягає кримінальній відповідальності неосудна особа та особа, визнана обмежено осудною?
8. Як вирішується питання відповідальності за злочини, вчинені у стані сп'яніння?

Тести для самоконтролю

1. З'ясуйте, що з переліченого не належить до ознак загального суб'єкта злочину.

Варіанти відповідей:

- а) осудна особа;
- б) службова особа;
- в) фізична особа;
- г) особа, яка досягла визначеного КК віку.

2. Вкажіть, хто з цих осіб не є спеціальним суб'єктом злочину.

Варіанти відповідей:

- а) 30-річний громадянин України, який вчинив державну зраду (ст. 111 КК);
- б) 23-річний підприємець, котрий вчинив вбивство на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК);
- в) 15-річна матір, яка вчинила вбивство своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК);
- г) 27-річний депутат, який перевищив владу (ч. 1 ст. 365 КК).

3. Назвіть знижену вікову межу для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Варіанти відповідей:

- а) одинадцять років;
- б) тринадцять років;
- в) чотирнадцять років;
- г) шістнадцять років.

4. Визначте критерії неосудності.

Варіанти відповідей:

- а) юридичний і психологічний;
- б) медичний та юридичний;
- в) медичний і біологічний;
- г) медичний, біологічний, юридичний.

5. Встановіть, чим характеризується юридичний критерій обмеженої осудності.

Варіанти відповідей:

- а) нездатністю особи під час вчинення посягання усвідомлювати свої дії чи бездіяльність;
- б) неспроможністю особи керувати своїм діянням;
- в) нездатністю особи під час вчинення злочину повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними;
- г) наявністю у особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння психічного розладу.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Під час розслідування фактів заниження об'єктів оподаткування в товаристві з обмеженою відповідальністю «Старт» було встановлено, що в результаті незаконних дій керівника підприємства протягом 2010 р. до державного бюджету фактично не надійшло податків на загальну суму, яка в тисячу разів перевищувала неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Чи може юридична особа бути суб'єктом злочину за вітчизняним кримінальним правом? Хто нестиме відповідальність за ухилення від сплати податків (ч. 1 ст. 212 КК)?

2. Визначте поняття спеціального суб'єкта. Знайдіть у КК п'ять статей, де передбачена відповідальність спеціального суб'єкта.

3. Порівняйте поняття «суб'єкт злочину» й «особа злочинця». З'ясуйте, для вирішення яких кримінально-правових питань мають юридичне значення дані про особу злочинця. Знайдіть відповідні норми у КК.

4. Вкажіть критерії законодавчого віднесення злочинів до тих, відповідальність за які настає з чотирнадцяти років. Чи не здається Вам, що перелік, встановлений у ч. 2 ст. 22 КК, занадто широкий? Якщо так, то які види злочинів можна було б виключити?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») от 29.11.1985 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_211
2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.
4. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова ПВСУ від 16 квітня 2004 р. № 5 // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 5. — С. 4—8.
5. Зайцев О. В. Обмежена осудність у кримінальному праві України. — Х.: Майдан, 2007. — 240 с.
6. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
7. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
8. Марчак В. Обмежена осудність як ознака суб'єкта злочину // Право України. — 2008. — № 6. — 115—118.
9. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.
11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.
12. Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступлений и уголовной ответственности. — М.: «Центр ЮрИнфоР», 2002. — 204 с.
13. Оробець К. Властивості суб'єктів злочину за кримінальним правом України // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 2. — С. 121—124.
14. Осадчий В. І. Суб'єкт злочину: історичний аспект // Науковий вісник НАВСУ. — К., 2000. — Вип. 2. — С. 207—215.
15. Стрельцов Є. Л. Спеціальний суб'єкт злочину у новому Кримінальному кодексі України // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 59—61.
16. Строган А. Категорії віку кримінальної відповідальності // Юридичний вісник України. — 2008. — 26 січня — 1 лютого (№ 4).
17. Трахтеров В. С. Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). — Х.: УЮА, 1992. — 83 с.
18. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. — Х.: Выща шк. Изд-во при ХТУ, 1989. — 104 с.

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ

- 9.1. Поняття і значення суб'єктивної сторони злочину.
- 9.2. Поняття та форми вини.
- 9.3. Умисел і його види.
- 9.4. Необережність та її види.
- 9.5. Змішана (складна, подвійна) форма вини.
- 9.6. Мотив і мета злочину. Емоційний стан.
- 9.7. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Опрацювавши матеріал цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ поняття і значення суб'єктивної сторони злочину;
- ✓ визначення вини та її форм;
- ✓ поняття і види умислу;
- ✓ сутність необережності, її види;
- ✓ поняття складної (подвійної, змішаної) форми вини;
- ✓ визначення мотиву, мети злочину та емоційного стану як факультативних ознак суб'єктивної сторони злочину;
- ✓ поняття та види помилок у кримінальному праві,

а також УМІТИ:

- орієнтуватися у формах та видах вини;
- відмежовувати прямий умисел від непрямого, злочинну самовпевненість від непрямого умислу, злочинну недбалість від інших видів вини та випадку (казусу);
- застосовувати положення щодо змішаної (складної, подвійної) форми вини;
- вирізняти мотив, мету та емоційний стан у складі конкретного злочину;
- вирішувати питання про кримінальну відповідальність особи, яка припустилася помилки.

9.1. Поняття і значення суб'єктивної сторони злочину

Суб'єктивна сторона злочину являє собою внутрішню сторону суспільно небезпечного діяння; це ті внутрішні процеси, які відбуваються у психіці осудної особи під час вчинення нею злочинної дії чи бездіяльності. До *ознак*, які утворюють цей останній, четвертий елемент складу злочину, відносять: вину, мотив, мету вчинення злочинного діяння, емоційний стан особи (останню ознаку виокремлюють не всі вчені). При цьому лише вина є обов'язковою ознакою будь-якого складу злочину; всі інші ознаки потребують свого встановлення тільки у випадках, коли вони прямо зазначені в законі (у диспозиції статті Особливої частини КК) або однозначно впливають з його змісту.

З'ясування ознак суб'єктивної сторони має важливе значення. Насамперед суб'єктивна сторона є обов'язковим елементом складу злочину і входить до єдиної підстави кримінальної відповідальності. За її ознаками можна відмежувати злочинне діяння від незлочинного (наприклад, легкі тілесні ушкодження передбачають наявність умисної вини — ст. 125 КК; необережні легкі тілесні ушкодження виключають кримінальну відповідальність).

Суб'єктивна сторона впливає на кваліфікацію і дозволяє розмежовувати тотожні за об'єктивними ознаками злочини (наприклад, умисне вбивство — ст. 115 КК — і вбивство через необережність — ст. 119 КК). Крім того, ознаки суб'єктивної сторони визначають суспільну небезпечність злочину й особи, яка його вчинила, а отже, впливають на призначення покарання.

9.2. Поняття та форми вини

Вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину і необхідною умовою кримінальної відповідальності. Без вини не може бути злочину. У кримінальному законодавстві закріплено важливий конституційний принцип, відповідно до якого кримінальна відповідальність настає лише тоді, коли буде доведено вину особи у вчиненні злочину (ч. 2 ст. 2 КК).

Основні положення щодо вини викладені у розділі V Загальної частини КК («Вина та її форми»), де визначено: *виною* є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, перед-

баченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК). Таким чином, вина нерозривно пов'язана із зовнішнім проявом суспільно небезпечного діяння й не може існувати поза конкретним злочином.

Вина особи відображає негативне або зневажливе ставлення злочинця до охоронюваних законом про кримінальну відповідальність суспільних відносин, соціальних благ та цінностей (у цьому полягає її *соціальна сутність*).

Складовими елементами вини є свідомість (інтелект) і воля. Отже, *зміст вини* зумовлює сукупність інтелектуального і волевого моментів та їх співвідношення. *Інтелектуальний момент* включає усвідомлення особою характеру вчинюваного нею діяння та передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї діяльності. *Волевий момент* виявляється у бажанні настання шкідливих наслідків діяння, байдужому або легковажному ставленні до них. Різноманітні варіанти співвідношення інтелектуального і волевого моментів дають можливість конструювати різні форми і види вини.

КК називає дві **форми вини**: умисел і необережність. Кожна із цих форм поділяється на види. Так, умисел може бути прямим і непрямим, а необережність існувати у вигляді злочинної самопевненості та злочинної недбалості.

Форми вини у конкретних злочинах вказуються в диспозиціях статей Особливої частини КК: наприклад, ст. 194 КК — умисне знищення або пошкодження майна, ст. 196 КК — необережне знищення або пошкодження майна. Якщо у конкретній кримінально-правовій нормі немає вказівки на певну форму вини, вона визначається з інших ознак даного складу злочину або з'ясовується на підставі статей 24, 25 КК, де називаються ознаки умислу та необережності (приміром, цілком очевидно, що злочини, які вчиняються з певною метою, як-от диверсія — ст. 113, шпигунство — ст. 114, фіктивне підприємництво — ст. 205 КК, є злочинами умисними).

Важливою характеристикою вини є її ступінь. *Ступінь вини* — це оціночна, кількісна категорія, яка відображає тяжкість провини особи у вчиненні конкретного злочину. Дане поняття не закріплене в кримінальному законодавстві, але широко використовується кримінально-правовою теорією і судовою практикою.

Ступінь вини визначається об'єктивними і суб'єктивними обставинами злочину: суспільною небезпечністю вчиненого діяння, формою й видом вини, характером умислу або необережності, мотивом і метою злочину, обставинами, які характеризують особу винного, причинами та умовами, що вплинули на формування умислу чи визначили зміст необережності, та ін. Ступінь вини особи враховується при призначенні їй покарання.

9.3. Умисел і його види

Як уже було сказано, форми вини визначаються на основі поєднання ознак інтелектуального та вольового моментів. Характерними ознаками **умислу** є: 1) усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння; 2) передбачення його суспільно небезпечних наслідків; 3) бажання настання таких наслідків або свідоме їх припущення. Перші дві ознаки складають інтелектуальний момент умислу, третя — вольовий. Їх певне співвідношення лежить в основі законодавчого поділу умислу на *прямий* і *непрямий* (останній ще називають *побічним, еventуальним*).

Відповідно до ч. 2 ст. 24 КК **прямим** є **умисел**, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Інтелектуальні ознаки прямого умислу полягають в:

— *усвідомленні особою суспільно небезпечного характеру свого діяння*. При цьому свідомістю особи охоплюється не лише фактичні обставини вчиненого посягання, які стосуються об'єкта, об'єктивної сторони злочину (у тому числі час, місце, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення посягання — у випадку, коли ці ознаки включені як конструктивні до складу конкретного злочину), але й соціальне значення діяння, його шкідливість для охоронюваних законом про кримінальну відповідальність суспільних відносин (соціальних благ). Так, при вчиненні грабежу (ст. 186 КК) особа розуміє, що відкрито викрадає чуже майно (фактична сторона діяння), чим порушує право власності потерпілого (соціальний зміст посягання);

— *передбачення суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності* (характерно для злочинів з матеріальним складом). У свідомості особи складається конкретне уявлення про суспільно небезпечні наслідки свого діяння. Передбачення при прямому умислі включає усвідомлення як можливості (наприклад, заподіяння смерті людині при стрілянині у натовпі), так і неминучості, невідворотності настання певних злочинних наслідків (як-от настання неминучої смерті внаслідок прицільного пострілу з близької відстані у голову потерпілого).

Вольова ознака прямого умислу характеризується *бажанням настання суспільно небезпечних наслідків*.

Непрямий умисел — це такий умисел, при якому особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала суспільно небезпечні наслідки і

хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання (ч. 3 ст. 24 КК). Таким чином, інтелектуальний момент непрямого умислу включає:

— *усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своєї дії чи бездіяльності* (за цією ознакою обидва різновиди умислу повністю збігаються);

— *передбачення суспільно небезпечних наслідків*. За непрямого умислу винний передбачає не закономірну неминучість, а лише реальну можливість (імовірність) настання наслідків.

Вольовий момент непрямого умислу полягає у *свідомому припущенні настання шкідливих наслідків діяння*. У цьому випадку в особи відсутнє бажання настання суспільно небезпечного наслідку. Не відчуючи потреби в досягненні відповідних наслідків, винний виявляє байдужість до них. Такі наслідки є побічним результатом його діяння, спрямованого на іншу мету. Скажімо, винний, залишаючи пограбовану ним особу, яка перебуває у безпорадному стані внаслідок сп'яніння, без одягу на морозі, байдуже ставиться до наслідку у вигляді смерті потерпілого (його мета — лише заволодіти майном): не бажаючи загибелі особи, він свідомо допускає її імовірність. Смерть потерпілого у такому разі кваліфікуватиметься як вбивство, вчинене з непрямым умислом.

Отже, головною розмежувальною ознакою двох різновидів умислу є вольовий момент: при прямому умислі особа бажає настання суспільно небезпечних наслідків, при непрямому — виявляє байдужість до таких наслідків (не бажає, але свідомо допускає їх настання).

Крім прямого і непрямого умислу, теорія кримінального права та судова практика виокремлюють ще й інші його різновиди. Так, за часом формування розрізняють умисел заздалегідь обдуманий і такий, що виник раптово. ***Заздалегідь обдуманий умисел*** характеризується наявністю певного розриву в часі між виникненням наміру вчинити злочин і його реалізацією; протягом цього часу особа обмірковує деталі злочину, складає план, підшукує співучасників, готує знаряддя вчинення злочину тощо. Цей різновид умислу може свідчити про підвищений ступінь вини, а також суспільної небезпечності суб'єкта й злочину в цілому.

Умисел, що виник раптово, формується перед самим початком вчинення злочину й відразу реалізується. Різновидом раптового умислу є *афектований умисел*, що виникає під впливом сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту), зумовленого впливом на винного якихось особливих обставин, найчастіше протиправної поведінки потерпілого. Вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого, визнається обставиною, що пом'якшує покарання (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК), а в де-

яких випадках — утворює привілейований склад злочину (статті 116, 123 КК).

Залежно від спрямованості діяння і ступеня конкретизації бажаних наслідків умисел поділяють на невизначений (неконкретизований) і визначений (конкретизований). При **неконкретизованому умислі** особа передбачає суспільно небезпечні наслідки лише в загальних рисах, а не в індивідуально визначеному вигляді (наприклад, завдаючи ударів по різних частинах тіла потерпілому, особа усвідомлює, що спричиняє шкоду здоров'ю потерпілого, але не знає, які в результаті будуть тілесні ушкодження: легкі, середньої тяжкості чи тяжкі). **Визначений умисел**, навпаки, характеризується тим, що особа чітко уявляє, яких саме наслідків вона хоче досягти; недосягнення цих наслідків з причин, що не залежали від її волі, розглядатиметься як замах на конкретний злочин.

Визначений умисел може бути *простим* (коли винний передбачає настання одного конкретного злочинного результату) або *альтернативним* (якщо особа бажає досягти одного з декількох визначених нею суспільно небезпечних наслідків, наприклад, тяжких тілесних ушкоджень або смерті потерпілого). У випадках вчинення злочину з альтернативним умислом відповідальність настає залежно від фактично заподіяних наслідків (так само вирішується й питання відповідальності за злочини, вчинені з невизначеним умислом). Коли при вчиненні злочину з альтернативним умислом більш тяжкі наслідки не настали з причин, що не залежали від волі винного, відповідальність настає за замах на заподіяння більш тяжких наслідків.

9.4. Необережність та її види

Необережність є другою формою вини; вона характерна для злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту, порушень вимог законодавства про охорону праці і безпеку виробництва, багатьох екологічних злочинів тощо. Безумовно, необережність — менш небезпечна форма вини, порівняно з умислом. Водночас наслідки посягань, які вчиняють з необережності (а переважна більшість складів необережних злочинів сформульовані у КК як матеріальні), можуть бути надзвичайно тяжкими, в окремих випадках — катастрофічними (прикладом є аварія на Чорнобильській АЕС).

Злочин визнається вчиненим **з необережності**, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але

легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Відповідно до ч. 1 ст. 25 КК існує два види необережності: злочинна самовпевненість і злочинна недбалість. Необережність є *злочинною самовпевненістю*, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (ч. 2 ст. 25 КК).

Інтелектуальний момент злочинної самовпевненості характеризується тим, що *особа передбачає можливість настання шкідливих наслідків свого діяння*. За цією ознакою злочинна самовпевненість має схожість з умислом, особливо непрямым. Водночас, якщо при непрямому умислі особа передбачає реальну конкретну можливість настання небезпечних наслідків, то при злочинній недбалості — лише абстрактну можливість їх настання. Винний передбачає, що діяння, подібні до того, що він вчиняє, можуть спричинити суспільно небезпечні наслідки, але впевнений, що у даному конкретному випадку шкідливі наслідки не настануть, тобто у своєму передбаченні він абстрагується від реальної конкретної ситуації і не поширює на неї можливість настання негативних наслідків.

Вольовий момент злочинної самовпевненості полягає у *легковажному розрахунку на відвернення суспільно небезпечних наслідків*. При цьому суб'єкт розраховує на цілком конкретні, реальні обставини або сили (це можуть бути як його власні сили, якості, наприклад, фізична сила, знання, досвід, спритність тощо, так і дії інших осіб, вплив певних механізмів, особливостей обстановки, втручання природних явищ тощо), які дозволять уникнути негативних наслідків. Однак у реальній дійсності розрахунок особи виявився помилковим (легковажним, безпідставним), і такі наслідки настали. Наприклад, водій, який переїжджає через залізничні колії, незважаючи на закритий шлагбаум, легковажно розраховує, що він завдяки своєму досвіду та вмінню не зіткнеться з поїздом, але таке зіткнення відбулося і пасажирів, які знаходилися в автомобілі, загинули.

Отже, головна відмінність злочинної самовпевненості від непрямого умислу полягає у вольовому моменті. При непрямому умислі винний свідомо допускає настання шкідливих наслідків, а коли й сподівається, що вони не настануть, то ці надії мають пасивний, невизначений характер. Натомість при злочинній самовпевненості відсутнє свідоме припущення суспільно небезпечних наслідків — особа прагне запобігти настанню негативних наслідків, спираючись при цьому на конк-

ретні (хоч і недостатні) обставини (а не на випадковість, як при непрямому умислі).

Згідно з ч. 3 ст. 25 КК необережність є **злочинною недбалістю**, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Ознакою інтелектуального моменту злочинної недбалості є те, що *особа не передбачає можливості настання шкідливих наслідків своєї дії чи бездії* (наприклад, медсестра, не подивившись на назву ліків, уводить в організм хворого отруйну для нього речовину, що призводить до тяжких наслідків). За цим злочинну недбалість можна відмежувати від обох видів умислу й від злочинної самовпевненості. Непередбачення суспільно небезпечних наслідків при необережності засвідчує зневажливе ставлення особи до вимог закону, правил соціальної поведінки, інтересів інших осіб.

При визначенні злочинної недбалості в поведінці особи важливе місце посідає встановлення обов'язку («повинна була») і можливості («могла») суб'єкта передбачити суспільно небезпечні наслідки. Для вирішення цього питання теорія кримінального права й судово-слідча практика використовують два критерії — об'єктивний і суб'єктивний.

Об'єктивний критерій полягає в тому, що *винний зобов'язаний був передбачити шкідливі наслідки свого діяння*; відповідний обов'язок може впливати із законів, спеціальних правил, професійних, службових чи інших функцій особи, норм людського співжиття тощо. Суб'єктивний критерій означає *можливість передбачення особою настання суспільно небезпечних наслідків*. Така можливість пов'язується з індивідуальними властивостями конкретної особи (його психофізичними даними, рівнем розвитку, професійним і життєвим досвідом, освітою, станом здоров'я і т. п.), а також особливостями ситуації, в якій вчиняється діяння (умови освітлення, особливості рельєфу, технічний стан механізмів, дії інших осіб і т. д.). Злочинна недбалість можлива лише за сукупності об'єктивного й суб'єктивного критеріїв.

Вольовий момент злочинної недбалості полягає в тому, що винний, маючи реальну можливість передбачити суспільно небезпечні наслідки своєї поведінки, не активізує власні психічні сили й здібності для вчинення вольових дій, необхідних для запобігання зазначеним наслідкам, а отже, не перетворює реальну можливість у дійсність.

Від злочинної недбалості слід відрізняти **випадок (казус)** — невинувате заподіяння шкоди. За таких обставин діяння особи призвели до суспільно небезпечних наслідків, але особа не повинна

була і (або) не могла їх передбачити. Наприклад, М., закуривши, кинув назад палаючий сірник, який потрапив у бочку з-під бензину, котра лежала обабіч дороги. Залишки бензину загорілися, стався вибух, унаслідок чого Л., який проходив повз, отримав смертельне поранення.

Випадкове заподіяння шкоди виключає кримінальну відповідальність особи.

9.5. Змішана (складна, подвійна) форма вини

Деякі норми Особливої частини КК викладені таким чином, що психічне ставлення суб'єкта до злочинного діяння може виражатися в одній формі вини, а до суспільно небезпечних наслідків такого діяння — в іншій. Прикладом може слугувати умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК), яке передбачає умисну вину до заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, а щодо наслідку у вигляді смерті — вину у формі необережності. У теорії кримінального права такі злочини йменують злочинами з **подвійною (складною, змішаною) формою вини**.

Варто зазначити, що КК, зафіксувавши у статтях Особливої частини склади злочинів з двома формами вини, нормативного визначення цього поняття не дає. Між тим, встановлення подвійної форми вини має важливе практичне значення для правильної кваліфікації діяння, розмежування суміжних злочинів та індивідуалізації покарання.

За наявності змішаної форми вини важливо встановити, яким у цілому є вчинений злочин, — умисним чи необережним. *Злочини з подвійною формою вини в цілому вважаються необережними*, якщо відповідно до викладеного в законі складу вина особи щодо вчиненого нею діяння може бути як у формі умислу, так і у формі необережності, а щодо наслідків — лише у формі необережності. Це стосується злочинів, пов'язаних з порушенням спеціальних правил і настанням від цього шкідливих наслідків (наприклад, порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, — ч. 2 ст. 272 КК).

У цілому визначаються умисними злочини зі змішаною формою вини, об'єктивна сторона яких характеризується настанням двох різнорідних і неоднакових за тяжкістю наслідків (у таких злочинах психічне ставлення до діяння та першого, менш тяжкого, на-

слідку виявляється в умислі, а щодо більш тяжкого віддаленого наслідку — у необережності). Так, умисним у цілому визнається передбачене ч. 2 ст. 134 КК незаконне проведення абортів особою, якщо воно спричинило тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої (ставлення до діяння та першого наслідку — переривання вагітності — у цьому випадку характеризується умислом, а щодо тривалого розладу здоров'я, безплідності або смерті — необережністю).

9.6. Мотив і мета злочину. Емоційний стан

Мотив, мета злочину та емоційний стан особи є факультативними ознаками суб'єктивної сторони злочину.

Мотив та мета, хоч і не завжди впливають на кваліфікацію, але дозволяють правильно зрозуміти психічний стан винного в момент вчинення злочинного діяння, виявити причини протиправної поведінки, точно визначити форму вини, ступінь суспільної небезпечності особи і вчиненого діяння. *Мотив* — це те внутрішнє спонукання особи, яке викликало у неї намір вчинити злочин. Наприклад, підміна дитини вчиняється з корисливих або інших особистих мотивів (ст. 148 КК), доведення до банкрутства — з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб (ст. 219 КК), хуліганство — з мотивів явної неповаги до суспільства (ст. 296 КК).

Метою є уявлення винного про результат, якого він прагне досягти. Так, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України характеризується метою змінити межі території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України (ст. 110 КК); незаконне придбання, зберігання, транспортування незаконно виготовлених підакцизних товарів вчиняються з метою наступного збуту таких товарів (ч. 1 ст. 204 КК); втручання в діяльність судді здійснюється з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення (ст. 376 КК).

Мотив і мета як ознаки суб'єктивної сторони притаманні лише умисним злочинам; у разі включення їх до конструкції конкретного складу злочину вони набувають значення обов'язкових, а отже, їх встановлення у справі є необхідним.

Інколи мотив та мета впливають із сутності злочинів, хоча прямо і не вказані у диспозиції відповідної статті КК. Зокрема,

передбачені статтями 185—191 КК посягання на власність, хоч це і не зазначено в законі, характеризуються наявністю корисливого мотиву і спеціальної мети — безоплатно обернути чуже майно на свою або іншої особи користь.

Мотив і мета можуть надавати злочину кваліфікованого або особливо кваліфікованого виду (пункти 6, 7, 9, 14 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 143, ч. 3 ст. 144, ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 383 КК і т. д.). Якщо ці ознаки не вказані у конкретній нормі КК або не впливають безпосередньо з її змісту, вони не мають значення для кваліфікації злочину, але водночас можуть впливати на призначення покарання як обставини, що його пом'якшують чи обтяжують.

Іноді поряд з мотивом і метою враховується й **емоційний стан** особи, котра вчинила злочин (стан її психіки, переживання в момент вчинення посягання). Зокрема, кримінально-правове значення має стан сильного душевного хвилювання, викликаний неправомірною поведінкою потерпілого (статті 116, 123 КК).

9.7. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності

Іноколи особа, вчиняючи конкретне діяння, може неправильно (хибно) оцінювати свою поведінку. **Помилка у кримінально-правовому розумінні** може стосуватися як юридичних, так і фактичних характеристик вчинюваного діяння та його наслідків і по-різному впливати на вирішення питання про вину особи та її кримінальну відповідальність.

Залежно від змісту тих обставин, які неправильно сприймає особа, помилки прийнято поділяти на дві великі групи: юридичні та фактичні. **Юридичні помилки** пов'язані з хибним уявленням особи про правову сутність та правові наслідки вчинюваної нею дії (бездіяльності). За юридичної помилки особа може помилятися в злочинності чи незлочинності свого діяння, його кваліфікації, виді або розмірі покарання, передбаченого законом за це діяння.

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка вважає, що вона вчинила злочинні дії (бездіяльність), у той час як КК їх такими не визнає (має місце так званий **уявний злочин**). Наприклад, особа думає, що вчиняє кримінально каране хуліганство (ст. 296 КК), а насправді її дії підпадають під ознаки дрібного хуліганства, за яке передбачена адміністративна відповідальність.

У всіх інших випадках помилка особи в юридичних ознаках не виключає її вини і кримінальної відповідальності.

Фактичні помилки стосуються випадків, коли особа має неправильне уявлення про фактичний зміст об'єктивних ознак вчинюваного нею діяння. З-поміж фактичних помилок виокремлюють:

— *помилку в об'єкті* — коли особа має хибне уявлення про характер суспільних відносин і благ, на які здійснюється посягання. Наприклад, особа викрадає з аптеки ліки, помилково сприймаючи їх за наркотичні засоби. Таким чином, винний, вважаючи, що він заподіює шкоду здоров'ю населення й законному порядку обігу наркотичних засобів і власності (додатковий об'єкт) фактично ж заподіяв її лише власності. Зважаючи на те, що ці об'єкти є юридично нерівноцінними, вчинене має кваліфікуватися за спрямованістю умислу як замах на передбачене ст. 308 КК викрадення наркотичних засобів.

Від помилки в об'єкті слід відрізнити помилку в предметі та помилку в особі потерпілого. За *помилки в предметі* посягання здійснюється в межах того об'єкта, який припускався винним, однак безпосередньому впливу піддається не намічений винним, а інший предмет (наприклад, особа вважала, що в сейфі зберігаються гроші, а там виявилися дорогоцінності). *Помилка в особі потерпілого* полягає в тому, що суб'єкт, бажаючи заподіяти шкоду одній людині, помилково спричиняє її іншій.

Якщо винний, помиляючись, вчиняє посягання не на того потерпілого чи не на той предмет, який він спочатку замислив, а на однорідний з ним, така помилка не впливає на форму вини й кваліфікацію вчиненого (відповідальність настає за відповідний закінчений умисний злочин).

Однак іноді хибне уявлення про предмет посягання може спричинити й помилку в об'єкті (як у наведеному прикладі про викрадення наркотичних засобів). Так само помилка в потерпілому інколи виявляється помилкою в об'єкті (приміром, винний мав намір позбавити життя суддю, а вбив іншу особу: у першому випадку об'єктом злочинного посягання є встановлений порядок здійснення правосуддя, а також життя особи як додатковий обов'язковий об'єкт, у другому — лише життя потерпілого). У такому разі вчинене має кваліфікуватися залежно від спрямованості умислу (в останньому випадку — як замах на вбивство судді, передбачене ст. 379 КК);

— *помилку в характері вчиненого діяння (дії або бездіяльності)*. Такі помилки можуть бути двох видів: 1) особа вважає свої дії (бездіяльність) правомірними, насправді ж вони є

злочинними (скажімо, суб'єкт розплачується в магазині купюрами, не знаючи, що вони фальшиві); 2) особа уявляє, що вчиняє злочин, тоді як в дійсності цього немає (наприклад, суб'єкт помилково збуває справжні банкноти замість підроблених). У першому випадку відповідальність настає за необережний злочин або взагалі не настає, якщо конкретне діяння може бути вчинене лише з умисною формою вини (як у наведеному прикладі). У другому випадку винний несе відповідальність за замах на злочин (у даному разі — за замах на збут підроблених грошей — відповідні частини статей 15 і 199 КК);

— *помилку в знаряддях і засобах вчинення злочину* — означає хибне уявлення про природу знарядь і засобів, які особа використовує для досягнення злочинного результату. У випадку, коли використані засоби виявилися непридатними для нанесення відповідної шкоди (наприклад, суб'єкт намагається отруїти потерпілого речовиною, яка насправді є безпечною для життя та здоров'я), вчинене кваліфікується як замах на злочин. Якщо для вчинення суспільно небезпечного діяння особа використовує завідомо непридатні засоби (як-от молитви, закляття, ворожба), відповідальність такої особи виключається.

Інколи особа не має наміру вчинити злочин, але помилково використовує такий засіб, котрий спричиняє суспільно небезпечні наслідки (наприклад, фармацевт, помиляючись, видає хворому отруйну суміш, після вживання якої той помирає). У таких випадках відповідальність настає за необережне заподіяння шкоди (у даному разі — за вбивство з необережності, передбачене ст. 119 КК);

— *помилку в розвитку причинного зв'язку* — полягає в неправильному уявленні особи про дійсний розвиток причинного зв'язку між вчиненим нею діянням і суспільно небезпечними наслідками, які настали. Для кримінальної відповідальності за умисний злочин достатньо того, аби особа передбачала загальні закономірності розвитку причинного зв'язку й усвідомлювала, що відповідний злочинний результат може настати саме від її діяння. Помилка в причинному зв'язку виключає відповідальність особи за наслідки, які настали, лише коли існує суттєва розбіжність між тим, що передбачався, і фактичним розвитком причинного зв'язку. Скажімо, якщо винний дав потерпілому отруту з метою вбивства, але той через декілька хвилин після цього потрапив під машину, внаслідок чого й загинув, відповідальність настає не за вбивство, а за замах на нього, оскільки дійсний розвиток причинного зв'язку істотно розійшовся з тим, як його уявляв собі винний;

— помилку щодо суспільно небезпечних наслідків — може стосуватися кількісної і якісної характеристики заподіяної шкоди. *Кількісна помилка* пов'язана з помилковим уявленням особи про розмір (тяжкість) заподіяної шкоди: ця шкода може бути більшою чи меншою, ніж та, на яку розраховував винний. Якщо спричинені збитки будуть менші, ніж їх передбачав суб'єкт (наприклад, винний вважав, що у сейфі знаходиться значна сума грошей, а в дійсності виявилось, що їх там було мало), його дії мають кваліфікуватися як замах на той злочин, який охоплювався його умислом. У випадку, коли заподіяна шкода виявилася більшою, ніж передбачав суб'єкт (як-от коли особа хотіла заподіяти тілесні ушкодження, а заподіяла смерть особі), можлива відповідальність за необережне заподіяння шкоди.

Якісна помилка (або помилка в характері шкоди) може полягати у непередбаченні наслідків, які фактично настали, або в передбаченні шкоди, яка не настала. У першому випадку особа нестиме кримінальну відповідальність лише тоді, коли вчинений нею злочин передбачає необережну форму вини. У другому випадку відповідальність настає за замах на заподіяння шкоди, яку передбачав винний.

У теорії кримінального права виокремлюють й інші різновиди фактичних помилок, утім, уявляється, що всі вони вкладаються в межі вищерозглянутих.

Резюме. На противагу об'єктивній стороні, суб'єктивна сторона злочину відображає його внутрішню сторону. Вона теж є обов'язковим елементом складу злочину.

Необхідною (обов'язковою) ознакою суб'єктивної сторони кожного складу злочину є вина. Розрізняють дві форми вини: умисел і необережність. У свою чергу умисел поділяється на прямий і непрямий, а необережність на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

У теорії кримінального права виокремлюють змішану (складну, подвійну) форму вини. Вона виявляється у різному психічному ставленні особи до різних об'єктивних ознак одного й того самого злочину.

Факультативними ознаками суб'єктивної сторони злочину є мотив, мета злочину та емоційний стан особи.

Трапляються випадки, коли особа при вчиненні конкретного діяння неправильно оцінює свою поведінку. Відповідна помилка може бути як юридичною, так і фактичною, і по-різному впливати на вирішення питання про кримінальну відповідальність особи, яка її припустилася.

Терміни і поняття

Суб'єктивна сторона злочину
Вина
Умисел
Прямий умисел
Непрямий умисел
Необережність
Злочинна самовпевненість
Злочинна недбалість
Подвійна (складна, змішана) форма вини
Мотив злочину
Мета злочину
Емоційний стан особи, яка вчинила злочин
Помилка у кримінально-правовому розумінні

Питання для перевірки знань

1. Що являє собою суб'єктивна сторона злочину? Які ознаки її утворюють?
2. Яке значення має суб'єктивна сторона злочину?
3. У чому полягає законодавче визначення вини та які її форми?
4. Який зміст інтелектуального і вольового моментів прямого та непрямого умислу? У чому суть різниці між цими видами умислу?
5. Чим характеризуються заздалегідь обдуманий, раптовий і афектований умисел?
6. У чому відмінність визначеного (конкретизованого) умислу від невизначеного (неконкретизованого)?
7. Які ознаки складають інтелектуальний та вольовий моменти злочинної самовпевненості і злочинної недбалості?
8. Що є основним критерієм відмежування злочинної недбалості від обох видів умислу і злочинної самовпевненості?
9. У чому полягає казус (випадок) та які його правові наслідки?
10. Чим характеризується змішана (подвійна або складна) форма вини?
11. У чому суть мети і мотиву злочину? Які емоції людини можуть мати кримінально-правове значення?
12. Що таке помилка у кримінальному праві? На які види вона поділяється?

Тести для самоконтролю

1. Визначте обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину.

Варіанти відповідей:

- а) мотив злочину;
- б) мета злочину;
- в) вина;
- г) діяння (дія чи бездіяльність).

2. Назвіть вольову ознаку непрямого умислу.

Варіанти відповідей:

- а) усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння;
- б) передбачення настання злочинних наслідків;
- в) бажання настання шкідливих наслідків;
- г) свідоме припущення настання суспільно небезпечних наслідків.

3. З'ясуйте, у чому полягає інтелектуальний момент злочинної недбалості.

Варіанти відповідей:

- а) в усвідомленні суспільно небезпечного характеру дії чи бездіяльності;
- б) у передбаченні можливості настання шкідливих наслідків;
- в) у непередбаченні можливості настання негативних наслідків;
- г) у легковажному розрахунку на відвернення небезпечних наслідків.

4. Внутрішнє спонукання особи, яке викликало у неї рішучість вчинити злочин, — це...

Варіанти відповідей:

- а) мотив злочину;
- б) мета злочину;
- в) вина;
- г) стан афекту.

5. Встановіть, що з переліченого належить до фактичної помилки.

Варіанти відповідей:

- а) неправильне уявлення суб'єкта про вид і розмір покарання;
- б) помилка щодо кваліфікації діяння;

- в) хибне уявлення особи про злочинність чи незлочинність свого діяння;
- г) помилка стосовно розвитку причинного зв'язку.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Ознайомтеся зі складами злочинів проти життя та здоров'я особи (розділ II Особливої частини КК). Встановіть, які з цих злочинів характеризуються:

- умисною формою вини;
- необережною формою вини;
- змішаною (подвійною) формою вини.

Назвіть статті КК, які передбачають мотив і мету як обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони конкретного складу злочину.

2. Аби помститися Кир'янову, Сапун вирішив спалити його будинок. Дочекавшись, коли Кир'янов та його дружина підуть на роботу, Сапун облив будинок у декількох місцях бензином і підпалив його. Разом з будинком згоріла престаріла мати Кир'янова, яка через параліч, що розвинувся внаслідок перенесеного інсульту, не могла пересуватися. Слідством було встановлено, що Сапун знав про присутність Кир'янової у будинку. Але якихось заходів по її врятуванню він не здійснив, оскільки боявся викриття. У судовому засіданні Сапун заявив, що смерті Кир'янової він не бажав і жалкує про те, що сталося.

Який у даному випадку зміст суб'єктивної сторони злочину? Встановіть форму і вид вини Сапуна до підпалу будинку та смерті Кир'янової.

3. Зверєв, щоб не допустити проникнення на свій город сторонніх осіб, оточив його дротом, який підключив до електромережі з напругою 220 вольт. 10-річний Антонов підійшов до дроту, котрий у цей час був під напругою, доторкнувся до нього рукою і був смертельно травмований електрострумом.

Який злочин — умисний чи необережний — вчинив Зверєв? Визначте інтелектуальний та вольовий моменти його вини.

4. 14-річний Гаврилов, вважаючи, що кримінальна відповідальність настає з шістнадцяти років, викрав із сумки вчительки гаманець, у якому було 500 гривень.

До якого різновиду помилок можна віднести дану ситуацію? Чи впливає ця помилка на вину і відповідальність Гаврилова?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
3. *Борисов В. І.* Необережність і її види. — Х.: ЮІ, 1991. — 23 с.
4. *Вереша Р. В.* Поняття вини як елемент змісту кримінального права України. — К.: Атіка, 2005. — 224 с.
5. *Вереша Р. В.* Проблеми вини в теорії кримінального права. — К.: Атіка, 2005. — 464 с.
6. *Гримайло В.* Окремі питання інституту вини у Кримінальному кодексі України // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 3. — С. 127—132.
7. *Дагель П. С., Котов Д. П.* Субъективная сторона преступления и ее установление. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. — 243 с.
8. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
9. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
10. *Ломако В. А.* Зміст умислу і його види. — Х.: ЮІ, 1991. — 16 с.
11. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.
14. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одиссей, 2011. — 568 с.
15. *Савченко А. В.* Мотив і мотивація злочину. — К.: Атіка, 2002. — 144 с.
16. *Ситковская О. Д.* Аффект: криминально-психологическое исследование. — М.: Юрлитинформ, 2001. — 240 с.
17. *Тарарухин С. А.* Установление мотива и квалификация преступления. — К.: Вища школа, 1977. — 151 с.
18. *Рарог А. И.* Субъективная сторона преступления и квалификация преступлений. — М.: Профобразование, 2002. — 134 с.
19. *Хавронюк М.* Деякі проблеми встановлення вини // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 2. — С. 79—86.
20. *Хавронюк М.* Злочини зі складною виною у Кримінальному кодексі України // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 3. — С. 9—17.
21. *Якушин В. А.* Ошибка и ее уголовно-правовое значение. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1988. — 128 с.

СТАДІЇ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

- 10.1. Поняття та види стадій вчинення злочину.
- 10.2. Закінчений і незакінчений злочини.
- 10.3. Готування до злочину.
- 10.4. Замах на злочин.
- 10.5. Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин.
- 10.6. Добровільна відмова від доведення злочину до кінця.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши матеріал цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ поняття та види стадій вчинення умисного злочину;
- ✓ визначення закінченого і незакінченого злочину;
- ✓ поняття готування до злочину;
- ✓ сутність замаху на злочин та його види;
- ✓ підстави кримінальної відповідальності за незакінчений злочин;
- ✓ ознаки добровільної відмови від доведення злочину до кінця,

а також УМІТИ:

- встановлювати момент закінчення у злочинах з різною законодавчою конструкцією складу;
- розрізняти готування до злочину і вияв умислу, готування до злочину і замах на злочин;
- кваліфікувати незакінчений злочин;
- відмежовувати добровільну відмову від дійового (діяльного) каяття.

10.1. Поняття та види стадій вчинення злочину

Для об'єктів кримінально-правової охорони небезпеку становлять не тільки закінчені, тобто повністю реалізовані злочини, але й умисні дії (бездіяльність), які виявляються у створенні умов для майбутнього вчинення злочинного діяння, а також безпосередньо

спрямовані на вчинення злочину, але які не привели до його завершення з причин, що не залежали від волі винного. У таких випадках виникає питання про відповідальність за злочинну діяльність на певних **стадіях вчинення злочину**. Ці стадії прийнято розглядати як окремі етапи розвитку злочинного діяння, котрі різняться між собою характером дій (бездіяльності), моментом їх припинення, обсягом реалізації умислу і ступенем суспільної небезпечності.

Слід зауважити, що інститут стадій злочину поширюється лише на умисні злочини (вид умислу — прямий). Водночас не кожен умисний злочин пов'язаний з попередньою злочинною діяльністю: вчинення злочину можливе й без проходження стадій готування та/або замаху.

КК називає *три стадії* розвитку умисного злочину: готування до злочину, замах на злочин і закінчений злочин. Перші дві стадії визнаються різновидами незакінченого злочину. За незакінченого злочину умисел повністю не реалізується, шкода об'єкту не завдається. Натомість при закінченому злочині винний у повній мірі реалізує злочинний намір, виконує всі дії, що утворюють об'єктивну сторону злочину, заподіює шкоду об'єкту кримінально-правової охорони.

10.2. Закінчений і незакінчений злочини

Закінченим злочином визнається діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК (ч. 1 ст. 13 КК). Якщо злочин закінчений, він поглинає попередні стадії, які у такому випадку не мають самостійного значення і не впливають на кваліфікацію.

Момент закінчення злочину залежить від законодавчої конструкції його складу. Так, злочини з матеріальним складом визнаються закінченими з моменту фактичного настання зазначених у законі суспільно небезпечних наслідків, злочини з формальним складом — з моменту вчинення передбаченої кримінально-правовою нормою дії чи бездіяльності, з усіченим складом — з моменту вчинення діяння, яке за своїм змістом є попередньою злочинною діяльністю.

Як впливає із визначення закінченого злочину, **незакінчений злочин** — це умисне суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), яке не має всіх ознак злочину, передбаченого диспозицією статті Особливої частини КК, оскільки злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного. У юридичній літературі незакінчений злочин ще називають *попередньою зло-*

чинною діяльністю, розпочатим, незавершеним злочином, невдалою діяльністю із вчинення злочину.

Відповідно до ч. 2 ст. 13 КК незакінченим злочином є готування до злочину та замах на злочин.

10.3. Готування до злочину

Першим різновидом незакінченого злочину (початковим етапом здійснення злочинного наміру) є готування до злочину. Частина 1 ст. 14 КК визначає *готування до злочину* як підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змову на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Дії, що утворюють готування, передують безпосередньому вчиненню злочину, дуже часто віддалені від його виконання і не входять до об'єктивної сторони задуманого злочину. Такі дії ще не створюють безпосередньої загрози для об'єкта кримінально-правової охорони.

З об'єктивної сторони готування виявляється у створенні умов для вчинення злочину. У КК називаються конкретні види підготовчих діянь:

— *підшукування засобів чи знарядь для вчинення злочину*. Це будь-які дії з придбання, отримання, тимчасового запозичення, пошуку знарядь або засобів для вчинення злочину. Спосіб такого підшукування може бути як злочинним, так і незлочинним;

— *пристосування засобів або знарядь для вчинення злочину* — полягає у зміні зовнішніх форм і конструктивних особливостей предметів, унаслідок чого вони стають придатними або зручнішими для відповідного застосування (наприклад, перетворення мисливської рушниці в обріз, зміна форми ключа з-тим, щоб можна було проникнути у квартиру для вчинення крадіжки тощо);

— *підшукування співучасників*, тобто залучення інших осіб до вчинення злочину;

— *змова на вчинення злочину*. Це досягнення згоди між двома чи більше особами про спільну участь у вчиненні суспільно небезпечного діяння;

— *усунення перешкод* — діяльність особи, спрямована на усунення обставин, які заважають реалізації злочинного наміру (наприклад, відключення сигналізації, нейтралізація особи, що здійснює охорону певного об'єкта, залишення відкритими дверей сховища);

— *інше умисне створення умов для вчинення злочину* — найрізноманітніші, не перераховані у ч. 1 ст. 14 КК, дії (бездіяльність) суб'єкта, що створюють можливість для вчинення злочину

(як-от зміна зовнішності, розробка плану злочину, обстеження місця вчинення злочинного діяння, підготовка сховища для приховування викраденого).

КК встановлює відповідальність за створення умов для вчинення конкретного злочину, а не для злочинної діяльності взагалі. Тому не можна розглядати як готування до злочину придбання чи пристосування особою різних предметів, які можуть використовуватися як знаряддя чи засоби вчинення злочину, для злочину взагалі, про всяк випадок.

Суб'єктивна сторона готування до злочину характеризується прямим умислом: винний свідомо створює умови для вчинення конкретного злочину і бажає використати ці умови для вчинення закінченого злочину.

Готування до злочину потрібно відмежовувати від виникнення наміру вчинити злочинне діяння, а також доведення такого наміру до відома інших осіб — *вияву умислу* (так званого *голого умислу*). На відміну від готування, коли вже створюються конкретні умови для вчинення злочину, при виявленні умислу немає реальних дій, спрямованих на реалізацію злочинного наміру, що виключає кримінальну відповідальність.

Водночас вияв умислу слід відрізнити від *погрози вчинити злочин*, яка в окремих випадках може мати кримінально-правове значення, наприклад, погроза вбивством (ст. 129 КК), погроза знищення майна (ст. 195 КК), погроза вчинити викрадання або використати радіоактивні матеріали (ст. 266 КК), погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК). У цих випадках відповідальність настає не за самий умисел, а за злочинне діяння, яке спричиняє безпосередню шкоду (має переважно моральний чи організаційний характер) особистій або громадській безпеці, власності тощо.

Так само не є виявом наміру передбачені КК посягання, формою вчинення яких є різноманітні *публічні заклики* (ч. 2 ст. 109, статті 110, 295 КК і т. д.). Зазначені діяння утворюють самостійні закінчені посягання на об'єкти кримінально-правової охорони.

10.4. Замах на злочин

Відповідно до ч. 1 ст. 15 КК *замахом на злочин* є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі. Замах на злочин є другим різновидом незакінченого злочину.

До об'єктивних ознак замаху на злочин належать:

— *діяння безпосередньо спрямоване на вчинення злочину*: при замаху на злочин починається виконання об'єктивної сторони злочину, створюється безпосередня загроза заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Цим замах відрізняється від готування до злочину, за якого лише створюються умови для злочинного посягання, а саме діяння ще безпосередньо не спрямоване на його вчинення;

— *злочин не доведено до кінця*, тобто об'єктивна сторона виконується не повністю, наприклад, не настають зазначені в законі наслідки. За цією ознакою замах відрізняється від закінченого злочину;

— *причини недоведення злочину до кінця не залежать від волі винного*. До кола таких причин можна віднести, зокрема, активний опір потерпілого, недосконалість знарядь злочину, дію сил природи, різних механізмів, відсутність в особи досвіду, затримання злочинця.

З-поміж суб'єктивних ознак виокремлюють *вчинення діяння з прямим умислом*.

КК поділяє замах на злочин на два види: закінчений і незакінчений. Критерієм такого поділу є суб'єктивне ставлення винного до вчиненого ним діяння, його уявлення про ступінь завершеності своїх дій (бездіяльності).

Замах на вчинення злочину є закінченим, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі (ч. 2 ст. 15 КК). Прикладом закінченого замаху може бути здійснення суб'єктом пострілу з метою позбавлення життя потерпілого. При цьому намічений злочинний результат не настає з об'єктивних причин: винний промахнувся або лише поранив потерпілого, останнього рятує вчасно надана медична допомога та ін. Цей різновид замаху нерідко називають *невдалим*.

Замах на вчинення злочину є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця (ч. 3 ст. 15 КК). Такий замах ще називають *перерваним*. Наприклад, злочинець не встиг вистрелити з метою вбивства, бо у нього з рук була вибита зброя, він був затриманий працівником міліції тощо. Незакінчений замах на злочин розглядається в теорії й практиці як менш небезпечний, порівняно із закінченим.

Залежно від придатності об'єкта та засобів посягань розрізняють замах *придатний* і *непридатний*. Останній у свою чергу поділяється на замах на непридатний об'єкт і замах із непридатними засобами. В обох випадках причиною недоведення злочину до кінця є фактична помилка.

При *замаху на непридатний об'єкт* можливість заподіяння йому шкоди виключається через особливі властивості предмета посягання або потерпілого чи у зв'язку з їх відсутністю в конкретному випадку (наприклад, особа відкриває сейф з метою крадіжки грошей, а їх там не виявилось, винний стріляє в труп, помилково сприймаючи його за живу людину). У разі *замаху на злочин із непридатними засобами* особа, не усвідомлюючи цього, використовує такі предмети, котрі об'єктивно не могли забезпечити виконання злочину.

Замах із непридатними засобами поділяється на *замах з абсолютно непридатними засобами* та *замах із засобами, непридатними для спричинення шкоди за даних конкретних умов (замах з відносно непридатними засобами)*. Так, *замахом з абсолютно непридатними засобами* є спроба отруїти особу порошком аспірину, помилково сприйнятим за отруту; *замахом з відносно непридатними засобами* — намагання вистрелити в людину з незарядженої рушниці.

Непридатний *замах* тягне за собою відповідальність на загальних підставах, крім випадків використання внаслідок неосвіченості або релігійної забобонності засобів, що завідомо не спроможні викликати бажаний злочинний результат (наприклад, заклинання, апелювання до потойбічних сил). У такому разі можна вести мову про *замах з нікчемними засобами*; відповідні діяння по суті є виявом умислу й не мають кримінально-правового значення.

10.5. Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин

Як відомо, КК передбачає кримінальну відповідальність не лише за закінчений, але й за незакінчений злочин (за виключенням готування до злочину невеликої тяжкості, яке відповідно до ч. 2 ст. 14 КК не є кримінально караним). Підставою такої відповідальності у другому випадку є встановлення в діянні особи складу незакінченого злочину, відповідно — складу готування до злочину або складу замаху на злочин.

При вирішенні питання про кримінальну відповідальність за попередню злочинну діяльність враховуються положення статей 14, 15 КК. Як впливає зі змісту ст. 16 КК, кваліфікація готування і замаху відбувається за двома нормами — за статтею Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за закінчений злочин, до якого суб'єкт готувався або на вчинення якого здійснив замах, з обов'язковим посиланням на ст. 14 або ст. 15 КК (закінчений злочин кваліфікується лише за статтею Особливої частини КК).

Посилання на статті 14, 15 КК є необхідним, оскільки всі склади злочину в Особливій частині КК побудовані як закінчені посягання. При цьому кожна попередня стадія поглинається наступною і втрачає самостійне правове значення, а отже, кваліфікація злочину відбувається з урахуванням лише його останньої стадії.

У випадку, коли готування до злочину містить ознаки іншого закінченого злочину, все вчинене необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів. Наприклад, суб'єкт незаконно придбав зброю, щоб використати її для вчинення розбійного нападу. Тут незаконне придбання зброї є закінченим злочином та одночасно готуванням до розбою: дії винного мають кваліфікуватися за ч. 1 ст. 263, ч. 1 ст. 14 і відповідною частиною ст. 187 КК.

У разі вчинення особою діяння, яке вміщує ознаки замаху на злочин і водночас ознаки іншого закінченого злочину, і при цьому незаконний злочин є тяжчим, кваліфікація здійснюється як замах на більш тяжкий злочин. Приміром, реалізуючи намір вчинити вбивство, особа не змогла довести цей злочин до кінця, але заподіяла потерпілому середньої тяжкості тілесне ушкодження: вчинене кваліфікується лише як замах на умисне вбивство — за відповідними частинами статей 15 і 115 КК.

10.6. Добровільна відмова від доведення злочину до кінця

З-тим, аби посилити профілактичну силу закону про кримінальну відповідальність й утримати особу від продовження злочинних дій, КК у своїх нормах закріплює інститут **добровільної відмови від вчинення злочину**. Ідеться про остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця (ч. 1 ст. 17 КК).

Ознаками добровільної відмови є:

а) *остаточне припинення особою готування до злочину або замаху на нього* — означає, що особа припиняє розпочатий злочин повністю й безповоротно. Не є добровільною відмовою, коли суб'єкт призупинив, тимчасово відмовився від виконання задуманого або відмовився від повторення посягання при невдалій спробі вчинити злочин (наприклад, якщо винний перший раз вистрелив з метою вбивства, але промахнувся й відмовився від наступного кримінального пострілу);

б) *відмова від вчинення злочину з власної волі особи*. За добровільної відмови рішення про припинення злочинної діяльності особа

приймає самостійно, втім, ініціатива відмови від доведення злочину до кінця може йти й від інших осіб (родичів, потерпілого тощо);

в) *усвідомлення особою можливості доведення злочину до кінця*. Це означає, що особа знає про відсутність нездоланих перешкод на шляху до досягнення злочинної мети. Відмова є добровільною й у тому випадку, коли особа не усвідомлює наявності обставин, котрі вона не змогла б подолати, якби продовжила злочинне діяння. Натомість, якщо суб'єкт припиняє злочинне діяння, переконавшись у фактичній неможливості його успішного здійснення (наприклад, винний не має всіх необхідних інструментів для того, щоб відкрити сейф), це не добровільна, а *вимушена відмова*, яка не виключає кримінальної відповідальності.

Відповідно до ч. 2 ст. 17 КК особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, не підлягає кримінальній відповідальності, крім випадків, коли фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину. Так, наприклад, суб'єкт незаконно зберігав пістолет, щоб використати його для вбивства, а потім відмовився від вчинення цього злочину. У такому разі стосовно вбивства має місце добровільна відмова, що виключає кримінальну відповідальність особи; але в її діях наявний інший склад злочину — передбачений ч. 1 ст. 263 КК (незаконне зберігання вогнепальної зброї), — за який вона нестиме відповідальність.

Добровільна відмова можлива на всіх стадіях незакінченого злочину. Водночас на стадії закінченого замаху на злочин добровільна відмова можлива лише тоді, коли між діянням особи і суспільно небезпечними наслідками є певний проміжок часу, протягом якого особа може втрутитися у розвиток причинного зв'язку й перешкодити настанню злочинного результату. У таких випадках добровільна відмова завжди має активний характер. Наприклад, особа підпалює будинок, але зі страху перед відповідальністю (мотиви для добровільної відмови сприймаються всі) повертається і гасить полум'я.

Добровільну відмову слід відрізняти від іншого кримінально-правового явища — **дійового (діяльного) каяття**, під яким розуміють дії особи зазвичай уже після вчинення злочину, котрі засвідчують щире засудження нею вчиненого суспільно небезпечного діяння та прагнення зменшити його негативні наслідки (може виявлятися у відшкодуванні завданих збитків, усуненні заподіяної шкоди, сприянні розкриттю злочину і т. п.). Дійове каяття у більшості випадків не звільняє особу від кримінальної відповідальності, а лише пом'якшує призначене їй покарання.

Резюме. Стадії вчинення злочину — це певні етапи його здійснення. Розрізняють три стадії вчинення умисного злочину: готування до злочину, замах на злочин і закінчений злочин.

Закінчений злочин містить усі ознаки передбаченого певною нормою Особливої частини КК складу злочину. Незакінченим є злочин, який не має всіх ознак складу конкретного злочину. Видами незакінченого злочину є готування до злочину та замах на злочин.

Готування до злочину — це створення умов для вчинення злочинного посягання. При готуванні суб'єкт ще не виконує діяння, яке належить до об'єктивної сторони того чи іншого злочину.

При замаху на злочин діяння особи безпосередньо спрямоване на вчинення злочину, але злочин не доведено до кінця з не залежних від волі винного причин. Виокремлюють замах закінчений і незакінчений, замах на непридатний об'єкт та замах із непридатними засобами і т. д.

Кримінальна відповідальність за готування до злочину і замах на злочин настає за тією статтею, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин, з обов'язковим посиланням на статтю 14 або 15 КК.

Добровільна відмова має місце у випадках, коли особа остаточно, з власної волі припиняє злочинну діяльність, усвідомлюючи, що вона має реальну можливість успішно завершити її. Добровільна відмова особи від доведення злочину до кінця виключає її кримінальну відповідальність.

Терміни і поняття

Стадії вчинення злочину

Закінчений злочин

Незакінчений злочин

Готування до злочину

Замах на злочин

Закінчений замах на злочин

Незакінчений замах на злочин

Добровільна відмова від доведення злочину до кінця

Питання для перевірки знань

1. Що таке стадії вчинення злочину?
2. Які стадії можливі при вчиненні умисного злочину?
3. У чому полягає незакінчений злочин і на які різновиди він поділяється?
4. Що означає готування до злочину та чим воно відрізняється від виявлення умислу?

5. Яке законодавче визначення замаху на злочин? Якими ознаками характеризується замах на злочин?

6. У чому суть різниці між закінченим і незакінченим замахом на злочин?

7. На які види поділяється непридатний замах? Що вони означають?

8. Яка підстава кримінальної відповідальності при незакінченому злочині?

9. Що таке добровільна відмова від злочину, які її ознаки та чим вона відрізняється від дійового (діяльного) каяття?

Тести для самоконтролю

1. Визначте, у яких злочинах можуть бути певні стадії вчинення злочинного діяння.

Варіанти відповідей:

- а) необережних;
- б) як умисних, так і необережних;
- в) вчинених з прямим умислом;
- г) вчинених як з прямим, так і непрямим умислом.

2. Встановіть, що таке закінчений злочин.

Варіанти відповідей:

- а) діяння, яке містить усі ознаки злочину;
- б) діяння, що містить усі ознаки складу злочину, передбаченого диспозицією статті Особливої частини КК;
- в) діяння, котре пройшло всі три стадії вчинення злочину;
- г) діяння, у результаті якого настали суспільно небезпечні наслідки.

3. З'ясуйте, що не належить до конкретних видів готування до злочину.

Варіанти відповідей:

- а) підшукування співучасників;
- б) виявлення умислу до вчинення злочину;
- в) пристосування засобів чи знарядь для вчинення злочину;
- г) усунення перешкод.

4. Назвіть види замаху на злочин відповідно до його законодавчого поділу.

Варіанти відповідей:

- а) закінчений та незакінчений;
- б) придатний і непридатний;

- в) замах на непридатний об'єкт та замах із непридатними засобами;
- г) невдалий і перерваний.

5. Вкажіть, у якому випадку виключається кримінальна відповідальність.

Варіанти відповідей:

- а) при готуванні до будь-якого злочину;
- б) при готуванні до злочину невеликої або середньої тяжкості;
- в) при дійовому каятті;
- г) при добровільній відмові від вчинення злочину.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Користуючись текстом КК, наведіть по два приклади злочинів, які визнаються закінченими з моменту настання вказаних у диспозиції статті Особливої частини КК наслідків, і злочинів, момент закінчення яких пов'язаний із вчиненням самого діяння, незалежно від настання наслідків.

2. Власенко зупинив Зотову в темному провулку і, погрожуючи ножом, зажадав, аби вона зняла прикраси та віддала сумочку. Прикраси виявилися дешевою біжутерією, а в сумочці грошей не було.

Чи можна вважати, що Власенко вчинив закінчений злочин? Ознайомтеся зі ст. 187 КК та коментарем до неї. Як мають бути кваліфіковані дії Власенка?

3. З'ясуйте, якою повинна бути формула кваліфікації:

- закінченого злочину — державної зради;
- готування до викрадення людини;
- закінченого замаху на грабіж, вчиненого у великих розмірах;
- незакінченого замаху на знищення майна шляхом підпалу;
- замаху на вбивство працівника правоохоронного органу;
- підроблення документів службовою особою з метою їх подальшого використання для заволодіння чужим майном.

4. Платонова вирішила позбутися своєї тяжко хворої матері. З цієї метою вона підсипала в їжу жінки повільно діючу отруту для гризунів. Страждання потерпілої сильно вплинули на Платонову, вона викликала швидку допомогу і повідомила лікарю, чому стан матері погіршився.

Чи має місце в діях Платонової добровільна відмова від вчинення злочину? Якою має бути правова оцінка її дій?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
2. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. — К.: Атіка, 2004. — 296 с.
3. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
4. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
5. Маслак Н. Чи потребують змін положення КК щодо відповідальності за готування до злочину? За матеріалами опитування експертів — практичних працівників // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 10. — С. 119—121.
6. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.
9. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одиссей, 2011. — 568 с.
10. Тихий В. П. Проблеми застосування норм Кримінального кодексу України про стадії злочину // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 56—59.
11. Тихий В. П. Стадії вчинення злочину: Конспект лекцій. — Х.: Національна юрид. акад. України, 1996. — 30 с.

СПІВУЧАСТЬ У ЗЛОЧИНІ

- 11.1. Поняття й ознаки співучасті у злочині.
- 11.2. Види співучасників.
- 11.3. Форми співучасті.
- 11.4. Кримінальна відповідальність співучасників. Екセス виконавця.
- 11.5. Добровільна відмова співучасників від вчинення злочину.
- 11.6. Причетність до злочину.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши матеріал цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ формулювання поняття співучасті у злочині;
- ✓ види співучасників;
- ✓ форми співучасті;
- ✓ підстави і межі кримінальної відповідальності співучасників;
- ✓ поняття та види ексцесу виконавця;
- ✓ особливості добровільної відмови співучасників від учинення злочину;
- ✓ поняття та види причетності до злочину,

а також УМІТИ:

- розкривати об'єктивні і суб'єктивні ознаки співучасті;
- розрізняти види та форми співучасті;
- кваліфікувати діяння співучасників, у тому числі при ексцесі виконавця;
- відмежовувати співучасть від причетності до злочину.

11.1. Поняття й ознаки співучасті у злочині

Злочин може вчинятися однією особою чи сумісними діями декількох осіб. Зазвичай об'єднання зусиль двох або більше осіб полегшує вчинення і приховування злочину, дозволяє ефективніше дося-

гнути злочинного результату. Тому спільна злочинна діяльність, як правило, підвищує ступінь суспільної небезпечності злочину.

Відповідальність за спільну участь у виконанні злочину кількох осіб у вітчизняному кримінальному законодавстві регулюється передусім нормами, що утворюють інститут співучасті у злочині. Відповідно до ст. 26 КК *співучасть* є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

До об'єктивних ознак співучасті належать:

1) *множинність учасників злочину* — передбачає участь в одному й тому самому злочині кількох (двох чи більше) осіб. При цьому кожна із зазначених осіб повинна мати ознаки суб'єкта злочину (фізична особа, осудність, досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність);

2) *спільність участі співучасників у злочині*. Це означає наступне:

— злочин вчиняється загальними, взаємообумовленими та взаємодоповнюючими зусиллями всіх його учасників;

— ці зусилля спрямовані на досягнення єдиного результату;

— між діями (бездіяльністю) кожного співучасника і спільним для них злочинним результатом існує причинний зв'язок.

Суб'єктивні ознаки співучасті виявляються у такому:

1) *співучасть можлива лише в умисних злочинах*;

2) усі особи, які беруть участь у злочині, діють лише умисно. Отже, для співучасті характерна *спільність умислу співучасників*, за якого між усіма учасниками злочину існує згода (змова, узгодженість) на вчинення конкретного злочинного посягання.

Варто наголосити, що співучасники мають бути поінформовані про злочинну діяльність інших учасників злочину. Така обізнаність повинна бути взаємною — кожен із співучасників має усвідомлювати, що він діє не один, а спільно з іншими особами. Водночас для наявності співучасті не обов'язково, щоб особа знала про існування всіх співучасників злочину. Достатньо знання про наявність виконавця злочину й ознак, котрі характеризують діяння як злочинне (ці ознаки можуть належати до різних елементів складу злочину).

Специфіка інтелектуального моменту умислу за співучасті полягає в тому, що кожен з учасників злочину усвідомлює суспільно небезпечний характер не лише власного діяння, але й суспільну небезпечність дій (бездіяльності) інших осіб, які беруть участь у вчиненні злочину (принаймні, хоча б однієї з них). Також особа передбачає, що в результаті спільних діянь співучасників настане загальний суспільно небезпечний наслідок.

Вольовий момент умислу за співучасті виявляється у бажанні чи свідомому припущенні єдиного для всіх співучасників злочинного результату.

Мотиви й мета співучасників, на відміну від спільності їх наміру вчинити злочин, можуть бути різними. Приміром, виконавець вбивства на замовлення може діяти з корисливих мотивів, а підбурювач чи організатор цього злочину — з мотиву помсти.

11.2. Види співучасників

Згідно з ч. 1 ст. 27 КК співучасниками злочину, поряд з виконавцем, є організатор, підбурювач та пособник. Критерієм цієї класифікації слугує характер і ступінь участі кожного із співучасників у вчиненні злочину.

Виконавцем (співвиконавцем) вважається особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину вчинила передбачене КК суспільно небезпечне діяння. Як випливає зі змісту ч. 2 ст. 27 КК, особа визнається виконавцем тоді, коли вона безпосередньо (особисто) виконує об'єктивну сторону злочину або використовує для цього інших осіб, котрі відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за вчинене (наприклад, малолітніх, неосудних). У другому випадку має місце так зване *посереднє (опосередковане) виконання злочину*.

Відповідно до ч. 3 ст. 27 КК **організатором злочину** є особа, котра вчинила хоча б одну з таких дій:

- організувала вчинення злочину (злочинів);
- керувала підготовкою злочину (злочинів) або його (їх) вчиненням;
- утворила організовану групу чи злочинну організацію;
- керувала такою групою або організацією;
- забезпечувала фінансування організованої групи чи злочинної організації;
- організовувала приховування злочинної діяльності цієї групи або злочинної організації.

Організатор злочину — найнебезпечніший учасник спільної злочинної діяльності. Це ініціатор злочину. Він викликає в інших осіб бажання вчинити злочин, крім того, об'єднує їх, розподіляє ролі між учасниками злочину, розробляє плани злочинної діяльності, намічає способи їх реалізації, керує вчиненням злочину.

Діяльність організатора може бути спрямована на вчинення окремого злочину або пов'язана зі створенням і функціонуванням структур так званої організованої злочинності. Зважаючи на підвищену суспільну небезпечність відповідної злочинної діяльності, законодавець в окремих випадках передбачає відповідальність за конкретні дії організаційного характеру: створення злочинної

організації (ст. 255 КК), бандитизм (ст. 257 КК), створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258³ КК), масові заворушення (ст. 294 КК) і т. д.

Підбурювач — це співучасник, який схилив інших учасників злочину до вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність (ч. 4 ст. 27 КК). Підбурювач не бере безпосередньої участі у вчиненні злочину (цим він відрізняється від виконавця); він лише збуджує рішучість в іншій особі вчинити злочин.

Підбурювання до вчинення злочину може здійснюватися різними *способами*. У КК названі такі: умовляння, підкуп, погроза, примус та ін. До інших можуть бути віднесені шантаж, прохання, порада, наказ тощо.

Підбурювання має місце лише тоді, коли схиляється конкретна особа до вчинення конкретного злочину. Загальні заклики вчинити злочин, не адресовані певній особі, не можуть розцінюватися як підбурювання; їх можна розглядати як злочинні лише у випадку, коли відповідно до КК вони містять ознаки самостійного складу злочину (ч. 2 ст. 109, статті 295, 436 та ін.).

Не вважається підбурюванням, коли особа відмовилася від вчинення злочину, хоч би спочатку вона й погодилася на це (так зване *невдале підбурювання*). У цьому разі дії особи, яка підбурювала до вчинення злочину, мають кваліфікуватися як готування до вчинення злочину.

Від підбурювання як різновиду співучасті необхідно відрізняти деякі самостійні види злочинів, які по суті є підбурюванням: схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 315 КК), провокація хабара або комерційного підкупу (ст. 370 КК), примушування давати показання (ст. 373 КК) тощо. У цих випадках винна особа визнається виконавцем такого злочину, а її дії кваліфікуються за відповідною статтею Особливої частини КК.

Згідно з ч. 5 ст. 27 КК **пособником** є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню злочину. Як і підбурювач, пособник не бере безпосередньої участі у вчиненні злочинного діяння, тобто не виконує об'єктивної сторони злочину.

Розрізняють пособництво інтелектуальне та фізичне. За *інтелектуального пособництва* співучасник надає поради, вказівки щодо вчинення злочину. Також до цього виду пособництва належить і висловлена заздалегідь обіцянка приховати злочин. *Фізич-*

не пособництво виявляється у наданні засобів чи знарядь, усуненні перешкод до вчинення злочину, а також реальному сприянні приховуванню злочину.

Слід зауважити, що інтелектуальне пособництво у вигляді надання порад і вказівок має зовнішню схожість із підбурюванням. Різниця між ними полягає в тому, що за підбурювання у співучасника виникає рішучість вчинити злочин, а за інтелектуального пособництва ця рішучість уже наявна і лише зміцнюється.

Насамкінець варто зазначити, що в реальному житті одна особа у своїй поведінці може об'єднувати відразу декілька ролей, бути одночасно виконавцем і організатором злочину, підбурювачем та пособником і т. п. Це враховується судом під час призначення покарання.

11.3. Форми співучасті

У КК термін «форми співучасті» не застосовується. Єдиної, завершеної концепції форм співучасті немає і в теорії кримінального права. Найчастіше *форми співучасті* розглядаються як об'єднання співучасників, що різняться між собою характером виконуваних ролей та стійкістю суб'єктивних зв'язків.

Залежно від тієї ролі, яку виконують співучасники у вчиненні злочину, тобто за об'єктивними ознаками, виокремлюють форми співучасті:

— *просту* — співвиконавство (співвинність), коли всі співучасники є виконавцями об'єктивної сторони злочину. При цьому кожен зі співвиконавців може виконувати як усю об'єктивну сторону злочину (приміром, вчиняючи умисне вбивство, всі співучасники наносять потерпілому смертельні рани), так і лише деяку її частину (як-от при співвиконавстві з розподілом ролей: один учасник згвалтування гвалтує потерпілу, інший — тримає її за ноги). В обох випадках усі співучасники є співвиконавцями злочину, які своїми діями утворюють його об'єктивну сторону. Таким чином, з правової точки зору діяння кожного співучасника є однорідними, і їх кваліфікація буде однаковою;

— *складну* — співучасть з розподілом ролей, де співучасники виконують різні за характером та юридичною оцінкою дії (бездіяльність) і є виконавцями, підбурювачами, пособниками тощо. Водночас для такої співучасті не обов'язково, щоб були разом усі чотири визначені у ст. 27 КК види співучасників — достатньо наявності виконавця і ще хоча б одного з інших співучасників (виконавець і організатор, виконавець та пособник тощо).

За суб'єктивними ознаками — усталеністю суб'єктивних зв'язків між співучасниками, ступенем їх зорганізованості — розрізняють вчинення злочину різними злочинними об'єднаннями:

1) **групою осіб**. Згідно з ч. 1 ст. 28 КК вчинення злочину групою осіб має місце, коли в ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою.

Група осіб, що вчинила злочин без попередньої домовленості, являє собою просту співучасть (співвиконання), коли всі співучасники безпосередньо виконують об'єктивну сторону злочину. Зазвичай така форма співучасті виникає при приєднанні суб'єктів до вже розпочатого іншою особою злочинного посягання (наприклад, у процесі бійки до одного виконавця долучається інший, який теж наносить удари потерпілому). Тут між співучасниками відсутня попередня змова на спільну діяльність, що зумовлює мінімальний суб'єктивний зв'язок між ними.

Вчинення злочину групою осіб передбачене у деяких статтях КК як конструктивна ознака складу злочину або ознака, що надає певному складу кваліфікованого (особливо кваліфікованого) виду. Так, у ст. 293 КК передбачено кримінальну відповідальність за групове порушення громадського порядку; вчинення злочину групою осіб є однією з кваліфікуючих ознак умисного тяжкого тілесного ушкодження (ч. 2 ст. 121 КК) та однією з особливо кваліфікуючих ознак зґвалтування (ч. 3 ст. 153 КК);

б) **групою осіб за попередньою змовою**. Цю групу складають два або більше суб'єктів злочину, які заздалегідь домовилися про спільне вчинення злочину (ч. 2 ст. 28 КК). Для даної форми співучасті необхідна попередня — до початку виконання об'єктивної сторони — змова на вчинення злочину. Така домовленість найчастіше характеризується узгодженням об'єкта і предмета злочину, місця, часу, способу вчинення посягання. Між тим, зорганізованість співучасників за даної форми співучасті залишається незначною.

В Особливій частині КК вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб передбачається як кваліфікуюча ознака багатьох злочинів: умисного вбивства (п. 12 ч. 2 ст. 115 КК), злочинів проти власності (ч. 2 ст. 185, ч. 2 ст. 186, ч. 2 ст. 187 КК і т. д.), злочинів проти громадської безпеки (наприклад, ч. 2 ст. 258, ч. 2 ст. 258¹, ч. 2 ст. 262) та ін. Крім того, вказана обставина передбачена п. 2 ч. 1 ст. 67 КК як така, що обтяжує покарання;

в) **організованою групою**. Відповідно до ч. 3 ст. 28 КК злочин вважається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з

розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Організована група як форма співучасті характеризується набагато більшим рівнем стійкості, що підвищує її суспільну небезпечність порівняно з групою осіб, яка вчиняє злочин за попередньою змовою. За цієї форми співучасті між усіма співучасниками встановлюються міцніші зв'язки, що допомагає їм заздалегідь узгоджувати основні моменти вчинення задуманих злочинів. Організована група має відносно стабільний склад учасників, які згуртовані навколо одного чи навіть декількох організаторів, спільні для всіх правила поведінки, єдиний план дій, у якому розподілені функції учасників групи і який доведений до їх відома, тощо. Вчинення злочину у складі організованої групи є кримінально-правовою формою прояву організованої злочинності.

Як видно із закону, організована група створюється для вчинення декількох злочинів. Утім, вона може створюватися й для вчинення одного злочину, якщо він потребує ретельної довготривалої підготовки (захоплення заручників, напад на банк і т. п.). Відповідно до п. 9 постанови ПВСУ від 23 грудня 2005 р. № 13 «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійким злочинними об'єднаннями» таку групу слід вважати утвореною з моменту досягнення її учасниками домовленості про вчинення першого злочину за наявності планів щодо подальшої спільної злочинної діяльності.

Вчинення злочину організованою групою є обставиною, що обтяжує покарання (п. 2 ч. 1 ст. 67 КК). Також у значній кількості статей Особливої частини КК наявність організованої групи у вчиненому злочині передбачена як особливо кваліфікуюча обставина: наприклад, при незаконному позбавленні волі або викраденні людини (ч. 3 ст. 146 КК), при грабежі (ч. 5 ст. 186 КК), при шахрайстві (ч. 4 ст. 190 КК) і т. д.

Крім того, саме створення організованої злочинної групи й участь у ній у деяких випадках розглядається як самостійне кримінально-каране діяння (статті 257, 392 КК та ін.);

г) **злочинною організацією** — являє собою стійке ієрархічне об'єднання п'яти і більше суб'єктів злочину, члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп (ч. 4 ст. 28 КК).

Як впливає з тексту закону, злочинна організація наділена ще більшим ступенем стійкості й згуртованості, ніж організована

група. Крім того, характерними ознаками цієї форми співучасті є ієрархічність та зорганізованість для вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів. Також метою створення злочинної організації може бути керівництво або координації злочинної діяльності інших осіб, забезпечення функціонування злочинної організації та інших злочинних груп.

Злочинна організація — найнебезпечніша форма співучасті. Разом з організованою групою вона належить до структур організованої злочинності. У зв'язку з цим в Особливій частині КК передбачені окремі норми, де злочинна організація вказується як конструктивна ознака певного складу злочину. Так, ст. 255 КК встановлює відповідальність за створення злочинної організації. Спеціальними різновидами злочинних організацій є банда (ст. 257 КК), терористична організація (ст. 258³ КК), не передбачене законами воєнізоване або збройне формування (ст. 260 КК). Причому вже саме створення відповідного злочинного співтовариства вважається закінченим злочином, незалежно від того, встигла чи ні організація вчинити хоча б один злочин.

11.4. Кримінальна відповідальність співучасників. Екссес виконавця

КК 2001 р. вперше на законодавчому рівні закріпив правила щодо кримінальної відповідальності співучасників. Відповідні положення містяться у статтях 29, 30 КК. При цьому в ст. 30 передбачено особливості відповідальності організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації.

Як видно з тексту закону (частини 1, 2 ст. 29 КК), виконавець (співвиконавець) несе відповідальність за статтею Особливої частини КК, яка передбачає вчинений ним злочин (посилатися на ст. 27 у цьому разі не потрібно), усі інші співучасники — за тією статтею (частиною статті) Особливої частини КК, що передбачає злочин, вчинений виконавцем, з обов'язковою вказівкою на відповідну частину ст. 27 КК. (Такою самою є правова оцінка діянь співучасників у злочинах, де виконавцем може бути тільки спеціальний суб'єкт). Якщо ж виконавець вчинив незакінчений злочин, інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у незакінченому злочині (ч. 4 ст. 29 КК).

Отже, кваліфікація дій (бездіяльності) співучасників визначається, як правило, поведінкою виконавця. Проте інколи відповідальність організатора, підбурювача, пособника та виконавця може відрізнятися. Насамперед таку різницю зумовлюють ознаки, які характеризують особу окремого співучасника. Як впли-

ває зі змісту ч. 3 ст. 29 КК, відповідні ознаки ставляться в вину лише тому співучаснику, на боці якого вони мають місце (навіть коли інші учасники злочину знали про наявність цих ознак). Наприклад, якщо контрабанду вчинила особа, яка раніше була судима за цей злочин, і схилив її до цього підбурювач, котрий вчинив злочин уперше, виконавець нестиме відповідальність за ч. 2 ст. 201, а підбурювач — за ч. 4 ст. 27 і ч. 1 ст. 201 КК.

Різною буде відповідальність співучасників й у випадках, коли має місце розходження у змісті умислу учасників злочину щодо інших обставин, які обтяжують відповідальність і передбачені у статтях Особливої частини КК як ознаки злочину, котрі впливають на кваліфікацію дій виконавця. Відповідно до другого положення ч. 3 ст. 29 КК зазначені обставини можуть бути поставлені в вину лише тому співучасникові, який їх усвідомлював. Так, одержання хабара, поєднане з вимаганням (що є особливою обтяжуючою обставиною — ч. 3 ст. 368 КК) не може бути інкриміновано пособнику, який не знав про цю обставину.

З цим безпосередньо пов'язане положення, закріплене в ч. 5 ст. 29 КК: «Співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося їхнім умислом». Тут ідеться про так званий **ексцес виконавця**, за якого виконавець виходить за межі попередньої згоди (домовленості) з іншими співучасниками та вчиняє тяжчий або зовсім інший злочин.

Ексцес може бути кількісний і якісний. За *кількісного ексцесу* виконавець вчиняє однорідний, але тяжчий злочин, порівняно з тим, котрий був задуманий співучасниками (приміром, за домовленості вчинити крадіжку він вчинив розбій). *Якісний ексцес* має місце у разі вчинення виконавцем зовсім іншого, ніж був обумовлений співучасниками, злочину (наприклад, співучасники домовилися вчинити крадіжку, а виконавець вчинив вбивство); цей злочин може бути вчинений або замість того, який був погоджений із співучасниками, або на додаток до нього.

Як за якісного, так і за кількісного ексцесу виконавця інші співучасники за ексцес відповідальності не несуть. Вони відповідають лише за співучасть у вчиненні того злочину, який був спільно задуманий.

Правила кваліфікації діянь учасників організованої групи чи злочинної організації залежать від виду співучасника — є він організатором чи іншим учасником таких об'єднань — і полягають у такому:

1) організатор несе відповідальність за всі злочини, вчинені злочинним угрупованням, якщо вони охоплювалися його умислом (ч. 1 ст. 30 КК);

2) усі інші учасники організованої групи чи злочинної органі-

зації відповідають лише за злочини, у підготовці або вчиненні яких вони брали участь, незалежно від тієї ролі, котру виконував у злочині кожен з них (ч. 2 ст. 30 КК).

11.5. Добровільна відмова співучасників від вчинення злочину

Стаття 31 КК врегульовує питання добровільної відмови співучасників.

Слід звжати, що на співучасників поширюються загальні положення щодо добровільної відмови, викладені в ст. 17 КК. При цьому *добровільна відмова виконавця (співвиконавця)* взагалі не має жодних особливостей, порівняно з добровільною відмовою особи, що діє одноособово. Водночас закон висуває підвищені вимоги до *добровільної відмови організатора, підбурювача і пособника*.

Такі співучасники не підлягають кримінальній відповідальності при добровільній відмові, якщо вони: 1) відвернули вчинення злочину або 2) своєчасно повідомили відповідні органи державної влади (міліцію, СБУ, прокуратуру та ін.) про злочин, який готується або вчиняється. У зв'язку з цим закон встановлює, що відмова пособника може виявитися й у бездіяльності. Наприклад, він може не надати засоби чи знаряддя вчинення злочину або не усунути перешкоди до вчинення злочинного діяння (ч. 2 ст. 31 КК).

Важливо також наголосити, що добровільна відмова одного із співучасників злочину не звільняє від відповідальності інших його учасників. Так, у разі добровільної відмови виконавця інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за готування або замах на той злочин, від вчинення якого добровільно відмовився виконавець (ч. 1 ст. 31 КК). У випадку добровільної відмови будь-кого зі співучасників виконавець підлягає відповідальності за готування до злочину або замах на злочин, залежно від того, на якій із цих стадій його діяння було припинено (ч. 3 ст. 31 КК).

11.6. Причетність до злочину

Співучасть у злочині потрібно відмежовувати від причетності до злочину. **Причетністю до злочину** є умисна дія чи бездіяльність, що пов'язана із вчиненням злочину іншою особою, але не є співучастю в ньому через відсутність об'єктивної й суб'єктивної спільності зі злочинною діяльністю такої особи.

Окремими видами причетності до злочину є:

1) *заздалегідь не обіцяне приховування злочину*. Така причетність закріплена в ч. 6 ст. 27 КК і полягає у переховуванні злочинця, знарядь і засобів вчинення злочину, слідів злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом. Приховування у даному разі повинно бути не обіцяне заздалегідь, тобто не обіцяне до закінчення злочину. Якщо обіцянка приховати злочин була висловлена до моменту доведення посягання до кінця, має місце співучасть у виді пособництва.

Відповідно до ст. 396 КК кримінально караним є приховування (заздалегідь не обіцяне) тяжкого або особливо тяжкого злочину. Водночас, як видно з ч. 2 ст. 396 КК, не підлягають кримінальній відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування злочину члени сім'ї особи, яка вчинила злочин, а також її близькі родичі, коло яких визначається законом.

Також КК встановлює відповідальність за заздалегідь не обіцяне сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256). Ці дії мають причетність до злочину, передбаченого ст. 255 КК (створення злочинної організації);

2) *заздалегідь не обіцяне придбання чи збут майна, здобутого злочинним шляхом*. На характеристику такої діяльності, як причетності вказує ч. 6 ст. 27 КК. Крім того, закон встановлює відповідальність за придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 198 КК). Для кваліфікації за цією статтею потрібно, щоб дії не були заздалегідь обіцяні. У протилежному випадку вони будуть пособництвом у злочині;

3) *заздалегідь обіцяне (тобто обіцяне до закінчення вчинення злочину) неповідомлення про злочин*. Ідеться про випадки, коли особа, достовірно знаючи про підготовлюваний або вчинюваний злочин, не повідомляє про це відповідні органи влади.

КК 2001 р. не передбачає такого спеціального складу злочину, як неповідомлення про злочин. Водночас, якщо у діянні особи, яка не повідомила про достовірно відомий злочин, містяться ознаки іншого злочину, вона підлягає за нього кримінальній відповідальності (ч. 7 ст. 27 КК);

4) *заздалегідь не обіцяне потурання злочину*. Загальна частина не містить визначення цього виду причетності до злочину. Сутність його полягає у неперешкоджанні вчиненню злочину особою, яка була зобов'язана і мала можливість відвернути злочин.

Заздалегідь не обіцяне потурання за наявності до цього підстав може бути визнане відповідним службовим посяганням, зокрема, передбаченим ст. 364 (зловживання владою або службовим становищем), ст. 423 (зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем), ст. 426 (бездіяльність військової влади) КК.

Резюме. Співучастю визнається умисна спільна участь двох або більше суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. З об'єктивної сторони співучасті властиві множинність учасників злочину та спільність їх участі у вчиненні злочину. Суб'єктивна сторона співучасті характеризується наявністю умисної вини.

Розрізняють такі види співучасників: виконавець (співвиконавець), організатор, підбурювач, пособник. На практиці можливе поєднання в діяльності співучасника відразу декількох ролей, що впливає на призначення йому покарання.

Серед форм співучасті розрізняють: просту і складну; групу осіб, групу осіб за попередньою змовою, організовану групу, злочинну організацію.

Законодавець закріпив норми щодо кримінальної відповідальності співучасників. За загальним правилом, відповідальність співучасників настає за злочин, учинений виконавцем. Водночас, якщо виконавець виходить за межі домовленості між співучасниками і вчиняє діяння, яке не охоплювалося умислом інших учасників злочину (має місце ексцес виконавця), відповідальність за вчинене несе лише виконавець.

Особливості добровільної відмови співучасників від вчинення злочину пов'язані зі встановленням підвищених вимог до відмови організатора, підбурювача, пособника. Ці особи не підлягають кримінальній відповідальності, якщо вони своїми діями запобігли вчиненню злочину або вчасно повідомили відповідні органи державної влади про те, що готується або вчиняється посягання.

Не належить до співучасті причетність до злочину. Остання хоч і має деякий зв'язок зі злочинною діяльністю іншої особи, але не є частиною об'єктивної сторони вчинюваного злочину та не пов'язана спільністю умислу з особою, яка вчиняє посягання.

Терміни і поняття

Співучасть у злочині
Виконавець (співвиконавець) злочину
Організатор злочину
Підбурювач
Пособник
Форми співучасті
Група осіб
Група осіб за попередньою змовою
Організована група
Злочинна організація
Ексцес виконавця
Причетність до злочину

Питання для перевірки знань

1. Що таке співучасть у злочині?
2. Кого закон визнає виконавцем (співвиконавцем), організатором, підбурювачем і пособником злочину?
3. Які є форми співучасті?
4. Як відбувається кваліфікація дій співучасників? Коли співучасники в одному злочині несуть відповідальність за різними статтями КК?
5. Які особливості відповідальності організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації?
6. У чому специфіка добровільної відмови співучасників?
7. Що означає причетність до злочину та на які види вона поділяється?

Тести для самоконтролю

1. З'ясуйте, чим характеризується об'єктивна сторона співучасті у злочині.

Варіанти відповідей:

- а) навмисним характером діяльності співучасників;
- б) спільністю мотивів і мети;
- в) взаємною обізнаністю співучасників про злочинну діяльність кожного з них;
- г) спільністю дій (бездіяльності) співучасників у вчиненні злочину.

2. Встановіть, якого різновиду співучасника не існує.

Варіанти відповідей:

- а) виконавець;
- б) підмовник;
- в) пособник;
- г) організатор.

3. Визначте, що з переліченого не належить до ознак злочинної організації.

Варіанти відповідей:

- а) ієрархічність;
- б) спрямованість на вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів;
- в) наявність трьох і більше учасників;
- г) стійкість.

4. Назвіть види експерсу виконавця.

Варіанти відповідей:

- а) прямий і непрямий;
- б) якісний та кількісний;
- в) об'єктивний і суб'єктивний;
- г) простий, складний.

5. Невиконання особою покладених на неї обов'язків із запобігання чи припинення злочину — це...

Варіанти відповідей:

- а) причетність до злочину;
- б) приховування злочину;
- в) неповідомлення про злочин;
- г) потурання вчиненню злочину.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Після чергової сварки Маркова вирішила позбутися свого чоловіка. Для виконання задуманого вона найняла Іванченка. Пізно ввечері Маркова привела його до себе на квартиру, пригостила горілкою та показала кімнату, де спав її чоловік. Іванченко вбив Маркова, завдавши йому більше десяти ударів ножом. За це він отримав від Маркової значну грошову винагороду.

Проаналізуйте ознаки співучасті стосовно даної ситуації. Як слід кваліфікувати дії Маркової та Іванченка? Чи має значення для кваліфікації різниця у мотивах цих осіб?

2. Бакаєв і ще п'ятеро осіб створили ієрархічну озброєну групу. Протягом року вони нападали на банки та ювелірні магазини.

Чи можна визнати таку групу злочинною організацією? Порівняйте ознаки організованої групи та злочинної організації.

3. Капустін одержав повістку про призов на строкову військову службу. За порадою знайомого під час проходження медичного огляду він симулював психічну хворобу.

Ознайомтеся зі ст. 335 КК. Чи є знайомий Капустіна співучасником ухилення від призову на строкову військову службу? Які особливості кримінальної відповідальності співучасників у злочинах із спеціальним суб'єктом?

4. Григоренко підмовив Євсеєнка і Любченка вчинити крадіжку будівельних матеріалів зі складу. Носов пообіцяв надати в розпорядження Євсеєнка і Любченка автомашину, однак в остан-

ню мить, злякавшись відповідальності, відмовився це зробити.

Про які форми співучасті та види співучасників ідеться у цьому випадку? Чи можна вважати, що Носов добровільно відмовився від вчинення злочину? Як у такому разі будуть кваліфікуватися дії інших співучасників?

5. Силін випадково став свідком того, як його сусід Чортенко у парку бив Єремєєва. З великими труднощами йому вдалося відтягти Чортенка від Єремєєва та відвести сусіда додому. Наступного дня Силін дізнався, що Єремєєв від одержаних ушкоджень помер. Про те, що сталося, Силін нікому не сказав.

Дайте правову оцінку діям Силіна. Який вид причетності до злочину тут має місце? Чи є такі дії кримінально караними? Знайдіть у КК статті, які регламентують кримінальну відповідальність за причетність до злочину.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
2. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: Постанова ПВСУ від 23 грудня 2005 р. № 13 // Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 1. — С. 2—6.
3. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. — К.: Атіка, 2004. — 296 с.
4. Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. — К.: Вища школа, 1986. — 208 с.
5. Гришаев П. И., Кригер Г. А. Соучастие по советскому уголовному праву. — М.: Горюриздат, 1959. — 255 с.
6. Гуторова Н. А. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины. — Х.: ООО «Рубикон П», 1997. — 101 с.
7. Єфремов С. О. Причинний зв'язок як об'єктивна ознака співучасті у злочині // Альманах кримінального права: Зб. статей. — К.: Правова єдність, 2009. — Вип. 1. — С. 224—248.
8. Іваненко І. В. Інститут співучасті у кримінальному праві України: новації та пропозиції // Часопис Київського університету права. — 2007. — № 1. — С. 142—147.
9. Кваша О. О. Організатор злочину. Кримінально-правове та криминологічне дослідження. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. — 216 с.
10. Кваша О. О. Спільність участі як об'єктивно-суб'єктивна ознака співучасті у злочині // Часопис Київського університету права. — 2007. — № 3. — С. 144—149.

11. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
12. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
13. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
14. *Мочкош Я.* Форми співучасті у кримінальному праві України: проблемні питання // Право України. — 2006. — № 3. — С. 113—116.
15. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.
16. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка, — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.
17. *Новицький Г. В.* Поняття і форми співучасті у злочині за кримінальним правом України. — К.: Вища школа, 2001. — 96 с.
18. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одиссей, 2011. — 568 с.
19. *Тельнов П. Ф.* Ответственность за соучастие в преступлении. — М.: Юрид. лит., 1974. — 208 с.
20. *Туркевич І. К.* Оцінка окремих положень Кримінального кодексу України з позицій кримінолога // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 228—231.
21. *Ус О. В.* Відповідальність за підбурювання до злочину. — Х.: Право, 2008. — 60 с.
22. *Хавронюк М., Мельник М.* Ознаки і поняття організованої групи та злочинної організації // Право України. — 2000. — № 4. — С. 59—64.
23. *Шостко О. Ю.* Новий Кримінальний кодекс і питання протидії організованій злочинності // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 64—67.

МНОЖИННІСТЬ ЗЛОЧИНІВ

- 12.1. Поняття множинності злочинів. Одиначний злочин як структурний елемент множинності злочинів.
- 12.2. Повторність злочинів.
- 12.3. Сукупність злочинів.
- 12.4. Рецидив злочинів.
- 12.5. Правові наслідки повторності, сукупності та рецидиву злочинів.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши цей матеріал, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ визначення множинності злочинів та одиначного злочину як структурної частини множинності;
- ✓ сутність повторності злочинів;
- ✓ поняття та види сукупності злочинів;
- ✓ формулювання рецидиву злочинів;
- ✓ кримінально-правові наслідки видів множинності злочинів,

а також УМІТИ:

- розпізнавати окремі види одиначних злочинів;
- характеризувати повторність злочинів, відмежовувати її від одиначного продовжуваного злочину;
- відрізняти сукупність злочинів від конкуренції кримінально-правових норм і складених злочинів;
- вирізняти рецидив злочинів з-поміж інших видів (форм) множинності;
- грамотно застосовувати норми щодо повторності, сукупності і рецидиву злочинів при кваліфікації злочинів, призначенні покарання, вирішенні питання про звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

12.1. Поняття множинності злочинів.

Одиничний злочин як структурний елемент множинності злочинів

Суспільно небезпечна поведінка особи може проявитися у вчиненні як одного, так і кількох злочинів. У другому випадку має місце множинність злочинів. КК виходить із підвищеної суспільної небезпечності багаторазової злочинної діяльності. Ця обставина насамперед знаходить свій вияв у нормах Загальної частини КК. Крім того, у багатьох статтях Особливої частини вчинення злочину в ситуації множинності утворює кваліфікований склад, що тягне за собою суворіше покарання.

Слід звážати, що термін «множинність злочинів» у кримінальному законодавстві України не застосовується; він вживається у теорії кримінального права і є родовим поняттям, котре охоплює всі різновиди неодноразово вчинених злочинів. Натомість у КК (розділ VII Загальної частини) йдеться про окремі види (форми) множинності: повторність, сукупність та рецидив злочинів.

Характерними *ознаками* множинності є:

— багаторазова злочинна діяльність охоплює суспільно небезпечну поведінку однієї і тієї самої особи;

— ця поведінка у поєднанні з іншими обставинами утворює два або більше самостійні склади злочинів (тут йдеться саме про злочини, а не про інші правопорушення). При цьому для наявності множинності не має значення, були злочини вчинені одноособово чи у співучасті. Множинність виникає й у випадках, коли якийсь із вчинених злочинів (або й усі вони) є незакінченим і кваліфікується як готування чи замах;

— кожний злочин, який вчинила особа, ще не втратив своєї юридичної значущості (наприклад, за жоден з них особу не було звільнено від кримінальної відповідальності).

Отже, **множинність злочинів** — це вчинення особою одноособово чи у співучасті декількох самостійних злочинів, кожен з яких має кримінально-правове значення.

Від множинності необхідно відрізнити **одиничні злочини**. Останні є її структурними елементами і являють собою передбачені КК суспільно небезпечні діяння, що містять ознаки єдиного складу злочину.

Одиничні злочини поділяються на прості й складні. *Прості одиничні злочини* складаються з однієї дії чи бездії (при формальних складах) або дії чи бездії та одного суспільно небезпечного наслідку (при матеріальних складах). Прикладом простого одиничного злочину з одним діянням і одним наслідком є передба-

чене ч. 1 ст. 125 КК умисне легке тілесне ушкодження, з одним діянням без наслідків — розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) — ч. 1 ст. 168 КК.

Простий одиничний злочин охоплюється ознаками одного складу злочину й кваліфікується за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК. Відмежувати такий злочин від множинності в принципі не важко.

Складні одиничні злочини мають складнішу, порівняно з простими злочинами, структуру складу. Саме розмежування складного одиничного злочину і множинності викликає найбільше труднощів у правозастосовчій діяльності. Як і простий, одиничний складний злочин містить склад одного злочину та кваліфікується за однією нормою КК.

У зв'язку зі складністю об'єктивної сторони у теорії кримінального права виокремлюють такі види складного одиничного злочину:

— *продовжувані* — складаються з двох або більше вчинених у різний час тотожних (однакових) діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром (ч. 2 ст. 32 КК). Прикладом такого злочину може бути крадіжка чогось цілого, вчинена у декілька прийомів;

— *триваючі* — характеризуються безперервним здійсненням протягом певного проміжку часу злочинного діяння (як-от ухилення від призову на строкову військову службу — ст. 335 КК);

— *злочини з альтернативними діями (бездіяльністю) або з альтернативними наслідками*: наприклад, ст. 179 КК — незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь, ст. 251 КК — порушення ветеринарних правил, яке спричинило поширення епізоотії або інші тяжкі наслідки. Для констатації наявності складу злочину тут достатньо вчинення хоча б одного з визначених у статті діянь або настання будь-якого із зазначених наслідків;

— *складені*. Це злочини, які складаються з декількох діянь, кожне з яких передбачене в інших статтях КК як самостійний злочин. До таких злочинів належить, зокрема, розбій (ст. 187 КК), котрий поєднує у своєму складі дві різні злочинні дії — насильство над особою і заволодіння майном, які в даному разі виконують роль складових одного (єдиного) одиничного злочину (така конструкція розбою робить його двооб'єктним);

— *злочини, на кваліфікацію яких впливає наявність додаткових тяжких наслідків*. Сутність цих злочинів полягає у тому, що їх склад включає два наслідки, які настають послідовно, один за одним у результаті вчиненого діяння: перший наслідок — основний (проміжний) тягне за собою другий, додатковий наслідок — похідний (він зазвичай є більш тяжким). Прикладом тут може бути умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть по-

терпілого (ч. 2 ст. 121 КК). Такі злочини передбачають подвійну форму вини: умисел щодо першого наслідку та необережність — щодо другого.

Визначення окремих різновидів одиничних злочинів допомагає відмежовувати їх від проявів множинності (повторності, сукупності і т. д.).

12.2. Повторність злочинів

Першим різновидом множинної злочинної діяльності є **повторність**. Згідно з ч. 1 ст. 32 КК повторністю злочинів визнається вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК. У частині 3 цієї ж самої статті законодавець визнає повторним вчинення двох або більше злочинів також у випадках, передбачених різними статтями КК, коли це прямо встановлено в Особливій частині КК.

Виходячи з даних положень, можна дійти висновку про існування двох видів повторності: *повторності тотожних* (однакових, аналогічних) *злочинів*, тобто передбачених однією й тією самою статтею (частиною статті) КК (вчинені послідовно дві крадіжки, два вбивства тощо), та *повторності злочинів однорідних* (подібних, схожих за своїми ознаками) — відповідальність за них встановлена у різних статтях Особливої частини КК (така повторність має місце лише у випадках, коли вона спеціально передбачена законодавцем: наприклад, у п. 1 примітки до ст. 185 КК, зокрема, сказано, що крадіжка, передбачена ст. 185 КК, визнаватиметься повторною, якщо їй передувало вчинення грабежу — ст. 186 КК, розбою — ст. 187 КК, вимагання — ст. 189 КК, шахрайства — ст. 190 КК та деяких інших однорідних з нею злочинів). Інколи повторність тотожних і повторність однорідних злочинів називають *спеціальною повторністю*.

У теорії кримінального права також виокремлюють *загальну повторність*, за якої особа вчиняє різnorідні злочини (скажімо, необережне вбивство, передбачене ст. 119 КК, після шахрайства з фінансовими ресурсами — ст. 222 КК). Така повторність не впливає на кваліфікацію злочинів, але може враховуватися судом при призначенні покарання як обставина, що його обтяжує (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК).

Як видно з тексту закону (ст. 32 КК), для повторності не має значення, чи була особа засуджена за раніше вчинений злочин. У зв'язку з цим виокремлюють *повторність злочинів, пов'язану із засудженням винного за попередньо вчинений злочин* (її часто називають рецидивом), і *таку, що з попереднім засудженням винного не пов'язана* (фактична повторність).

Згідно з ч. 4 ст. 32 КК повторність відсутня, якщо за раніше вчинений злочин особою було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом (у зв'язку з дієвим каяттям, у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, у зв'язку з передачею особи на поруки і т. д.), або якщо судимість за цей злочин було погашено або знято.

Повторність слід відрізняти від одиничного продовжуваного злочину. Подібність між цими поняттями полягає в тому, що в обох випадках має місце вчинення не одного, а декількох тотожних діянь, кожне з яких підпадає під ознаки певної статті КК. Однак якщо при продовжуваному злочині дії (бездіяльність) об'єднані єдиним злочинним наміром і спрямовані на досягнення загальної спільної мети, то за повторності тотожних злочинів кожен з них має свою суб'єктивну сторону, зокрема самостійний умисел, який формується кожного разу окремо на вчинення нового злочину. Виходячи із цього, в ч. 2 ст. 32 КК прямо закріплено, що повторність, передбачена ч. 1 ст. 32 КК (тобто повторність тотожних злочинів), відсутня при вчиненні продовжуваного злочину, який складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром.

12.3. Сукупність злочинів

Інший вид множинності злочинів — **сукупність злочинів** — визначається законодавцем як вчинення особою двох чи більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено (ч. 1 ст. 33 КК).

Отже, за сукупності злочинів:

- 1) особа вчиняє декілька (два або більше) одиничних злочинів;
- 2) ці злочини кваліфікуються за різними статтями (або різними частинами однієї і тієї самої статті) Особливої частини КК;
- 3) ні за один зі злочинів, що входять до сукупності, особа не була засуджена, тобто всі вони вчинені до винесення вироку хоча б за один із них (якщо новий злочин суб'єкт вчинив уже після ухвалення вироку, має місце рецидив).

Як і за повторності, при визначенні сукупності не враховуються злочини, за які особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом (ч. 1 ст. 33 КК).

У науці кримінального права розрізняють два види сукупності злочинів: реальну та ідеальну. *Реальна сукупність* характеризується тим, що особа вчиняє два або більше злочини різними діями (бездіяльністю). Наприклад, особа вчиняє грабіж (ст. 186 КК),

а через деякий час хуліганство (ст. 296 КК). Для реальної сукупності характерний певний розрив у часі між вчиненими злочинними діями.

За *ідеальної сукупності* суб'єкт вчиняє декілька злочинів одним діянням. Скажімо, винний під час згвалтування потерпілої свідомо поставив її в небезпеку зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (у даному випадку особа одночасно вчинила два злочини — передбачені ч. 1 ст. 152 і ч. 1 ст. 130 КК).

Від ідеальної сукупності злочинів необхідно відрізнити *конкуренцію кримінально-правових норм*, яка виникає, коли вчинене підпадає під ознаки двох або більше норм КК. Як приклад можна навести умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного (ст. 378 КК), яке є спеціальним варіантом загального складу умисного знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК). У випадку конкуренції норм застосовується лише одна норма, яка найповніше відображає специфіку даного злочинного діяння: вчинене кваліфікується тільки за статтею, яка містить спеціальну норму. Сукупності не буде, бо поведінка особи розглядається як одиничний злочин.

Сукупність також потрібно відмежовувати від складених злочинів. Складений злочин, як уже було сказано, утворюється з двох або більше діянь, кожне з яких, якщо розглядати їх ізольовано, є самостійним злочином, але внаслідок їх органічної єдності і з урахуванням того, що цей зв'язок є типовим у практичній дійсності, законодавець об'єднав їх в один злочин. По суті складені злочини є врахованою законом ідеальною сукупністю злочинів. У цих випадках сукупність перестає бути нею й перетворюється на одиничний злочин, що й ураховується при кваліфікації (сукупність злочинів кваліфікується за двома і більше статтями Особливої частини КК, складений злочин — лише за однією статтею КК).

12.4. Рецидив злочинів

Рецидив злочинів є третім, і останнім, видом (формою) множинності. *Рецидивом* називають вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин (ст. 34 КК). Звідси, рецидив має місце лише при вчиненні умисних злочинів (якщо хоча б один зі злочинів необережний, ітиметься про їх сукупність). Також для наявності рецидиву в особи на момент вчинення нового злочину повинна зберігатися судимість за попередній злочин (за цим рецидив відрізняють від фактичної повторності й сукупності злочинів).

У КК закріплено поняття *легального рецидиву*, під яким у теорії розуміють вчинення нового злочину протягом строку судимості. У літературі інколи ідеться про *фактичний* або *кримінологічний рецидив* (ним є будь-яке повторне вчинення злочину), але він повністю збігається з повторністю. Цим поняттям користується наука кримінологія для вивчення структури злочинності й особи злочинця.

Існує багато класифікацій рецидиву. Так, за характером злочинів, що входять до рецидиву, він поділяється на загальний і спеціальний. *Загальний рецидив* утворюють різнорідні злочини (наприклад, маючи судимість за вчинення умисного вбивства — ст. 115 КК, особа вчиняє крадіжку — ст. 185), *спеціальний* — злочини тождісні або однорідні (це, зокрема, випадки, коли особа, раніше засуджена за умисне вбивство, знову вчиняє умисне вбивство, або, маючи судимість за бандитизм — ст. 257 КК, вчиняє розбій — ст. 187 КК).

Загальний рецидив не впливає на кваліфікацію нового злочину, але при призначенні покарання винному наявність рецидиву суд може врахувати як обставину, що обтяжує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК). Спеціальний рецидив у деяких випадках може надавати злочину кваліфікованого або особливо кваліфікованого виду (ч. 2 ст. 133, ч. 2 ст. 165, ч. 2 ст. 201, ч. 3 ст. 296, ч. 2 ст. 310 КК і т. д.).

Залежно від кількості судимостей розрізняють рецидив *простий (одноразовий)*, за якого особа вчиняє новий умисний злочин, маючи одну судимість, і *складний (багаторазовий)*, коли винний має дві чи більше судимості за умисні злочини й знову вчиняє умисний злочин.

У юридичній літературі розрізняють ще один вид рецидиву — *пенітенціарний*. Він має місце при вчиненні особою, засудженою до позбавлення волі, нового злочину, за який вона теж засуджується до позбавлення волі. Такий рецидив впливає на вирішення питань про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та заміну невідбутої частини покарання більш м'яким. Зокрема, якщо для умовно-дострокового звільнення потрібно, аби засуджений фактично відбув не менше половини строку покарання, призначеного судом, то при пенітенціарному рецидиві — не менше двох третин цього строку — пункти 1, 2 ч. 3 ст. 81 КК (особи, котрі вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років, у таких випадках повинні відбутися відповідно не менше третини та не менше половини строку покарання — пункти 1, 2 ч. 3 ст. 107 КК).

Також виокремлюють *рецидив тяжких та особливо тяжких злочинів*. Цей рецидив полягає у вчиненні особою, котра має судимість за один із указаних злочинів, нового такого самого злочину. Даний різновид рецидиву впливає на кваліфікацію злочинів (наприклад, ч. 2 ст. 187 КК). Крім того, на підставі положень ч. 2

ст. 71 КК рецидив особливо тяжких злочинів за сукупності вироків дає можливість призначити винному остаточне покарання у виді позбавлення волі в межах до двадцяти п'яти років.

12.5. Правові наслідки повторності, сукупності та рецидиву злочинів

Стаття 35 КК визначає кримінально-правові наслідки видів множинності злочинів. Відповідно до змісту цієї статті повторність, сукупність та рецидив злочинів ураховуються при кваліфікації злочинів і призначенні покарання, при вирішенні питання щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності та покарання у випадках, передбачених КК.

Отже, насамперед **множинність злочинів впливає на їх кваліфікацію**. Зокрема, *повторність злочинів* ураховується як кваліфікуюча ознака тоді, коли вона передбачена у відповідній статті Особливої частини КК: п. 13 ч. 2 ст. 115 КК — умисне вбивство, вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116—118 КК; ч. 2 ст. 152 КК — зґвалтування, вчинене повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 153—155 КК; ч. 2 ст. 289 КК — повторне незаконне заволодіння транспортним засобом тощо.

При кваліфікації повторності злочинів (за умови, що за жоден з цих злочинів особа не була засуджена) кожне діяння отримує самостійну кримінально-правову оцінку за відповідною йому статтею, причому наступний злочин кваліфікується за ознакою повторності. Це правило стосується повторності як тотожних, так і однорідних злочинів. Відповідно до положень п. 9 постанови ПВСУ від 4 червня 2010 р. № 7 «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки», у випадках, коли особа вчинила декілька тотожних злочинів, які утворюють повторність, і перший з них не має кваліфікуючих ознак, цей перший злочин кваліфікується за частиною першою відповідної статті Особливої частини КК, а один чи декілька наступних за відсутності інших кваліфікуючих ознак — за частиною другою цієї статті за ознакою вчинення його (їх) повторно. Наприклад, якщо особа вчинила крадіжку без кваліфікуючих ознак, а згодом вчинила крадіжку повторно, її дії необхідно кваліфікувати за ч. 1 ст. 185 і ч. 2 ст. 185 КК.

Згідно з абз. 2 п. 7 вищезазваної постанови у разі, коли злочини, які утворюють повторність, відповідають одному й тому са-

мому складу злочину (наприклад, три крадіжки, поєднані з проникненням у житло, п'ять розбоїв, вчинених організованою групою, тощо), їх кваліфікація здійснюється за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК. У таких випадках повторність злочинів повинна зазначатись у процесуальних документах, які стосуються обвинувачення особи, як кваліфікуюча ознака відповідних злочинів.

Сукупність злочинів передбачає особливий порядок їх кваліфікації. За змістом ч. 2 ст. 33 КК злочини, які утворюють сукупність, підлягають окремій кваліфікації за відповідною статтею або частиною статті Особливої частини КК.

Що стосується *рецидиву злочинів*, то він, як і повторність, у деяких статтях передбачений як кваліфікуюча ознака певного злочину (насамперед цей різновид множинності відображається у таких словосполученнях, як вчинення злочину особою, раніше судимою за відповідний злочин, або вчинення його особою, яка була засуджена за певною статтею КК; крім того, скрізь, де в законі йдеться про повторність, має місце й рецидив). У таких випадках кваліфікація вчиненого має відбуватися з урахуванням даної обставини.

При призначенні покарання кожний з визначених у статтях 32—34 КК різновидів (форм) множинності враховується таким чином: *вчинення злочину повторно* та *рецидив злочинів* відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 67 КК визнаються обставинами, що обтяжують покарання (якщо повторність і рецидив передбачені в Особливій частині як ознаки злочину, котрі впливають на його кваліфікацію, вони не можуть визнаватися обтяжуючими покарання обставинами); за наявності *сукупності злочинів* закон (ст. 70 КК) встановлює спеціальні правила призначення покарання (вони розглядатимуться у темі, присвяченій призначенню покарання).

Множинність злочинів враховується і ***при звільненні особи від кримінальної відповідальності та покарання***. Так, згідно зі статтями 45—48, ч. 1 ст. 97 КК однією з умов передбачених ними видів звільнення від кримінальної відповідальності є вчинення особою злочину відповідного ступеня тяжкості вперше. Тому наявність у діях особи *повторності, сукупності та рецидиву злочинів* виключає можливість застосування до неї положень цих статей про звільнення від кримінальної відповідальності.

При звільненні від покарання найперше враховується *рецидив злочинів*. Як уже було сказано, рецидив злочинів впливає на строки фактичного відбуття покарання, після спливу яких можливі умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (пункти 2, 3 ч. 3 ст. 81 та пункти 2, 3 ч. 3 ст. 107 КК) і заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (пункти 2 і 3 ч. 4 ст. 82 КК).

Вчинення нового злочину є однією з підстав скасування так званих умовних різновидів звільнення від відбування покарання (ч. 3 ст. 78, ч. 6 ст. 79, ч. 4 ст. 81, ч. 6 ст. 82 КК та ін.). Крім того, рецидив злочину середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого перериває перебіг строку давності виконання обвинувального вироку (ч. 4 ст. 80 КК), а також строку давності притягнення до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 49 КК).

Резюме. Множинністю злочинів є вчинення однією особою двох чи більше окремих злочинів. Множинність утворюють одиничні злочини. Розрізняють прості й складні одиничні злочини. Прості складаються з однієї дії (бездіяльності) або однієї дії (бездіяльності), якій відповідає один наслідок. Серед складних виокремлюють злочини продовжувані, триваючі, складені та ін.

Існують три форми множинності злочинів: повторність, сукупність і рецидив. Під повторністю розуміють вчинення особою декількох злочинів, які передбачені тією самою статтею (частиною статті) Особливої частини КК, а у випадках, коли це прямо встановлено законом, — вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями КК.

Сукупністю злочинів є вчинення винним декількох злочинів, котрі передбачені різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено. Виокремлюють два види сукупності: реальну та ідеальну.

Рецидив має місце у випадку вчинення особою, яка має судимість за умисний злочин, нового умисного злочину. Рецидив поділяється на загальний та спеціальний, простий (одноразовий), складний (багаторазовий) і т. д.

Повторність, сукупність та рецидив злочинів впливають на кваліфікацію злочинів і призначення покарання, враховуються при вирішенні питання щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Терміни і поняття

Множинність злочинів
Одиничний злочин
Продовжуваний злочин
Триваючий злочин
Складений злочин
Повторність злочинів
Сукупність злочинів
Рецидив злочинів

Питання для перевірки знань

1. У чому полягає множинність злочинів та якими ознаками вона характеризується?
2. Що являють собою одиничні злочини та на які види вони поділяються?
3. Коли має місце повторність злочинів?
4. У чому полягає сукупність злочинів?
5. На які види поділяє сукупність злочинів наука кримінального права? Що означає кожен із цих видів?
6. Чим сукупність злочинів відрізняється від конкуренції кримінально-правових норм і від складених одиничних злочинів?
7. Які існують різновиди рецидиву та чим вони характеризуються?
8. Якими є кримінально-правові наслідки множинності злочинів?

Тести для самоконтролю

1. Вкажіть, якого різновиду множинності не існує.
Варіанти відповідей:
 - а) повторності злочинів;
 - б) неодноразовості злочинів;
 - в) рецидиву злочинів;
 - г) сукупності злочинів.
2. З'ясуйте, з чого складається множинність злочинів.
Варіанти відповідей:
 - а) з повторності, сукупності та рецидиву злочинів;
 - б) тільки з простих злочинів;
 - в) лише із закінчених злочинів;
 - г) з одиничних злочинів.
3. Встановіть, коли має місце спеціальна повторність.
Варіанти відповідей:
 - а) при повторному вчиненні особою тотожного або однорідного злочину;
 - б) при вчиненні винним через деякий час будь-якого злочину;
 - в) при повторному вчиненні особою будь-якого умисного злочину;
 - г) лише при вчиненні суб'єктом у різний час однакових злочинів.

4. Визначте, що з переліченого не належить до ознак сукупності злочинів.

Варіанти відповідей:

- а) особа вчиняє два або більше злочинів;
- б) вчинені злочини кваліфікуються за різними статтями Особливої частини КК;
- в) особа на момент вчинення нового злочину має судимість за попередній злочин;
- г) за жоден із вчинених злочинів особа не була засуджена.

5. Назвіть критерій поділу рецидиву злочинів на простий і складний.

Варіанти відповідей:

- а) характер злочинів;
- б) кількість судимостей;
- в) кількість злочинів, що утворюють рецидив;
- г) ступінь суспільної небезпечності.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Черкасов за вчинення шахрайства (ч. 1 ст. 190 КК) був звільнений від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим. Через місяць він знову вчинив шахрайство.

Чи має місце в такому випадку множинність злочинів?

2. Знайдіть у КК по дві статті, які містять прості одиничні злочини, злочини, що вміщують декілька альтернативних дій, злочини з двома чи більше альтернативними наслідками та злочини, котрі кваліфікуються за наслідками. Користуючись текстом КК, наведіть конкретні приклади триваючих і складених злочинів.

3. Гуменюк придбав наркотичні засоби (вчинив злочин, передбачений ст. 309 КК), а наступного дня незаконно ввів їх в організм іншої особи проти її волі (ст. 314 КК).

Чи можливе в даному разі застосування такої кваліфікуючої ознаки, як повторність (ч. 2 ст. 314 КК)? У чому суть повторності однорідних злочинів?

4. Захарченко проник у сусідський гараж і викрав звідти акумулятор від машини. Наступного дня він виніс із гаража два кола. Суд кваліфікував дії Захарченка як повторний злочин.

Чи обґрунтоване рішення суду? Яка різниця між повторністю злочинів і продовжуваним злочином?

5. Самсонова, раніше судимого за умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК), знову було засуджено за порушення правил безпеки дорожнього руху, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 286 КК).

Чи є в діях Самсонова рецидив злочинів? Відповідь пояснить.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.

2. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки: Постанова ПВСУ від 4 червня 2010 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 7. — С. 6—10.

3. *Бажанов М. И.* Множественность преступлений по уголовному праву Украины. — Х.: Право, 2000. — 128 с.

4. *Зелинский А. Ф.* Рецидив преступлений: Структура, связи, прогнозирование. — Х.: Вища школа, 1980. — 152 с.

5. *Зінченко І. О., Тютюгін В. І.* Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання. — Х.: «Фінн», 2008. — 336 с.

6. *Кривошеин П. К.* Повторность в советском уголовном праве (теоретические и практические проблемы). — К.: Вища школа, 1990. — 159 с.

7. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.

8. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.

9. *Малков В. П.* Множественность преступлений и ее формы по советскому уголовному праву. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. — 172 с.

10. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.

11. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.

12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.

13. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одиссей, 2011. — 568 с.

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

- 13.1. Поняття та види обставин, що виключають злочинність діяння.
- 13.2. Необхідна оборона. Відповідальність за шкоду, заподіяну в стані уявної оборони.
- 13.3. Затримання особи, що вчинила злочин.
- 13.4. Крайня необхідність.
- 13.5. Фізичний або психічний примус.
- 13.6. Виконання наказу або розпорядження.
- 13.7. Діяння, пов'язане з ризиком.
- 13.8. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Опрацювавши матеріал цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ поняття і види обставин, що виключають злочинність діяння;
- ✓ визначення необхідної та уявної оборони;
- ✓ поняття та умови правомірності затримання особи, котра вчинила злочин;
- ✓ визначення й умови правомірності крайньої необхідності;
- ✓ правові наслідки фізичного та психічного примусу;
- ✓ підставу виключення кримінальної відповідальності за заподіяну шкоду при виконанні наказу або розпорядження;
- ✓ умови правомірності виправданого ризику;
- ✓ сутність виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації як обставини, котра виключає злочинність діяння,

а також УМІТИ:

- виокремлювати умови правомірності необхідної оборони, кваліфікувати експес оборони;
- відмежовувати необхідну оборону від уявної оборони та розби-

ратися у питанні відповідальності за шкоду, заподіяну в стані уявної оборони;

- кваліфікувати перевищення меж, необхідних для затримання злочинця;*
- здійснювати юридичну оцінку заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності;*
- визначати фізичний та психічний примус;*
- застосовувати положення про виконання наказу або розпорядження;*
- здійснювати правову оцінку діяння особи, вчиненого в умовах ризику, що заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам;*
- встановлювати умови правомірності заподіяння шкоди при виконанні спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.*

13.1. Поняття та види обставин, що виключають злочинність діяння

На практиці трапляються випадки, коли дія чи бездіяльність, яка ззовні нагадує злочин (наприклад, вбивство, знищення майна, перевищення влади) і зазвичай тягне за собою кримінальну відповідальність, у даній конкретній ситуації має інший зміст та є правомірною, а в більшості випадків — і суспільно корисною. Стосовно таких ситуацій можна вести мову про обставини, які виключають злочинність діяння. Зазначені обставини впливають із конституційних положень, відповідно до яких людина, її життя, здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3), ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності (ч. 4 ст. 41), кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя й здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 2 ст. 27) і т. д.

Обставини, що виключають злочинність діяння, характеризуються такими загальними *ознаками*: 1) вчинювані діяння за своїми зовнішніми ознаками збігаються з об'єктивною стороною якихось злочинів; 2) зазначені дії (бездіяльність) вчиняються за певних умов; 3) поведінка особи визнається суспільно корисною або соціально прийнятною; 4) заподіяння шкоди внаслідок вчинення відповідних діянь вважається правомірним; 5) кримінальна відповідальність особи за заподіяну шкоду у такому разі виключається.

Виходячи з цього, *обставинами, які виключають злочинність діяння*, є зовнішньо схожі зі злочинами суспільно корисні

(соціально прийнятні) та правомірні діяння, які вчинені за наявності певних підстав і виключають кримінальну відповідальність особи за завдану шкоду.

Конкретні види обставин, що виключають злочинність діяння, КК називає у розділі VIII Загальної частини: необхідна оборона, затримання особи, що вчинила злочин, крайня необхідність і т. д.

13.2. Необхідна оборона. Відповідальність за шкоду, заподіяну в стані уявної оборони

Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони (ч. 1 ст. 36 КК).

Інститут необхідної оборони має важливе значення. Адже використання громадянами свого права на необхідну оборону є однією з форм захисту інтересів особи, держави, суспільства. Дії, вчинені у стані необхідної оборони, розцінюються як правомірні і суспільно корисні, оскільки вони спрямовані на усунення загрози згаданим інтересам. При цьому, як сказано в ч. 2 ст. 36 КК, кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від того, чи могла вона уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Необхідна оборона є правомірною за наявності певних умов. Перша група цих умов стосується посягання, друга — захисних дій. До умов правомірності необхідної оборони, які характеризують посягання, відносять:

1) посягання має бути суспільно небезпечним, тобто воно повинно заподіювати чи створювати реальну загрозу заподіяння істотної шкоди правоохоронюваним інтересам (найчастіше необхідна оборона здійснюється проти злочинного посягання, однак вона можлива й від суспільно небезпечних дій неосудних осіб, а також осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність);

2) посягання повинно бути наявним. Це означає, що посягання вже розпочалося, або може негайно розпочатися, і ще не закінчилося;

3) посягання має бути дійсним — воно існує об'єктивно, реально, а не в уяві особи, яка здійснює захист (в останньому випадку питання про відповідальність за заподіяну шкоду вирішується за правилами про уявну оборону);

4) посягання повинно викликати негайну потребу зараз же відвернути або припинити посягання.

В умовах правомірності необхідної оборони, що належать до захисту, виокремлюють:

1) можливість захищати лише охоронювані законом права та інтереси особи, яка обороняється, інших осіб, суспільні інтереси або інтереси держави;

2) шкода повинна заподіюватися лише особі, котра вчиняє посягання, а не будь-якій іншій особі;

3) заподіяна нападнику шкода має бути необхідною й достатньою в даній обстановці для відвернення чи припинення посягання;

4) захист не повинен перевищувати меж необхідної оборони.

Відповідно до ч. 3 ст. 36 КК *перевищенням меж необхідної оборони* (його ще називають *ексцесом оборони*) буде умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Ексцес оборони підлягає кваліфікації за ст. 118 (умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця) чи ст. 124 (умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця) КК.

Тут слід враховувати, що у багатьох випадках суспільно небезпечне посягання викликає в особи, котра захищається, сильне душевне хвилювання. Якщо в такому стані вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту, її дії слід розцінювати як необхідну оборону. Відповідно до ч. 4 ст. 36 КК ця особа не підлягає кримінальній відповідальності.

Правомірним вважається також застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів незалежно від тяжкості шкоди, заподіяної тому, хто посягає, якщо воно здійснене для захисту від нападу озброєної особи, нападу групи осіб або для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення. Як випливає з тексту закону (ч. 5 ст. 36 КК), норма про перевищення меж необхідної оборони на ці випадки не поширюється.

Згідно з абз. 1 п. 7 постанови ПВСУ від 26 квітня 2002 р. № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону», слід відрізняти необхідну оборону від *уявної*, під якою розуміється заподіяння шкоди за таких обставин, коли реального суспільно

небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання (ч. 1 ст. 37 КК).

Слід звážати, що за уявної оборони кримінальна відповідальність за заподіяну шкоду виключається лише у випадках, коли обстановка, яка склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення (ч. 2 ст. 37 КК).

Якщо ж особа в обстановці, що склалася, не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання, то відповідно до ч. 3 ст. 37 КК вона підлягає кримінальній відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони (її дії кваліфікуються за статтями 118 і 124 КК).

У разі, коли особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність (ч. 4 ст. 37 КК).

13.3. Затримання особи, що вчинила злочин

Відповідно до ч. 1 ст. 38 КК не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, котра вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи. У даному випадку йдеться про **затримання особи, що вчинила злочин**, як обставину, котра виключає злочинність діяння.

До умов правомірності *затримання злочинця* (характеризують як підставу затримання особи, що вчинила злочин, так і дії осіб, які здійснюють відповідне затримання) належать:

- 1) особа, яка затримується, вчинила злочин;
- 2) затримання такої особи здійснюється безпосередньо після вчинення посягання;
- 3) здійснюване потерпілим чи іншими особами (наприклад, працівниками правоохоронних органів) затримання особи, що вчинила злочин, провадиться для доставлення цієї особи відповідним органам влади (у відділ міліції, прокуратуру, до суду і т. д.);
- 4) шкода, заподіяна затримуваній особі, є вимушеною і необхідною для її затримання;
- 5) затримання злочинця здійснюється без перевищення заходів, необхідних для цього.

Відповідно до змісту ч. 2 ст. 38 КК *перевищенням заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила злочин*, є умисне заподіяння такій особі тяжкої шкоди (смерті або тяжких тілесних ушкоджень), що явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання. Кримінальна відповідальність у цьому разі можлива лише у випадках, спеціально передбачених законом (статті 118 і 124 КК).

13.4. Крайня необхідність

Крайня необхідність визначається як стан, за якого особа правомірно заподіює шкоду правоохоронюваним інтересам, щоб усунути небезпеку, котра безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ч. 1 ст. 39 КК).

Отже, за крайньої необхідності відбувається зіткнення двох інтересів, які охороняються законом, і відвернути небезпеку одному з них можна лише заподіявши шкоду іншому. Прикладом такої ситуації можуть бути дії водія, який скеровує автомобіль у будівлю для того, щоб уникнути наїзду на пішохода, котрий несподівано вибіг на проїжджу частину; при цьому будівля й автомобіль пошкоджуються.

Істотне значення мають *умови правомірності крайньої необхідності*. Їх прийнято поділяти на дві групи: 1) умови, які належать до небезпеки, і 2) умови, що характеризують дії з усунення небезпеки. До першої групи умов зараховують:

1) небезпека правоохоронюваним інтересам створюється внаслідок дії найрізноманітніших факторів: стихійних сил природи, механізмів, поведінки тварин, діяльності людей тощо;

2) небезпека є наявною, тобто такою, що безпосередньо загрожує правоохоронюваним інтересам;

3) небезпека є дійсною, існує реально, а не в уяві особи.

Другу групу умов утворюють:

1) дії, вчинені у стані крайньої необхідності, спрямовуються на захист законних інтересів громадян, суспільних та державних інтересів;

2) в обстановці, що склалася, заподіяння шкоди є єдино можливим засобом відвернути небезпеку для охоронюваних законом інтересів;

3) шкода завдається третім особам;

4) при усуненні небезпеки не було допущено *перевищення меж (ексцесу) крайньої необхідності*, тобто умисного заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода (ч. 2 ст. 39 КК).

Слід зауважити, що КК не встановлює спеціальної відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності. Тому умисне заподіяння будь-якої шкоди правоохоронюваним інтересам за таких обставин кваліфікується на загальних підставах. При цьому ексцес крайньої необхідності враховується як обставина, що пом'якшує покарання (п. 8 ч. 1 ст. 66 КК).

Водночас закон виключає кримінальну відповідальність за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, особа не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці (ч. 3 ст. 39 КК).

13.5. Фізичний або психічний примус

Фізичний примус — це примушування особи до вчинення суспільно небезпечного діяння шляхом застосування до неї фізичного впливу (її зв'язування, нанесення побоїв, мордування, катування тощо). **Психічним примусом** є погроза застосувати до особи чи її рідних фізичне насильство або заподіяти шкоду іншим її правоохоронюваним інтересам (знищити чи пошкодити майно, викрасти близьких родичів, розголосити відомості, що ганьблять особу, тощо) з метою змусити цю особу вчинити злочин.

Слід зазначити, що до прийняття у 2001 р. нового КК вітчизняне кримінальне законодавство не називало фізичний або психічний примус з-поміж обставин, які виключають злочинність діяння. Неоднозначним був підхід до вирішення питань юридичної природи та кримінально-правової оцінки діяння, вчиненого під впливом фізичного чи психічного примусу, й у теорії кримінального права та судовій практиці. Заподіяння шкоди під таким впливом розцінювалося з позицій або крайньої необхідності, або дії непереборної сили.

У чинному КК заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, що перебувала в момент вчинення діяння під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками, визнається самостійною обставиною, що виключає злочинність діяння (ч. 1 ст. 40 КК). Підставою виключення кримінальної відповідальності у такому випадку є *непереборний фізичний примус*. Умовами правомірності діяння особи в цій ситуації є:

1) дія чи бездіяльність, що заподіяла шкоду, здійснена під впливом фізичного примусу;

2) цей вплив безпосередній (фізичне насильство застосовувалося саме до особи, яка під його дією заподіяла шкоду, а не до іншої особи);

3) особа, котра зазнала фізичного впливу, була позбавлена можливості керувати своїми вчинками, зокрема внаслідок незаконного позбавлення її волі, або через сильні больові відчуття, заради припинення яких вона вчиняє діяння, котре від неї вимагають.

Інша ситуація має місце у разі заподіяння шкоди під впливом *переборного фізичного примусу* чи *психічного примусу*, оскільки за таких обставин особа зазвичай зберігає можливість керувати своїм діянням. Як впливає зі змісту ч. 2 ст. 40 КК, питання про кримінальну відповідальність цієї особи вирішується за правилами крайньої необхідності або на загальних підставах з урахуванням фізичного чи психічного примусу як обставини, що пом'якшує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 66 КК).

13.6. Виконання наказу або розпорядження

Відповідно до ч. 1 ст. 41 КК правомірною визнається дія або бездіяльність особи, котра заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо вона була вчинена з метою **виконання законного наказу або розпорядження**.

Отже, для того, аби діяння особи, яке було вчинене для виконання наказу або розпорядження й заподіяло шкоду інтересам, що охороняються державою, не мало наслідком кримінальну відповідальність такої особи, необхідна єдина умова — цей наказ (розпорядження) має бути законним.

Наказ або розпорядження визнаються законними, якщо вони:

— віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень;

— за змістом не суперечать чинному законодавству;

— не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина (ч. 2 ст. 41 КК).

Законні накази (розпорядження) обов'язкові для виконання. Водночас ніхто не зобов'язаний виконувати *явно злочинні розпорядження чи накази*. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність (ст. 60 Конституції України).

Ці конституційні положення знайшли своє закріплення в частинах 3—5 ст. 41 КК. Так, зокрема, у ч. 3 ст. 41 КК передбачено,

що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно злочинний наказ або розпорядження. Натомість суб'єкт, котрий виконав явно злочинний наказ (розпорядження), за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу (розпорядження), підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах (ч. 4 ст. 41 КК). При цьому суд може визнати вчинення злочину на виконання відповідного наказу обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 66 КК).

Особа, котра одержала злочинний наказ, може й не усвідомлювати його злочинного характеру. Згідно з ч. 5 ст. 41 КК, якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати злочинного характеру наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою виконання такого наказу або розпорядження, відповідальність несе лише особа, яка віддала відповідний наказ (розпорядження).

13.7. Діяння, пов'язане з ризиком

Стаття 42 регулює питання правової оцінки діяння особи, вчиненого в умовах ризику (науково-дослідного, виробничо-господарського, технічного, медичного і т. д.), що потягло за собою наслідки, характерні для конкретного злочину.

Згідно з ч. 1 ст. 42 КК не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах **виправданого ризику** для досягнення значної суспільно корисної мети. У ч. 2 цієї самої статті сказано, що ризик визнається виправданим, якщо мету, котра була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обгрунтовано розраховувала, що здійснені нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Таким чином, ризиковані діяння визнаються виправданими і не тягнуть за собою кримінальної відповідальності, якщо:

- 1) дія (бездіяльність) учинялася для досягнення значної суспільно корисної мети;
- 2) цієї мети не можна було досягнути у даній конкретній обстановці вчиненням іншого діяння, не пов'язаного з ризиком;
- 3) особа вжила заходів, достатніх, за її обгрунтованими розрахунками, для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Ці обставини у своїй сукупності складають *умови правомірності виправданого ризику*.

Відповідно до ч. 3 ст. 42 КК *ризик не визнається виправданим*, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій. Відповідальність у такому разі настає за умисне чи необережне заподіяння шкоди різноманітним об'єктам кримінально-правової охорони.

13.8. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації

За змістом ч. 1 ст. 43 КК, не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону *виконувала спеціальне завдання*, беручи участь *в організованій групі чи злочинній організації* з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності.

Умовами правомірності заподіяння шкоди при виконанні спеціального завдання є:

- 1) заподіяння відповідної шкоди є вимушеним;
- 2) воно здійснюється особою, яка згідно із законом виконувала спеціальне завдання у складі організованої групи чи злочинної організації;
- 3) метою цього завдання було попередження або розкриття злочинної діяльності такої групи чи організації.

Згідно з ч. 2 ст. 43 КК особа, котра входила до складу організованої групи чи злочинної організації за визначених у ч. 1 ст. 43 КК обставин, підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення умисного і поєданого з насильством над потерпілим особливо тяжкого злочину або умисного тяжкого злочину, пов'язаного зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому чи настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків.

Для особи, яка, виконуючи спеціальне завдання, вчинила вищезазначені злочини, законодавець встановив *пільгові правила призначення покарання*: вона не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі не може призначатися їй на строк, більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин (ч. 3 ст. 43 КК). Крім того, згідно з п. 9 ч. 1 ст. 66 КК виконання спеціального завдання з попередження або розкриття злочинної діяльності організованої групи чи

злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених КК, завжди розглядається як обставина, котра пом'якшує покарання.

Резюме. Під обставинами, що виключають злочинність діяння, розуміють дії (бездіяльність), які ззовні нагадують злочин, але за наявності визначених законом підстав є правомірними і суспільно корисними. Ці обставини виключають кримінальну відповідальність особи за заподіяну шкоду.

До обставин, котрі виключають злочинність діяння, належать необхідна оборона, затримання особи, що вчинила злочин, крайня необхідність та ін. Необхідною обороною є дії, вчинені з метою захисту правоохоронюваних інтересів особи, суспільства або держави від суспільно небезпечного посягання, пов'язані з заподіянням шкоди тому, хто посягає. Необхідну оборону слід відрізняти від уявної оборони, за якої шкода завдається за відсутності реального суспільно небезпечного посягання.

Не є злочином дії, спрямовані на затримання особи, котра вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Перевищенням відповідних заходів визнається умисне заподіяння особі, яка вчинила злочин, смерті або тяжких тілесних ушкоджень, що явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці затримання.

При крайній необхідності шкода заподіюється правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки, яка безпосередньо загрожує особі, її законним правам чи правам інших осіб, суспільним інтересам або інтересам держави. Розрізняють дві групи умов правомірності крайньої необхідності: ті, які стосуються небезпеки, і ті, що характеризують дії з усунення небезпеки.

Самостійною обставиною, що виключає злочинність діяння, є заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам під впливом непереборного фізичного примусу. Питання про кримінальну відповідальність особи, яка вчинила посягання під впливом переборного фізичного примусу чи психічного примусу, вирішується за правилами крайньої необхідності.

При виконанні наказу або розпорядження підставою виключення кримінальної відповідальності за заподіяну шкоду є законність такого наказу чи розпорядження.

Правова оцінка діяння особи, вчиненого в умовах ризику, що заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, залежить від того, був чи не був цей ризик виправданим. Діяння, вчинене в умовах виправданого ризику, не визнається злочином.

Не є злочином також вимушене заподіяння шкоди правоохо-

ронюваням інтересам особою, яка виконувала спеціальне завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Терміни і поняття

Обставини, що виключають злочинність діяння
Необхідна оборона
Уявна оборона
Затримання особи, яка вчинила злочин
Крайня необхідність
Непереборний фізичний примус
Переборний фізичний примус
Психічний примус
Виконання законного наказу або розпорядження
Виправданий ризик
Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, пов'язане з вимушеним заподіянням шкоди

Питання для перевірки знань

1. Що являють собою обставини, котрі виключають злочинність діяння?
2. У чому полягає необхідна оборона та яке її значення?
3. Що означає експес оборони та як він кваліфікується?
4. Коли має місце перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця?
5. Яке законодавче визначення крайньої необхідності та які умови правомірності заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності?
6. Як здійснюється кримінально-правова оцінка діяння особи при перевищенні меж крайньої необхідності?
7. Які умови правомірності заподіяння шкоди за непереборного фізичного примусу?
8. Що є підставою виключення кримінальної відповідальності за заподіяну шкоду при виконанні наказу або розпорядження?
9. Якою буде юридична оцінка діяння особи, вчиненого з метою виконання явно злочинного наказу (розпорядження)?

10. Чим характеризується виправданий ризик як обставина, що виключає злочинність діяння?

11. Які умови правомірності заподіяння шкоди при виконанні особою спеціального завдання у складі організованої групи чи злочинної організації?

Тести для самоконтролю

1. Встановіть, що з переліченого не належить до обставин, які виключають злочинність діяння, передбачених розділом VIII Загальної частини КК.

Варіанти відповідей:

- а) крайня необхідність;
- б) затримання злочинця;
- в) непереборна сила;
- г) необхідна оборона.

2. Назвіть умову правомірності необхідної оборони, що характеризує захисні дії.

Варіанти відповідей:

- а) суспільна небезпечність посягання;
- б) наявність посягання;
- в) заподіяння шкоди особі, яка вчиняє посягання;
- г) дійсність посягання.

3. Вкажіть ознаку перевищення меж крайньої необхідності.

Варіанти відповідей:

- а) створена загроза заподіяння шкоди життю або здоров'ю людини;
- б) шкода, завдана правоохоронюваним інтересам, є тяжкою;
- в) шкода завдається третім особам;
- г) заподіяна шкода є значнішою, ніж шкода відвернена.

4. З'ясуйте, яка умова виключення злочинності діяння у разі заподіяння шкоди під впливом фізичного або психічного примусу.

Варіанти відповідей:

- а) вчинення дії (бездіяльності) особою, яка перебуває під впливом психічного примусу;
- б) вчинення діяння під впливом будь-якого фізичного примусу;
- в) вчинення дії чи бездіяльності особою, яка зазнала непереборного фізичного примусу;
- г) вчинення діяння під впливом як фізичного, так і психічного примусу.

5. Визначте, який ризик не визнається виправданим.

Варіанти відповідей:

- а) якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей;
- б) коли він спричинив аварію;
- в) якщо він створював небезпеку правоохоронюваним інтересам;
- г) все вищезазначене.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Троє підлітків — 13-річні Борисенко і Симоненко, а також 15-річний Шевчук — вирішили вчинити напад з метою заволодіння мобільним телефоном і грошима Котова, який пізно ввечері повертався додому.

Ідучи за Котовим від станції метро до будинку, де той мешкав, неповнолітні несподівано напали на нього, збили з ніг і почали бити. Котов, співробітник міліції, зумів дістати табельну зброю й вистрелити у нападників. У результаті Шевчук був убитий, а двоє інших підлітків отримали поранення різного ступеня тяжкості.

Чи можлива необхідна оборона від дій малолітніх осіб? Якщо так, то чи не порушені умови її правомірності?

2. Охарактеризуйте відмінність умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, передбаченого ст. 116 КК, від убивства з перевищенням меж необхідної оборони, коли винна особа теж перебувала у стані фізіологічного афекту. Якою може бути правова оцінка дій особи у другому випадку?

3. Охоронець платної стоянки автомобілів, побачивши, що за кермо автомобіля, який був на стоянці, сів не його власник, а інший чоловік, підбіг до автомобіля і зробив спробу витягти цього чоловіка із салону, вважаючи, що той збирається викрасти автомобіль. Чоловік почав опиратися. Тоді охоронець ударив його кількома разів по голові, заподіявши середньої тяжкості тілесні ушкодження. При розслідуванні справи було встановлено, що потерпілий був товаришем власника автомобіля, мав доручення на управління цим автомобілем і з дозволу власника збирався здійснити поїздку.

Кваліфікуйте ситуацію. Що таке уявна оборона? Які є варіанти кримінально-правової оцінки заподіяння шкоди за уявної оборони? Порівняйте уявну та необхідну оборону.

4. Працюючи охоронцем м'ясокомбінату, Петросян близько другої години ночі побачив на території охоронюваного ним об'єкта двох невідомих. Намагаючись затримати їх, Петросян зажадав, щоб вони зупинилися, а через деякий час зробив попереджувальний постріл вверх. Невідомі побігли в бік паркану, який оточував територію м'ясокомбінату. Тоді Петросян двічі вистрелив у їх напрямку, у результаті чого одного з невідомих осіб було вбито, а іншого легко поранено.

Чи були у даному разі підстави для затримання особи, яка вчинила злочин? Чи правомірні дії охоронця? Чи можливе заповідання смерті затримуваній особі? Якщо так, то чи не суперечить це цілям затримання?

5. Водій автомобіля для відвернення наїзду на пішохода, який раптово вибіг на проїжджу частину перед автомобілем, різко повернув праворуч. Унаслідок цього керований ним автомобіль виїхав на смугу зустрічного руху, й відбулося зіткнення з автобусом, що рухався назустріч. У результаті загинув водій автобуса.

З'ясуйте, чи було тут перевищення меж крайньої необхідності. Відповідь обґрунтуйте.

6. Косицький і Везир вирішили пограбувати оптовий склад. Щоб їм не заважав сторож, вони, погрожуючи розправою, зв'язали його та закрили в кімнаті для відпочинку.

З якою обставиною, що виключає злочинність діяння, пов'язана дана ситуація?

7. Судді місцевого суду Красковій увечері подзвонили невідомі особи і зажадали винести виправдувальний вирок у справі Книша, яка перебувала в провадженні Краскової. У разі невиконання вимог невідомі погрожували викрасти її неповнолітнього сина. Суддя, серйозно побоюючись погрози злочинців, постановила завідомо неправосудний вирок.

Яким був характер примусу у цьому випадку? Як повинно вирішуватися питання про кримінальну відповідальність Краскової за постановлення завідомо неправосудного вироку?

8. Власюк виконував спеціальне завдання у складі злочинної організації. Аби не бути викритим, він узяв участь у вчиненні шахрайства (ч. 4 ст. 190 КК). Згідно з положеннями ст. 12 КК цей злочин віднесений до категорії особливо тяжких.

Чи підпадає діяння Власюка під дію ч. 1 ст. 43 КК «Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації»? Відповідь поясніть.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.
3. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.
4. Про Службу безпеки: Закон України від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.
5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 22. — Ст. 303.
6. Про судову практику у справах про необхідну оборону: Постанова ПВСУ від 26 квітня 2002 р. № 1 // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 3. — С. 16—19.
7. *Анчукова М. В.* Об'єктивні ознаки діяння, пов'язаного з ризиком // Держава і право: 36. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — Вип. 18. — С. 304—309.
8. *Баулін Ю. В.* Обстоятельства, исключают преступность деяния. — Х.: Основа, 1991. — 360 с.
9. *Баулін Ю. В.* Право граждан на задержание преступника. — Х.: Вища школа, 1986. — 157 с.
10. *Володарський В.* Проблемні питання необхідної оборони // Право України. — 1998. — № 11. — С. 118—122.
11. *Дячук С. І.* Виконання наказу чи розпорядження у кримінальному праві (основні поняття, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства). — К.: Атіка, 2001. — 176 с.
12. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
13. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
14. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
15. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.
16. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.
17. *Осадчий В.* Співвідношення права на застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів, заходів фізичного впливу та права на необхідну оборону, затримання злочинця в діяльності правоохоронних ор-

ганів // Право України. — 1998. — № 1. — С. 69—74.

18. *Підкоритова Л.* Кваліфікація перевищення меж заподіяння шкоди злочинцю при його затриманні // Право України. — 1999. — № 8. — С. 65—67.

19. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одиссей, 2011. — 568 с.

20. *Сливка С.* Вогнепальна культура працівника міліції: правореалізуючий аспект // Право України. — 1999. — № 1. — С. 76—79.

21. *Стоцький А. Б.* Проблеми застосування норми Кримінального кодексу України про крайню необхідність // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 70—73.

22. *Тишкевич И. С.* Условия и пределы необходимой обороны. — М.: Юрид. лит., 1969. — 192 с.

23. *Якімець Т.* Розвиток інституту крайньої необхідності в українському кримінальному праві // Право України. — 2007. — № 9. — С. 113—117.

24. *Якубович М. И.* Учение о необходимой обороне в советском уголовном праве. — М.: Высшая школа, 1967.

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

14.1. Поняття та види звільнення від кримінальної відповідальності.

14.2. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям.

14.3. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим.

14.4. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки.

14.5. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки.

14.6. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

Резюме

Терміни і поняття

Питання для перевірки знань

Тести для самоконтролю

Завдання для індивідуальної роботи

Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши цей матеріал, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ сутність звільнення від кримінальної відповідальності та його види;
- ✓ умови та підстави звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям і у зв'язку з примиренням винного з потерпілим;
- ✓ умови та порядок передачі особи на поруки у зв'язку зі звільненням від кримінальної відповідальності;
- ✓ умови й підстави звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки;
- ✓ сутність звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності,

а також УМІТИ:

- відмежовувати звільнення від кримінальної відповідальності від випадків, коли така відповідальність неможлива (при малозначності діяння, у разі недосягнення особою віку кримінальної відповідальності і т. д.), а також від звільнення від покарання та його відбування;

- *характеризувати звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям та у зв'язку з примиренням винного з потерпілим;*
- *встановлювати сприятливі і несприятливі правові наслідки передачі особи на поруки;*
- *розрізняти звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з втратою дією (бездією) суспільної небезпечності і декриміналізацію діяння;*
- *правильно застосовувати положення щодо давності притягнення до кримінальної відповідальності.*

14.1. Поняття та види звільнення від кримінальної відповідальності

Репресивні заходи кримінально-правового характеру не є єдиною можливістю і неминучим наслідком вчинення злочину. У деяких випадках (зокрема, при вчиненні нетяжких злочинів) досягнення цілей кримінальної юстиції можливе й без застосування до винного заходів кримінальної відповідальності (у тому числі покарання). Ідеться про інститут **звільнення від кримінальної відповідальності**, під яким розуміють реалізацію державою свого повноваження, відповідно до якого вона відмовляється за наявності підстав, передбачених КК, від застосування до особи, котра вчинила злочин, установлених законом за вчинення цього злочину обмежень прав і свобод.

Особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених КК (ч. 1 ст. 44 КК). За такого звільнення особа звільняється від винесення стосовно неї обвинувального вироку, тобто, державний осуд винної у вчиненні злочину особи не відбувається й до неї не застосовується покарання, вона не вважається судимою і т. д.

Звільнення від кримінальної відповідальності сприяє ефективній і раціональній протидії злочинності, має важливе профілактичне значення. У цьому інституті кримінального права одночасно реалізуються принципи економії кримінальної репресії, гуманізму та індивідуалізації відповідальності.

Слід зважати, що звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених КК, здійснюються виключно судом. Порядок такого звільнення визначається кримінальним процесуальним законодавством (ч. 2 ст. 44 КК)¹.

Потрібно відрізняти звільнення від кримінальної відповідаль-

¹ Див.: § 2 гл. 24 розділу III КПК.

ності від випадків, коли така відповідальність взагалі неможлива, як-от: при малозначності діяння (ч. 2 ст. 11 КК), у разі вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК, у стані неосудності (ч. 2 ст. 19 КК), при недосягненні особою віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ст. 22 КК), за наявності обставин, котрі виключають злочинність діяння (розділ VIII Загальної частини КК), тощо.

Треба також відмежовувати звільнення від кримінальної відповідальності від звільнення від покарання та його відбування. У другому випадку від покарання та його відбування звільняється засуджений, тобто особа, щодо якої був винесений обвинувальний вирок, а отже, відбулося її притягнення до кримінальної відповідальності. Враховуючи різну юридичну природу та інші відмінності, законодавець передбачає правову регламентацію звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання і його відбування в окремих розділах Загальної частини КК (відповідно розділи IX і XII).

Передбачені КК випадки звільнення від кримінальної відповідальності можуть бути класифіковані за різними критеріями. Так, залежно від того, правом чи обов'язком суду є відповідне звільнення, розрізняють два його *види*: *факультативне (дискреційне, необов'язкове)* та *обов'язкове (імперативне)*.

За можливістю покладення на особу, звільнену від кримінальної відповідальності, певних обов'язків виокремлюють звільнення *безумовне* (особа звільняється від кримінальної відповідальності остаточно і безповоротно) та *умовне* (остаточність відповідного звільнення ставиться під умову виконання особою певних обов'язків).

Залежно від того, нормами якої частини КК (Загальної або Особливої) регламентуються випадки звільнення від кримінальної відповідальності, вони поділяються на загальні і спеціальні. *Спеціальні види* звільнення від кримінальної відповідальності містяться в окремих нормах Особливої частини КК (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 4 ст. 212, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258³, ч. 6 ст. 260 та ін.), *загальні* — передбачені, зокрема, статтями 45—49 КК (це звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку: з дійовим каяттям, з примиренням винного з потерпілим, з передачею особи на поруки, із зміною обстановки, із закінченням строків давності). Останні різновиди мають загальне значення, оскільки вони не прив'язані до конкретних складів злочинів (обмеженням є лише тяжкість злочину) і можуть бути застосовані до невизначеної кількості діянь, передбачених Особливою частиною КК.

До загальних відносять також випадки звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітньої особи: у зв'язку із

застосуванням до неї примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК) та у зв'язку із закінченням строків давності (частини 1, 2 ст. 106 КК); вони докладно вивчатимуться у темі 20 цього посібника.

Варто наголосити, що в усіх перелічених випадках особу можна звільнити від кримінальної відповідальності лише за наявності визначених у КК умов і підстав. Умовою звільнення особи від кримінальної відповідальності є вчинення нею певного злочину. Підставою може бути позитивна посткримінальна поведінка особи (наприклад, дійове каяття) або настання певної події (зміна обстановки, закінчення строків давності). Ці підстави передбачені у відповідних нормах КК і є специфічними для кожного виду звільнення від кримінальної відповідальності.

14.2. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям

Норма про звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45) є новелою КК 2001 р.: «Особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після вчинення злочину щиро покаялася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду».

Отже, закон передбачає дві *умови* такого звільнення:

— вчинення злочину вперше (особа раніше не вчиняла злочинів або попередній вчинений особою злочин уже втратив правове значення);

— це злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості.

Підставою даного різновиду звільнення від кримінальної відповідальності є **дійове каяття**, яке включає в себе:

1) щире розкаяння особи (пов'язане з докорами сумління, визнанням вини, жалкуванням з приводу вчиненого, засудженням особою свого вчинку, з'явленням із зізнанням);

2) активне сприяння його розкриттю (може виявлятися у викритті співучасників злочину, виявленні знарядь та засобів вчинення злочину, повідомленні органам досудового розслідування про невідомі їм обставини у справі і т. д.);

3) відшкодування завданих збитків (усунення заподіяної шкоди) у повному обсязі.

Звільнення від кримінальної відповідальності, передбачене ст. 45 КК, належить до кола обов'язкових і безумовних.

14.3. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим

Ще одним нововведенням чинного КК є положення про *звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим* (ст. 46 КК): «Особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду».

Поява відповідної норми у законі про кримінальну відповідальність пов'язана з потребою ефективної охорони інтересів потерпілого у розслідуванні та судовому розгляді кримінальної справи. Як свідчить практика, потерпілий не завжди бажає, щоб особа, котра вчинила злочин, була засуджена й зазнала покарання. Для нього важливіше, щоб, наприклад, було відшкодовано збитки, яких він зазнав.

Умовою звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим є вчинення особою вперше злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості.

Підстава звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 46 КК складається з двох елементів: примирення винної особи з потерпілим та відшкодування нею завданих збитків або усунення заподіяної шкоди; при цьому *примиренням винного з потерпілим* є оформлений у належній процесуальній формі акт, у якому фіксується, що потерпілий примирився зі своїм кривдником, задоволений ужитими останнім заходами з відшкодування завданих збитків (усунення заподіяної шкоди), внаслідок чого не заперечує проти звільнення винного від кримінальної відповідальності (чи просить про таке звільнення).

Варто наголосити, що примирення з боку потерпілого має бути добровільним, а не вимушеним. Водночас мотиви цього примирення і те, яка зі сторін була його ініціатором, для застосування ст. 46 КК не мають значення.

Як і попередній, цей різновид звільнення від кримінальної відповідальності є обов'язковим для суду і безумовним для особи, що вчинила злочин.

14.4. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки

Важливе значення має *звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки*, яке дає можливість залучати громадськість до перевиховання правопорушника. Відповідно до ч. 1 ст. 47 КК особу, котра вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості та щиро покаялася, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку.

Отже, до умов звільнення від кримінальної відповідальності з передачею на поруки належить вчинення особою злочину невеликої або середньої тяжкості вперше. *Підставою* такого звільнення є щире розкаяння винної особи, а його *процесуальною умовою* — наявність клопотання колективу підприємства, установи чи організації про передачу цієї особи на поруки (таке клопотання приймається на загальних зборах відповідного колективу).

Слід зважати, що звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 47 КК є правом, а не обов'язком суду. Крім того, таке звільнення для винного має *умовний характер*: протягом року з дня передачі цієї особи на поруки вона повинна виправдати довіру колективу, не ухилятися від заходів виховного характеру, не порушувати громадського порядку.

Отже, остаточне звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 47 КК можливе лише після спливу однорічного строку дії поручительства колективу. Правові наслідки передачі особи на поруки можуть бути як сприятливі, так і несприятливі. *Сприятливі наслідки* стосуються особи, яка виконала умови передачі на поруки, і полягають в остаточному звільненні її від кримінальної відповідальності за вчинений злочин; ці наслідки настають автоматично (без додаткового судового рішення) після закінчення річного терміну з дня винесення рішення про передачу на поруки.

Несприятливі наслідки виявляються у притягненні особи, котра порушила умови передачі її на поруки, до кримінальної відповідальності за раніше вчинений злочин (ч. 2 ст. 47 КК)¹. При цьому відповідно до положень абзаців 3—5 п. 6 постанови ПВСУ від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відпові-

¹ Порядок відновлення кримінального провадження при відмові від поручительства визначено у ст. 289 КПК.

дальності» *невиправдання довіри колективу* може виявлятися у систематичному або грубому порушенні нею правил внутрішнього трудового розпорядку на підприємстві, в установі чи організації; невиконанні зобов'язань щодо своєї поведінки, взятих на загальних зборах колективу; вчиненні нового злочину чи іншого правопорушення тощо. *Ухиленням від заходів виховного характеру* визнається, зокрема, залишення винним місця роботи або навчання з тим, щоб уникнути виховного впливу колективу. *Порушення громадського порядку* полягає у вчиненні особою проступку, наприклад, із числа передбачених статтями 173 (дрібне хуліганство), 178 (розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді), 179 (розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв на виробництві), 181 (азартні ігри, ворожіння в громадських місцях), 182 (порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо захисту населення від шкідливого впливу шуму чи правил додержання тиші в населених пунктах і громадських місцях) КпАП, за який на неї накладено адміністративне стягнення.

14.5. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки

Особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 КК).

Таким чином, *умовою* звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки є вчинення особою вперше злочину невеликої або середньої тяжкості. До *підстав* такого звільнення відносять дві самостійні (хоч і наближені одна до одної) *зміни обстановки*:

1) настання умов, котрі значно змінюють уявлення про суспільну небезпечність вчиненого діяння (як-от перехід від воєнного часу до мирного, зміна економічного або політичного курсу країни, ліквідація чи реорганізація підприємства);

2) втрата суспільної небезпечності особою, яка вчинила злочин (наприклад, внаслідок призову винного на строкову військову службу, одержання особою каліцтва, що позбавило її можливості самостійно пересуватися, працевлаштування безробітного).

Такі зміни обставинки мають відбутися на час кримінального провадження.

Передбачений ст. 48 КК вид звільнення від кримінальної відповідальності є факультативним (це право, а не обов'язок суду) і безумовним.

Звільнення від кримінальної відповідальності при втраті діянням суспільної небезпечності слід відрізнити від *декриміналізації*, коли новим законом скасовується кримінальна відповідальність за певну дію (бездіяльність). У другому випадку йдеться не лише про втрату діянням характеру суспільно небезпечного, але й про виключення його з кола кримінально протиправних. У такому разі діють правила про зворотну дію закону про кримінальну відповідальність у часі (ст. 5 КК).

14.6. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності

Варто зважати, що кримінально-правові заходи можуть мати ефективність лише тоді, коли вони застосовуються невдовзі після вчинення злочину. Сплив значного часу послаблює виховне та запобіжне значення покарання, а в деяких випадках робить його застосування недоцільним і навіть таким, що суперечить принципу гуманізму. Це зумовлює існування інституту *давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинений злочин*: закон (ст. 49 КК) встановлює строки, закінчення яких є підставою обов'язкового й безумовного звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Умовами застосування давності притягнення до кримінальної відповідальності є:

- сплив зазначених у законі строків,
- невчинення протягом цих строків нового злочину певного ступеня тяжкості,
- неухилення особи від слідства і суду.

Визначені законом *строки давності* диференційовані залежно від виду вчиненого злочину, а щодо злочинів невеликої тяжкості — за видом покарання. Так, відповідно до ч. 1 ст. 49 КК особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вищою законною силою минули такі строки:

- 1) два роки — у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі;
- 2) три роки — у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання у виді обмеження або позбавлення волі;

- 3) п'ять років — у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
- 4) десять років — у разі вчинення тяжкого злочину;
- 5) п'ятнадцять років — у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Крім того, закон встановлює загальний для всіх злочинів недиференційований п'ятнадцятирічний строк давності щодо осіб, які ухилялися від слідства або суду (ч. 2 ст. 49 КК).

Закінчення строку давності звільняє особу від кримінальної відповідальності за умови, що вплив цього строку не був порушений. У зв'язку з цим КК передбачає *випадки, коли перебіг давності зупиняється* (у разі ухилення винного від слідства чи суду; за таких обставин перебіг давності відновлюється з дня з'явлення особи із зізнанням або її затримання — ч. 2 ст. 49 КК) чи *переривається* (якщо до закінчення строків давності особа вчинила новий злочин середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий; обчислення давності цього разу починається з дня вчинення нового злочину, і строки давності обчислюються окремо за кожний злочин — ч. 3 ст. 49 КК).

Існують також *законодавчі винятки із загального правила про застосування давності притягнення до кримінальної відповідальності*. Так, згідно з ч. 4 ст. 49 КК питання про застосування давності до особи, котра вчинила особливо тяжкий злочин, за який відповідно до закону може бути призначено довічне позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі не може бути призначено і замінюється позбавленням волі на певний строк.

Крім того, давність не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437—439 і ч. 1 ст. 442 КК (ч. 5 ст. 49 КК).

Резюме. Звільненням від кримінальної відповідальності є врегульована кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством відмова держави від засудження особи, яка вчинила злочин, і застосування до неї примусових заходів кримінально-правового характеру. Звільнення від кримінальної відповідальності поділяється за різними критеріями на обов'язкове (імперативне) та факультативне (дискреційне, необов'язкове), умовне і безумовне, загальне й спеціальне.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям застосовується до особи, яка після вчинення злочину щиро покалася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки (усунула заподіяну шкоду). Таке звільнення можливе лише у разі вчинення винним злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості вперше.

Закон (ст. 46 КК) встановлює обов'язкове та безумовне звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду.

Звільнення від кримінальної відповідальності з передачею на поруки можливе за умов вчинення особою злочину невеликої або середньої тяжкості вперше. Підставою цього звільнення є щире розкаяння винної особи. Остаточне звільнення від кримінальної відповідальності відбувається після закінчення однорічного терміну дії поручительства колективу.

Стаття 48 КК передбачає можливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки. До умов такого звільнення належить вчинення особою вперше злочину невеликої або середньої тяжкості.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності врегульовується ст. 49 КК. Умовами застосування цього різновиду звільнення є вплив зазначених у законі строків, невчинення протягом цих строків нового злочину середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину та неухилення особи від слідства і суду.

Терміни і поняття

Звільнення від кримінальної відповідальності

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності

Питання для перевірки знань

1. У чому суть звільнення від кримінальної відповідальності?
2. Наявність яких чинників потрібна для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям?

3. За яких умов можливе застосування звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим? У чому суть правової підстави такого звільнення?

4. Які умови та підстави звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки?

5. Що означає умовний характер звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки? Які сприятливі та несприятливі наслідки такого звільнення?

6. Якими чинниками зумовлюється можливість застосування звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки?

7. У чому полягає давність притягнення до кримінальної відповідальності? Які умови застосування цього кримінально-правового інституту?

8. У яких випадках давність притягнення до кримінальної відповідальності не застосовується?

Тести для самоконтролю

1. Вкажіть, хто є суб'єктом звільнення від кримінальної відповідальності у передбачених КК випадках.

Варіанти відповідей:

- а) суд;
- б) органи досудового розслідування;
- в) прокурор;
- г) усі вищеперераховані.

2. З'ясуйте, що з переліченого не належить до ознак дійового каяття (ст. 45 КК).

Варіанти відповідей:

- а) щире розкаяння;
- б) примирення з потерпілим;
- в) відшкодування завданих збитків;
- г) активне сприяння розкриттю злочину.

3. Назвіть процесуальну умову звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки.

Варіанти відповідей:

- а) прохання винної особи, викладене у письмовій формі;
- б) клопотання батьків або близьких родичів винного;
- в) рішення слідчого, прокурора чи суду;
- г) клопотання колективу підприємства, установи, організації.

4. Визначте, що з переліченого є підставою звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки.

Варіанти відповідей:

- а) виключення дії (бездіяльності) з кола кримінально караних;
- б) втрата діянням суспільної небезпечності;
- в) скасування надзвичайного або воєнного стану;
- г) ліквідація підприємства.

5. Вкажіть загальний строк давності притягнення до кримінальної відповідальності для осіб, які ухилялися від слідства або суду.

Варіанти відповідей:

- а) десять років;
- б) п'ятнадцять років;
- в) двадцять п'ять років;
- г) такий строк законом не визначено.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Назвіть загальні різновиди звільнення від кримінальної відповідальності. Чим вони відрізняються від спеціальних? Користуючись текстом посібника, поділіть загальні види звільнення від кримінальної відповідальності на групи залежно від того, обов'язковим чи факультативним є відповідне звільнення, і за можливістю поставити перед особою, звільненою від кримінальної відповідальності, які-небудь вимоги.

2. Заруба вчинив хуліганство і декілька крадіжок. Усвідомивши свою негідну поведінку, він змінив спосіб життя, став чесно працювати, покинув пити, одружився. Через два роки після вчинення злочинів він, бажаючи повністю виправдатися, з'явився у відділ внутрішніх справ і розповів про своє минуле.

Чи є в даному випадку підстави для звільнення Заруби від кримінальної відповідальності?

3. Після звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим останній, не задовольнившись відшкодуванням заподіяної йому шкоди, передумав миритися і написав заяву про притягнення винного до кримінальної відповідальності.

Яке рішення має бути прийнято? Чи обумовлюється даний різновид звільнення від кримінальної відповідальності виконанням будь-яких дій після судового рішення?

4. Агафонов вчинив незаконну порубку дерев у заповіднику (ст. 246 КК). Деревину він хотів використати як дрова для опалення свого будинку.

На час розгляду справи в суді у заповіднику сталася пожежа й значна частина лісу біля місця незаконної порубки була знищена вогнем.

Чи може ця обставина бути підставою для звільнення Агафопова від кримінальної відповідальності?

5. Киренко вчинив розбій (ч. 1 ст. 187 КК), але затриманий не був. Через рік після цього Киренко вчинив новий злочин — хуліганство (ч. 1 ст. 296 КК).

Коли за цих умов закінчиться перебіг давності? У яких випадках строки давності перериваються? Як у такому разі обчислюється давність?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.

4. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: Постанова ПВСУ від 23 грудня 2005 р. № 12 // Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 2. — С. 13—16.

5. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів: Постанова ПВСУ від 2 липня 2004 р. № 13 // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 8. — С. 6—10.

6. Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ: Верховний Суд України; Узагальнення судової практики від 20 лютого 2004 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 2. — С. 27—32.

7. Бантышев А. Ф. Поощрительные нормы Уголовного кодекса Украины 2001 г., стимулирующие позитивное посткриминальное поведение // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 192—193.

8. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. — К.: Атіка, 2004. — 296 с.

9. Головка Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве. — С. Пб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. — 544 с.

10. Губська О. А. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності // Адвокат. — 2008. — № 3. — С. 22—25.

11. Губська О. А. Питання звільнення від кримінальної відповідальності у Кримінальному кодексі України // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 74—76.

12. Егоров В. С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — М.: МПСИ, 2002. — 279 с.

13. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям. — Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. — 152 с.

14. Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — М.: Наука, 1974. — 232 с.

15. Клименко В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (проблемні питання) // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 12. — С. 145—150.

16. Клименко В. Проблема удосконалення законодавства про строки давності притягнення до кримінальної відповідальності // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 1. — С. 107—109.

17. Ковиміді О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з закінченням строків давності // Юридика Україна. — 2004. — № 6. — С. 60—65.

18. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.

19. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.

20. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.

21. Навроцький В. О. Про співвідношення положень кримінального та кримінально-процесуального законодавства, які регламентують підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності // Альманах кримінального права: Зб. статей. — К.: Правова єдність, 2009. — Вип. 1. — С. 391—400.

22. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.

23. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридика думка, 2010. — 1288 с.

24. Письменний Д. П. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності та проблеми їх процесуального застосування // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Ін-

тер», 2002. — С. 242—244.

25. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одиссей, 2011. — 568 с.

26. *Сенаторов Н. В.* Освобождение от уголовной ответственности в связи с примирением виновного с потерпевшим (статья 46 Уголовного кодекса Украины) // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 80—82.

27. *Скибицкий В. В.* Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания. — К.: Наукова думка, 1987. — 183 с.

28. *Усатий Г. О.* Кримінально-правовий компроміс. — К.: Атіка, 2001. — 128 с.

29. *Хрускова Л.* Застосування кримінального законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності // Вісник прокуратури. — 2007. — № 6. — С. 52—58.

30. *Хряпинский П. В.* Деятельное раскаяние как обстоятельство, освобождающее от уголовной ответственности или смягчающее наказание // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 77—80.

ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВИДИ

15.1. Поняття та ознаки покарання.

15.2. Мета покарання.

15.3. Поняття і значення системи покарань. Класифікація покарань.

15.4. Основні покарання.

15.5. Додаткові покарання.

15.6. Покарання, що можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові.

Резюме

Терміни і поняття

Питання для перевірки знань

Тести для самоконтролю

Завдання для індивідуальної роботи

Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши матеріал цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ сутність покарання як однієї з ключових категорій кримінального права;
- ✓ мету покарання за КК;
- ✓ систему і види покарань;
- ✓ визначення основних, додаткових покарань і таких, котрі можуть застосовуватися і як основні, і як додаткові,

а також УМІТИ:

- виокремлювати ознаки покарання та визначати його місце з-поміж форм реалізації кримінальної відповідальності і заходів державного примусу;
- орієнтуватися у теоріях щодо мети покарання;
- класифікувати покарання за різними критеріями;
- характеризувати окремі різновиди покарань.

15.1. Поняття та ознаки покарання

Поняття покарання є одним із центральних кримінально-правових інститутів. Разом з поняттям злочину покарання утворює фундамент кримінального права.

Відповідно до ч. 1 ст. 50 КК **покарання** — це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання характеризується такими головними *ознаками*: 1) воно є примусовим заходом; 2) примус застосовується від імені держави та обов'язково за вироком суду; 3) покарання призначається лише особі, котра була визнана винною у вчиненні злочину; 4) покарання полягає в обмеженні прав і свобод засудженого — є карою за злочин; 5) покарання (конкретні його види) передбачене лише в законі про кримінальну відповідальність. До того ж 6) покарання має особистий характер (його призначення можливе лише щодо самого винного, а не до інших осіб); 7) у покаранні міститься негативна оцінка поведінки винного з боку держави; 8) воно тягне за собою виникнення у винної особи особливого правового стану — судимості (цим покарання відрізняється від інших заходів державного примусу; відповідній правовій інституції присвячена тема 18 навчального посібника).

Слід мати на увазі, що покарання є головною, найпоширенішою і найсуворішою формою реалізації кримінальної відповідальності. Також покарання є найтяжчим, найгострішим заходом державного примусу (порівняно з дисциплінарними, адміністративними, цивільно-правовими засобами). Тому суди повинні особливо ретельно підходити до вирішення питання про застосування покарання, не допускаючи його призначення у випадках, коли можуть спрацювати більш м'які заходи. Саме ж покарання повинно відповідати тяжкості вчиненого злочину, бути справедливим і достатнім для виправлення засудженого.

15.2. Мета покарання

Метою покарання є той кінцевий результат, якого прагне досягнути держава застосуванням до особи цього особливого заходу державного примусу.

Варто зважати, що проблема, пов'язана з метою покарання, є однією з найскладніших у науці кримінального права, й існує значна кількість філософських та юридичних концепцій, присвячених цій проблемі. Можна вести мову про дві основні групи таких концепцій:

1) *абсолютні теорії покарання*. Представники цих теорій (І. Кант, Г. Гегель та їх послідовники) відстоювали абсолютну ідею — відплати (помсти) за вчинений злочин; як практичну реалізацію цього, пропонували закріпити відплату за заподіяне вин-

ним зло як певну пропорційну систему: за вбивство карати смертю, за зґвалтування — кастрацією і т. д.;

2) *відносні (утилітарні) теорії покарання* — виходили з того, що покарання повинно досягати певної корисної мети: втримати шляхом залякування (І. Бентам), психологічного примусу (А. Фейербах) інших осіб від учинення злочину (тобто виконувати мету загального запобігання); завадити самому злочинцеві знову вчинити злочин, отже, досягнути мети спеціального запобігання (К. Грольман); виправити злочинця (Хр. Штельцер, Ф. Редер).

Потрібно також виокремити *змішані теорії покарання*, які виникли в ХІХ ст. і поєднували ідеї абсолютних та відносних теорій про мету покарання (їх прихильники у різних варіаціях відносили до цілей покарання залякування, відплату, виправлення покараного, загальну та спеціальну превенцію). Саме на змішаних моделях мети покарання й побудоване вітчизняне кримінальне законодавство.

Мета покарання закріплена ст. 51 КК. Як сказано в ч. 2 цієї статті, покарання має на меті не тільки кару, але й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Таким чином, метою покарання є:

1) *кара*. Покарання завжди пов'язане з обмеженням (втратою, позбавленням) певних прав і свобод засудженого (наприклад, при позбавленні, обмеженні волі, арешті особа обмежується у свободі пересування й спілкування з іншими членами суспільства; штраф, виправні роботи, конфіскація майна пов'язані з матеріальними втратами для засудженого; при позбавленні права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю винний зазнає обмежень у своїх трудових правах).

Крім того, покарання заподіює моральні страждання особі, до якої воно застосовується. Водночас, як сказано в ч. 3 ст. 50 КК, покарання не має на меті завдати фізичних страждань засудженому або принизити його людську гідність (у цьому виявляється гуманність даного інституту);

2) *виправлення засуджених*, тобто досягнення таких змін в особистості винного, коли у нього з'являються риси та установки, які б утримували його від вчинення суспільно небезпечних і протиправних діянь. Реалізація цієї мети покарання забезпечується встановленим режимом відбування покарання, залученням засудженого до праці, соціально-виховною роботою з ним, організацією загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, громадським впливом на засудженого, самим призначенням покарання;

3) *запобігання вчиненню засудженим нових злочинів. Приватна (чи спеціальна) превенція* — вплив покарання на винного таким чи-

ном, що він був позбавлений або значно обмежений у можливості знову вчиняти злочини (у тому числі завдяки тривалій ізоляції засудженого від суспільства);

4) запобігання вчиненню злочинів іншими особами. *Загальна (або генеральна) превенція* — вплив призначеного конкретній особі покарання на інших осіб, насамперед на тих, які схильні до кримінально-протиправної поведінки, для того, аби утримати їх від вчинення злочинів; досягається передусім загрозою покарання у разі вчинення злочину.

Усі цілі покарання нерозривно пов'язані між собою й обумовлюють одна одну.

15.3. Поняття і значення системи покарань. Класифікація покарань

Під *системою покарань* слід розуміти встановлений у законі про кримінальну відповідальність та обов'язковий для суду вичерпний перелік видів покарань, що розташовані за ступенем їх тяжкості — від менш суворих до більш суворих.

Ознаками системи покарань є:

а) така система встановлюється лише законом про кримінальну відповідальність;

б) перелік покарань, що складають систему, обов'язковий для суду;

в) цей перелік є вичерпним;

г) види покарань розміщені у відповідному переліку в певному порядку — залежно від ступеня їх тяжкості: від найменш тяжкого до найбільш тяжкого.

Система покарань встановлена в ст. 51 КК і включає дванадцять *видів покарань*: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі. Відповідно до ч. 5 ст. 52 КК ухилення від відбування цих покарань тягне відповідальність за статтями 389 та 390 КК.

Слід зауважити, що для неповнолітніх закон (ст. 98 КК) встановлює окрему систему покарань, яка вміщує шість видів покарань, котрі за строками і розмірами відрізняються від загальної

системи покарань у бік їх пом'якшення (про це — у темі, присвяченій особливостям кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх).

Значення системи покарань полягає в тому, що вона є правовою базою, на яку спираються суди у своїй діяльності щодо призначення покарання особам, визнаним винними у вчиненні злочинів. Встановлюючи систему покарань, законодавець створює тим самим підґрунтя і для диференціації санкцій у статтях (частинах статей) Особливої частини КК.

Система покарань уміщує цілий їх комплекс, що дозволяє суду у кожному конкретному випадку при призначенні покарання індивідуалізовувати його відповідно до тяжкості вчиненого й особи винного. Система покарань покликана забезпечити досягнення мети покарання.

Усі покарання, що входять до системи, можна класифікувати за певними ознаками. Критеріями теоретичної *класифікації покарань* слугують: зв'язок з ізоляцією від суспільства; суб'єкт, до якого може застосовуватися покарання; можливість визначення строку покарання тощо.

Так, за зв'язком з ізоляцією від суспільства розрізняють *покарання, які пов'язані з ізоляцією від суспільства*, і *такі, що з цією ізоляцією не пов'язані*. До перших належать арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі, до других — усі інші, крім вищеназваних, види покарань.

Залежно від суб'єкта, котрому призначається покарання, є *покарання загальні*, які можуть застосовуватися до будь-яких засуджених (наприклад, позбавлення волі на певний строк), і *спеціальні* — призначаються лише певному колу осіб (як-от тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців).

За строком покарання бувають строкові та безстрокові. *Строковими* (мають визначений термін застосування) є позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк. До *безстрокових* покарань (мають невизначений термін дії) належать: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, довічне позбавлення волі. Штраф і конфіскацію майна — майнові покарання, які не пов'язані з тим чи іншим строком, а отже, не належать до жодної з вищевказаних груп, — часто називають *разовими (одномоментними) покараннями*.

Що стосується законодавчої класифікації покарань (ст. 52 КК), то вона поділяє останні на групи за порядком їх призначен-

ня: *покарання основні, додаткові й такі, які можуть застосовуватися і як основні, і як додаткові.*

15.4. Основні покарання

Основні покарання — це ті покарання, які застосовуються лише самостійно й не можуть приєднуватися до інших покарань. Згідно з ч. 4 ст. 52 КК за один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК.

До основних покарань закон (ч. 1 ст. 52 КК) відносить: 1) громадські роботи; 2) виправні роботи; 3) службові обмеження для військовослужбовців; 4) арешт; 5) обмеження волі; 6) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 7) позбавлення волі на певний строк; 8) довічне позбавлення волі.

Громадські роботи (ст. 56 КК) полягають у виконанні засудженим безоплатних суспільно корисних робіт. Такі роботи виконуються винним у вільний від роботи або навчання час, і вид цих робіт визначають органи місцевого самоврядування (ними можуть бути, наприклад, прибирання вулиць, вантажно-розвантажувальні роботи, догляд за хворими).

Суд вправі застосовувати громадські роботи в межах строку від шістдесяти до двохсот сорока годин. Винний зобов'язаний відбувати дане покарання не більш як чотири години на день.

Громадські роботи не можуть бути призначені особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Виправні роботи (ст. 57 КК) застосовуються до особи за місцем роботи на вказаний у вирокі строк з утриманням у дохід держави визначеного судом відсотка її заробітку.

Виправні роботи призначаються на строк від шести місяців до двох років. Із суми заробітку засудженого щомісяця в дохід держави відраховується від десяти до двадцяти відсотків.

Виправні роботи не можуть застосовуватися до вагітних жінок і жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб, що не досягли шістнадцяти років, та тих, котрі досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Особам, які стали непрацездатними після постановлення вироку суду, суд може замінити виправні роботи штрафом із розрахунку: три встановлені законодавством неоподатковувані мінімуми доходів громадян за один місяць виправних робіт.

Службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК) призначаються засудженим військовослужбовцям, крім військовослужбовців строкової служби. За змістом це покарання близьке до виправних робіт. Воно характеризується тим, що:

- із суми грошового забезпечення засудженого військовослужбовця провадиться відрахування в дохід держави у розмірі, встановленому вироком суду (у межах від десяти до двадцяти відсотків);

- винний під час відбування покарання не може бути підвищений за посадою та у військовому званні;

- строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

Службові обмеження для військовослужбовців застосовуються на строк від шести місяців до двох років. Таке покарання призначається, якщо воно прямо передбачене в санкції статті КК (наприклад, ч. 1 ст. 402 КК), а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження чи позбавлення волі на строк не більше двох років застосувати службове обмеження на той самий строк.

Арешт (ст. 60 КК) як вид покарання виявляється у триманні засудженого в умовах ізоляції впродовж строку від одного до шести місяців.

Відбування арешту здійснюється в арештних домах — ст. 15 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі — КВК). Засуджені до арешту військовослужбовці відбувають це покарання на гауптвахті.

Арешт не може призначатися особам віком до шістнадцяти років, вагітним жінкам та жінкам, які мають дітей віком до семи років.

Обмеження волі (ст. 61 КК) пов'язане з перебуванням особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу (виправних центрах) без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду та з обов'язковим залученням до праці.

Це покарання призначається судом на строк від одного до п'яти років. До нього не можуть бути засуджені неповнолітні, вагітні жінки і жінки, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, особи, які досягли пенсійного віку, військовослужбовці строкової служби та інваліди першої і другої груп.

Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК) застосовується до військовослужбовців строкової служби і полягає у примусовому поміщенні засудженого до особливої військової частини — дисциплінарного батальйону.

Тримання в дисциплінарному батальйоні може призначатися на строк від шести місяців до двох років у випадках, коли це безпосередньо передбачено санкцією статті КК, за якою засуджується військовослужбовець (наприклад, санкція ч. 1 ст. 407 КК), а також якщо суд вважатиме за можливе (з урахуванням обставин справи та даних про особу засудженого) замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні протягом того самого строку. До засуджених військовослужбовців, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні замість позбавлення волі застосовуватися не може.

Позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК) виявляється в ізоляції засудженого та поміщенні його на визначений у вирокі строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу. Відповідно до положень КВК (ч. 4 ст. 11, ст. 18) такими установами є виправні колонії мінімального, середнього та максимального рівнів безпеки.

Строк позбавлення волі встановлюється судом у межах від одного до п'ятнадцяти років, крім випадків, передбачених Загальною частиною КК (ч. 2 ст. 71 та ч. 2 ст. 87 КК).

Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК) полягає у позиттєвій ізоляції засудженого від суспільства та безстроковому поміщенні його до кримінально-виконавчої установи закритого типу. Воно може бути призначене за вчинення особливо тяжких злочинів, коли це спеціально передбачено КК (як-от у ст. 112, ч. 2 ст. 115, ч. 1 ст. 442), і за умови, що суд визнає неможливим застосування позбавлення волі на певний строк.

До довічного позбавлення волі не можуть засуджуватися особи, котрі вчинили злочини у віці до 18 років й особи у віці понад 65 років, а також жінки, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

15.5. Додаткові покарання

Додатковими є покарання, котрі самостійно не застосовуються, а можуть призначатися лише на додаток до основних. До основного покарання може бути приєднане одне чи декілька основних покарань у випадках та порядку, передбачених КК (ч. 4 ст. 52 КК).

Закон (ч. 2 ст. 52 КК) називає два різновиди додаткових покарань: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскацію майна.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК) застосовується у разі засудження особи за тяжкий чи особливо тяжкий злочин; це покарання не передбачене в жодній санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК і призначається на розсуд суду. Даний різновид покарання поєднує в собі певний моральний вплив на засудженого й водночас позбавляє його матеріальних та інших переваг, які надає відповідне звання, ранг, чин, кваліфікаційний клас.

Військові звання присвоюються військовослужбовцям, що проходять службу у військових формуваннях, а також військово-зобов'язаним, *спеціальні звання* — працівникам міліції, державної податкової служби, митної служби. *Ранги* встановлені для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, дипломатів (*дипломатичні ранги*). Працівникам органів прокуратури присвоюються *класні чини*, а суддям, судовим експертам — *кваліфікаційні класи*.

На підставі ст. 54 КК засуджений не може бути позбавлений державної нагороди, наукового ступеня, почесного чи вченого звання.

Конфіскація майна (ст. 59 КК) являє собою примусове безоплатне вилучення у власність держави майна, яке належить засудженому на праві власності. Вона застосовується за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК (ч. 5 ст. 185, ч. 5 ст. 186, частини 2—4 ст. 187, частини 3—5 ст. 369 та ін.).

Конфіскація майна буває *повною* (конфіскується все майно, яке є власністю засудженого) і *частковою* (за якої конфіскується частина майна засудженого). У другому випадку суд повинен чітко зазначити у вироку, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються.

КК включає додаток, який містить перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком.

Конфіскацію майна як вид покарання слід відрізняти від *спеціальної конфіскації*, яка полягає в примусовому вилученні у засудженого предметів, що були знаряддям чи засобом вчинення злочину або одержані внаслідок його вчинення. У КК спеціальна конфіскація передбачена в деяких статтях Особливої частини. Наприклад, незаконне полювання (ст. 248 КК) поряд з основним покаранням називає конфіскацію знарядь і засобів полювання та всього добутого. Крім того, санкції окремих статей КК передбачають одночасно конфіскацію як вид покарання і спеціальну конфіскацію (як-от санкції ст. 209, частин 2 і 3 ст. 305 КК).

15.6. Покарання, що можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові

У групі покарань, котрі можуть застосовуватися і як основні, і як додаткові, виокремлюють штраф (ст. 53 КК) та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК).

Штраф відповідно до закону є грошовим стягненням, що накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині КК (з урахуванням положень ч. 2 ст. 53 КК).

При визначенні розміру штрафу суд враховує тяжкість вчиненого злочину та майновий стан винного. За загальним правилом, цей розмір визначається у межах від тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до п'ятдесяти тисяч таких мінімумів. Водночас статтями Особливої частини КК може бути встановлено вищий розміру штрафу. Відповідно до положень ч. 2 ст. 53 КК за вчинення злочину, за який передбачене основне покарання у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, розмір штрафу, котрий призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу (у цьому разі граничний розмір штрафу, передбаченого санкцією статті або санкцією частини статті Особливої частини КК, не має значення).

Водночас суд, установивши, що відповідний злочин вчинено у співучасті і роль виконавця (співвиконавця), підбурювача або пособника у його вчиненні є незначною, може призначити цим особам покарання у виді штрафу в розмірі, передбаченому санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК, без урахування розміру майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу.

Як додаткове покарання, штраф може бути призначений лише тоді, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК (наприклад, ч. 1 ст. 144 КК).

З урахуванням майнового стану особи суд може призначити штраф із розстрочкою виплати певними частинами строком до одного року.

КК встановлює обов'язкову заміну несплаченої суми штрафу громадськими, виправними роботами або позбавленням волі на певний строк за визначених законом підстав. Як видно з тексту закону (ч. 5 ст. 53 КК), у випадку несплати штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян та відсутності підстав для розстрочки його виплати суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт (із розра-

хунку одна година громадських робіт за один установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян) або виправними роботами (із розрахунку один місяць виправних робіт за двадцять неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше двох років).

У разі несплати штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, призначеного як основне покарання, та відсутності підстав для розстрочки його виплати суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у виді позбавлення волі із розрахунку один день позбавлення волі за вісім неоподатковуваних мінімумів доходів громадян у таких межах:

а) від одного до п'яти років позбавлення волі — у випадку призначення штрафу за вчинення злочину середньої тяжкості;

б) від п'яти до десяти років позбавлення волі — у разі призначення штрафу за вчинення тяжкого злочину;

в) від десяти до дванадцяти років позбавлення волі — у випадку призначення штрафу за вчинення особливо тяжкого злочину.

Якщо під час розрахунку строку позбавлення волі цей строк перевищує вищевказані межі, суд замінює покарання у виді штрафу позбавленням волі на максимальний строк, передбачений для злочину відповідної тяжкості ч. 5 ст. 53 КК.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю полягає у забороні засудженому на вказаний у вирокі строк обіймати конкретно визначені судом посади на підприємствах, в установах чи організаціях або займатися певною діяльністю. Зазначене покарання застосовується у випадках, коли злочин було вчинено з використанням посади винного або у зв'язку із зайняттям ним конкретною діяльністю.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може призначатися як основне на строк від двох до п'яти років і як додаткове на строк від одного до трьох років. Як додаткове, це покарання може бути призначене й у випадках, встановлених санкціями статей (санкціями частин статей) Особливої частини КК (наприклад, ст. 132 КК), і тоді, коли воно не передбачене у відповідних санкціях (якщо суд визнає за неможливе збереження за винним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, враховуючи характер злочину, вчиненого за посадою або при зайнятті певною діяльністю, особу засудженого та інші обставини справи).

Важливе значення має питання про обчислення строків даного покарання у випадку застосування його як додаткового. Відповідно до положень ч. 3 ст. 55 КК позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, якщо воно призначене як додаткове до арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі на

певний строк, поширюється на весь час відбування основного покарання і, крім цього, на строк, встановлений вироком суду, що набрав законної сили. У такому разі строк додаткового покарання обчислюється з моменту відбуття основного покарання. При призначенні ж даного покарання як додаткового до інших основних покарань (а також у разі застосування ст. 77 КК), його строк обчислюється з моменту набрання вироком суду законної сили.

Резюме. Під покаранням розуміють примусовий захід, який призначається за вироком суду до особи, котра була визнана винною у вчиненні злочину. Покарання виявляється у передбаченому кримінальним законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Метою покарання є кара, виправлення засудженого, запобігання вчиненню нових злочинів як самим засудженим, так і іншими особами. Усі цілі покарання тісно взаємопов'язані.

Передбачені КК окремі види покарань утворюють певну систему. Ця система вміщує дванадцять видів покарань. Усі покарання, що входять до системи, можуть бути класифіковані за різними критеріями. Зокрема, законодавча класифікація поділяє покарання за порядком їх застосування на основні, додаткові й такі, які можна застосовувати і як основні, і як додаткові.

Основні покарання застосовуються лише самостійно. До основних покарань належать громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі.

Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Ці покарання призначаються лише в доповнення до основних.

Штраф і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися і як основні, і як додаткові.

Терміни і поняття

Покарання

Мета покарання

Система покарань

Основні покарання

Додаткові покарання

Покарання, які можуть призначатися як основні, так і як додаткові

Штраф

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю

Громадські роботи

Виправні роботи

Службові обмеження для військовослужбовців

Конфіскація майна

Арешт

Обмеження волі

Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців

Позбавлення волі на певний строк

Довічне позбавлення волі

Питання для перевірки знань

1. Яке законодавче визначення покарання та якими ознаками характеризується цей особливий захід державного примусу?

2. Що таке мета покарання?

3. У чому полягає система покарань, які її ознаки та значення?

4. Що означають загальні і спеціальні покарання?

5. Чим характеризуються строкові, безстрокові та разові покарання?

6. На які види поділяє покарання їх законодавча класифікація?

7. У чому суть громадських робіт як виду покарання? У яких межах вони застосовуються?

8. Що таке виправні роботи та на який строк вони призначаються?

9. У чому виявляються каральні властивості службових обмежень для військовослужбовців?

10. Що являє собою покарання у виді арешту?

11. На який строк встановлюється обмеження волі?

12. Кому призначається тримання в дисциплінарному батальйоні? Які межі цього покарання?

13. У чому сутність позбавлення волі на певний строк?

14. За які злочини встановлюється довічне позбавлення волі? Що означає це покарання?

15. З якими правообмеженнями пов'язане застосування покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу?

16. У чому полягає конфіскація майна та на які різновиди вона

поділяється?

17. Яка різниця між конфіскацією майна як видом покарання та спеціальною конфіскацією?

18. У яких межах визначається розмір штрафу? Який порядок заміни несплаченої суми штрафу іншими покараннями?

19. Що означає позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид покарання? На який строк воно призначається?

Тести для самоконтролю

1. Назвіть критерій законодавчої класифікації покарань.

Варіанти відповідей:

- а) характер правообмежень;
- б) зв'язок з ізоляцією від суспільства;
- в) порядок призначення покарання;
- г) суб'єкт, до якого застосовується покарання.

2. Встановіть, яке покарання вважається суворішим, ніж виправні роботи.

Варіанти відповідей:

- а) штраф;
- б) громадські роботи;
- в) арешт;
- г) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

3. Визначте, у чому сутність відбування покарання у виді обмеження волі.

Варіанти відповідей:

- а) у поміщенні засудженого до кримінально-виконавчої установи відкритого типу;
- б) у триманні винного у кримінально-виконавчій установі закритого типу;
- в) у встановленні певних днів і годин, протягом яких особа має перебувати вдома;
- г) засуджений не повинен залишати постійне місце проживання.

4. Вкажіть злочини, у зв'язку з вчиненням яких суд може позбавити винного військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

Варіанти відповідей:

- а) злочини середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини;

- б) тяжкі й особливо тяжкі злочини;
- в) будь-які злочини;
- г) умисні злочини.

5. Встановіть, що являє собою покарання у виді штрафу.

Варіанти відповідей:

- а) грошове стягнення на користь потерпілого, що накладається судом у визначених законом межах;
- б) відрахування в дохід держави певного відсотка заробітку засудженого;
- в) стягнення із засудженого в дохід держави певної грошової суми;
- г) примусове безоплатне вилучення майна засудженого у власність держави.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Визначте мету покарання за кримінальним правом України. Охарактеризуйте основні теорії покарання. Які положення цих теорій використані вітчизняним законодавцем при формулюванні мети покарання?

2. Користуючись текстом посібника, згрупуйте всі покарання, які складають їх систему, відповідно до таких критеріїв:

- порядок застосування;
- характер обмежень прав і свобод засуджених;
- зв'язок з ізоляцією від суспільства;
- суб'єкт, якому може призначатися покарання;
- можливість чи неможливість визначення строку покарання;
- можливість (неможливість) призначення покарання у випадках, коли воно не передбачене санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК.

3. Кириченка було засуджено за ч. 1 ст. 142 КК до обмеження волі на строк два роки зі штрафом у розмірі ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Адвокат Кириченка подав апеляцію, у якій просив виключити з вироку покарання у виді штрафу, оскільки в санкції ч. 1 ст. 142 КК воно передбачене як альтернативне основне і суд не мав права призначати за один злочин одночасно обидва покарання.

Чи підлягає скарга задоволенню?

4. Холоденко був визнаний винним у шахрайстві, передбаченому ч. 2 ст. 190 КК. Суд призначив йому покарання у виді позбавлення волі строком на два роки і, враховуючи корисливий характер злочину, конфіскацію майна.

Дайте оцінку рішенню суду щодо призначення конфіскації майна.

5. Суд засудив Хандучка за ч. 1 ст. 328 КК до позбавлення волі. Про додаткові покарання у вироку не згадувалося.

Чи є тут порушення вимог закону?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.

3. Кримінально-виконавчий кодекс України // Україна. Кодекси. — К.: Велес, 2007. — 64 с.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.

5. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова ПВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 6. — С. 14—20.

6. Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні: Постанова ПВСУ від 28 грудня 1996 р. № 15 // Вісник Верховного Суду України. — № 2. — 2004. — С. 11—13.

7. Ахтирська Н. М., Марчук Ф. М. Громадські роботи як вид кримінального покарання та засіб превенції // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 7. — С. 43—48.

8. Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание. — Минск: Высш. шк., 1976. — 384 с.

9. Беца О. Лишение свободы: отрицательные социальные и психологические последствия // В поисках альтернатив тюремному наказанию: Матер. междунар. симпоз. 15—16 января 1997 г. — К., 1997. — С. 35—41.

10. Беца О. Нетюремные санкции и их применение в зарубежных уголовно-правовых системах // В поисках альтернатив тюремному наказанию: Матер. междунар. симпоз. 15—16 января 1997 г. — К., 1997. — С. 125—152.

11. Богатирьов І. Виправні роботи як вид покарань: Кримінальні, кримінологічні та кримінально-виконавчі проблеми. — К.: «МП Леся», 2002. — 139 с.

12. *Богатирьов І.* Покарання у виді обмеження волі: кримінально-виконавча характеристика // Вісник прокуратури. — 2008. — № 9. — С. 82—89.

13. *Богатирьов І.* Поняття кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі (теоретично-прикладний аспект) // Юридична Україна. — 2004. — № 3. — С. 72—76.

14. *Богатирьов І. Г.* Теорія і практика виконання кримінально-виконавчою інспекцією покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. — К.: Атіка, 2005. — 312 с.

15. *Вербенський М. Г.* Покарання, не пов'язані з позбавленням волі: загальна характеристика і проблеми застосування // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 86—89.

16. Впровадження альтернативних видів кримінальних покарань в Україні / За ред. О. В. Беци. — К: «МП Леся», 2003. — 116 с.

17. *Гура Р. М.* Застосування покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 96—98.

18. *Карпец И. И.* Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. — М.: Юрид. лит., 1973. — 287 с.

19. *Козирева В.* Конфіскація майна: теорія і практика застосування // Право України. — 2006. — № 1. — С. 98—102.

20. *Козирева В.* Кримінальні покарання майнового характеру: сутність, мета, практика застосування // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 4. — С. 140—144.

21. *Козирева В. П.* Еволюція кримінальних покарань майнового характеру у вітчизняному законодавстві // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 5. — С. 122—127.

22. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.

23. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.

24. *Кулинич С., Скорбач О.* Обмеження волі як покарання, пов'язане з обмеженням особистої свободи без ізоляції від суспільства // Вісник прокуратури. — 2007. — № 6. — С. 67—70.

25. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.

26. *Мостепанюк Л. О.* Відбування довічного позбавлення волі в Україні та за кордоном: проблеми і перспективи // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 5. — С. 121—125.

27. *Мостепанюк Л. О.* Довічне позбавлення волі: історія і сучасність // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 8. — С. 131—133.

28. *Музика А. А., Горох О. П.* Система покарань та її підсистеми за Кримінальним кодексом України // Альманах кримінального права: 36 статей. — К.: Правова єдність, 2009. — Вип. 1. — С. 368—390.
29. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.
30. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.
31. *Ной И. С.* Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1962. — 156 с.
32. *Ной И. С.* Сущность и функции наказания в советском государстве: Политико-юридическое исследование. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1973. — 192 с.
33. *Полубинская С. В.* Цели уголовного наказания. — М.: Наука, 1990. — 142 с.
34. *Попрас В.* Щодо визначення розмірів штрафу як виду покарання // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 11. — С. 135—138.
35. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одіссей, 2011. — 568 с.
36. *Соцький Ю.* Позбавлення волі в системі кримінальних покарань України (історичний, правовий та соціальний аспекти) // Право України. — 2003. — № 9. — С. 118—120.
37. *Соцький Ю.* Правове регулювання виконання кримінального покарання у вигляді виправних робіт // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 3. — С. 101—102.
38. *Степанюк А. Ф.* Проблемы применения наказаний, порождённые новым Уголовным кодексом Украины // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25—26 жовт. 2001 р. — К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002. — С. 92—96.
39. *Тютюгин В. И.* Лишение права занимать определенные должности как вид наказания по советскому уголовному праву. — Х.: Вища школа, 1982. — 145 с.
40. *Фролова Е. Г.* Понятие наказания, его цели и система в советском уголовном праве. — Донецк: Изд-во Донец. ун-та, 1991. — 127 с.
41. *Фролова О. Г.* Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів). — К.: «АртЕк», 1997. — 208 с.
42. *Хавронюк М. І.* Нові види покарання: чи потрібно їх передбачати у Кримінальному кодексі України? // Альманах кримінального права: 36 статей. — К.: Правова єдність, 2009. — Вип. 1. — С. 401—414.
43. *Шаргородский М. Д.* Наказание, его цели и эффективность. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1973. — 160 с.
44. *Шинальський О.* Мета покарання у контексті сучасної теорії кримінального права // Вісник прокуратури. — 2003. — № 8. — С. 44—49.

ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

- 16.1. Загальні засади призначення покарання.
- 16.2. Обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання.
- 16.3. Призначення покарання за незакінчений злочин і за злочин, вчинений у співучасті.
- 16.4. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.
- 16.5. Призначення покарання за сукупністю злочинів.
- 16.6. Призначення покарання за сукупністю вироків.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Після вивчення цієї теми Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ загальні засади призначення покарання;
- ✓ пом'якшуючі та обтяжуючі покарання обставини;
- ✓ особливості призначення покарання за незакінчений злочин і за вчинений у співучасті злочин;
- ✓ підстави та способи призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом;
- ✓ порядок призначення покарання за сукупністю злочинів;
- ✓ особливості призначення покарання за сукупністю вироків,

а також УМІТИ:

- тлумачити загальні засади призначення покарання й визначати зміст обставин, які пом'якшують і обтяжують покарання;
- виокремлювати додаткові правові орієнтири при обранні конкретної міри покарання особі, яка вчинила незакінчений злочин, та співучасникам злочину;
- правильно застосовувати положення щодо призначення більш м'якого покарання, ніж це встановлено у законі;
- призначати покарання за сукупністю злочинів і за сукупністю вироків, орієнтуватися у принципах визначення остаточного покарання;
- застосовувати правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення;
- обчислювати строки покарання.

Призначення покарання є одним з етапів застосування кримінально-правових норм, який здійснюється судом після того, як він дійде висновку, що особа, котра вчинила злочин, підлягає покаранню за це. Призначення покарання полягає в обранні щодо винного конкретної міри покарання. Відповідно до ч. 2 ст. 65 КК ця міра має бути необхідною і достатньою для виправлення засудженого та попередження нових злочинів.

Закон встановлює критерії (положення, правила), якими має керуватися суд під час призначення покарання, — **загальні засади призначення покарання**. Згідно з ч. 1 ст. 65 КК такими критеріями є:

а) *суд призначає покарання у межах, встановлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин*. Це зобов'язує суд, по-перше, призначати лише той вид покарання, який визначений у санкції кримінально-правової норми (при цьому суворіший вид покарання з-поміж тих, що передбачені за вчинений злочин, має призначатися лише тоді, коли менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів — ч. 2 ст. 65 КК); по-друге, призначати покарання у межах тих мінімальних і максимальних строків (розмірів), які встановлені для них у відповідній санкції (якщо в санкції кримінально-правової норми немає вказівки на нижчу межу покарання, вона визначається за тим мінімумом, який встановлений для даного виду покарання в Загальній частині).

Водночас у деяких випадках закон (частини 3 і 4 ст. 65 КК) дозволяє суду вийти за межі санкції, яка встановлює покарання за вчинений злочин. Так, за підставами, визначеними ст. 69 КК, суд може призначити покарання більш м'яке, ніж це передбачено відповідною статтею Особливої частини КК. Більш суворе покарання, ніж те, що встановлене у санкції кримінально-правової норми, за якою кваліфікується злочин, може бути призначене за сукупністю злочинів і за сукупністю вироків згідно зі статтями 70, 71 КК.

КК встановлює й інші випадки, коли суд може вийти за межі санкції статті Особливої частини КК (ч. 2 ст. 53, ч. 2 ст. 55 КК);

б) *суд призначає покарання відповідно до положень Загальної частини КК*. Ці положення стосуються, зокрема, завдань КК, підстави кримінальної відповідальності, поняття злочину та класифікації злочинів, стадій вчинення злочинного діяння, форм вини, співучасті у злочині, мети та системи покарань;

в) суд призначає покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання. Так, наприклад, досліджуючи дані, які характеризують особу винного, суд повинен з'ясувати його вік, стан здоров'я, поведінку до вчинення злочину (у побуті і за місцем роботи чи навчання), його минуле (зокрема наявність не знятих чи не погашених судимостей, адміністративних стягнень), склад сім'ї (чи є на утриманні діти, особи похилого віку), матеріальний стан тощо¹.

Варто наголосити, що загальні засади призначення покарання у їх сукупності є обов'язковими для дотримання судом, оскільки саме через них реалізуються принципи законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання. За межі цих засад не можуть виходити й домовленості сторін угоди про примирення або про визнання вини при узгодженні покарання².

16.2. Обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання

Важливе значення при призначенні покарання мають **обставини, котрі пом'якшують і обтяжують покарання**. Останні прийнято розглядати як фактори, віднесені до події злочину та особи злочинця, що відповідно зменшують або підвищують ступінь їх суспільної небезпечності, а отже, дають підстави до застосування до винного менш чи більш суворого покарання.

У переліку **обставин, які пом'якшують покарання** (ч. 1 ст. 66 КК), виокремлюють: з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину; добровільне відшкодування завданого збитку чи усунення заподіяної шкоди; надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину; вчинення злочину неповнолітнім; вчинення злочину жінкою в стані вагітності; вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин; вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність; вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, виклика-

¹ Абзац 3 п. 3 постанови ПВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання».

² Здійснення кримінального провадження на підставі угод є новелою КПК 2012 р. і врегульовується гл. 35 цього кодексу. У випадку затвердження вирокom угоди про примирення або про визнання вини суд призначає покарання, узгоджене сторонами угоди (ч. 5 ст. 65 КК).

ного неправомірними або аморальними діями потерпілого; вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності; виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених КК.

Слід зважати, що наведений у КК перелік обставин, котрі пом'якшують покарання, не є вичерпним. Відповідно до ч. 2 ст. 66 КК при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, які прямо не зазначені в законі (як-от вчинення злочину внаслідок випадкового збігу обставин, відвернення суб'єктом шкідливих наслідків злочину, незадовільний стан здоров'я винного, наявність на його утриманні малолітніх дітей, зразкова поведінка до вчинення злочину).

До обставин, які обтяжують покарання, належать: вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів; вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (частини 2 або 3 ст. 28 КК); вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату; вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового чи громадського обов'язку; тяжкі наслідки, завдані злочином; вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, яка перебуває в безпорадному стані; вчинення злочину щодо жінки, котра завідомо для винного перебувала у стані вагітності; вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного; вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, котра страждає психічним захворюванням чи недоумством; вчинення злочину з особливою жорстокістю; вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій; вчинення злочину загальнонебезпечним способом; вчинення злочину особою, яка перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних чи інших одурманюючих засобів (ч. 1 ст. 67 КК).

На відміну від обставин, котрі пом'якшують покарання, закон встановлює вичерпний перелік обтяжуючих покарання обставин. Тому суд при призначенні покарання не вправі визнавати такими, що його обтяжують, інші обставини — не зазначені в ч. 1 ст. 67 КК (ч. 3 ст. 67 КК). Водночас закон (ч. 2 ст. 67 КК) надає право суду, залежно від характеру вчиненого злочину, не визнавати ряд з названих у даній статті обставин такими, які обтяжують покарання, навівши мотиви свого рішення у вирок (це правило не поширюється на такі обставини, як вчинення злочину: групою осіб за попередньою змовою; щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, яка перебуває в безпорадному стані; щодо жінки,

котра завідомо для винного перебувала у стані вагітності; з використанням малолітнього або особи, котра страждає психічним захворюванням чи недоумством; з особливою жорстокістю; загальнонебезпечним способом).

Слід зважати, що у разі передбачення будь-якої із вищевказаних обставин у статті Особливої частини КК як ознаки злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз врахувати цю обставину при призначенні покарання як таку, що його пом'якшує чи обтяжує (ч. 3 ст. 66 і ч. 4 ст. 67 КК). Скажімо, не може бути врахована як пом'якшуюча покарання обставина вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК), при засудженні особи за ст. 123 КК (умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання), де вона є обов'язковою ознакою злочину. Так само, кваліфікуючи дії особи за ч. 2 ст. 283 КК (самовільне без нагальної потреби зупинення поїзда, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки), суд водночас при призначенні їй покарання не може визнати обставину, передбачену п. 5 ч. 1 ст. 67 КК (тяжкі наслідки, завдані злочином), такою, що обтяжує покарання.

У випадках, коли мають місце передбачені пунктами 1 і 2 ч. 1 ст. 66 КК обставини, які пом'якшують покарання (ідеться про з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину та добровільне відшкодування завданого збитку чи усунення заподіяної шкоди), відсутні обтяжуючі покарання обставини і підсудний визнав свою вину, суд не може призначити винному покарання на строк чи у розмірі, що б перевищував дві третини максимального строку або розміру найсуворішого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК (ст. 69¹ КК).

16.3. Призначення покарання за незакінчений злочин і за злочин, вчинений у співучасті

При призначенні покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті, суд керується положеннями статей 65—67, які визначають загальні засади призначення покарання й обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання. Закон (ст. 68 КК), крім того, встановлює додаткові вимоги, які має враховувати суд при призначенні покарання за вказаних обставин.

Відповідно до ч. 1 ст. 68 такими специфічними обставинами **при обранні конкретної міри покарання особі, яка вчинила незакінчений злочин, є:**

— *ступінь тяжкості вчиненого особою діяння* — залежить від характеру і розміру заподіяної шкоди, категорії, до якої за ступенем тяжкості належить злочин (ст. 12 КК), способу вчинення злочину, його стадії, мотиву, мети, наявності кваліфікуючих обставин і т. д.;

— *ступінь здійснення злочинного наміру* — визначається стадією, на якій була припинена злочинна діяльність (готування до злочину, незакінчений чи закінчений замах на злочин);

— *причини, внаслідок яких злочин не було доведено до кінця* (недостатня підготовленість винного, опір потерпілої особи, вручання сторонніх осіб, непридатність застосовуваних засобів тощо).

КК встановлює певні обмеження при призначенні покарання за незакінчений злочин. Як видно зі змісту закону (частини 2, 3 ст. 68 КК), у разі засудження особи за готування до злочину чи замаху на злочин строк (розмір) покарання не може перевищувати відповідно половини або двох третин максимального строку (розміру) найсуворішого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК. Так, за вчинення готування до незаконного позбавлення волі або викрадення людини, передбаченого ч. 1 ст. 146 КК (санкція передбачає обмеження волі на строк до трьох років або позбавлення волі на той самий строк) суд не може призначити покарання більше одного року шести місяців позбавлення волі, а за вчинення замаху на цей злочин — більше двох років позбавлення волі.

При **призначенні покарання співучасникам злочину** суд, крім загальних засад, враховує характер і ступінь участі кожного з них у вчиненні злочину (ч. 4 ст. 68 КК). При цьому *характер участі* визначається насамперед роллю, яку виконував той чи інший співучасник у вчиненні злочину (був він виконавцем, організатором, підбурювачем чи пособником), а *ступінь участі співучасника* — його реальним внеском у досягнення злочинної мети (залежить від інтенсивності дій суб'єкта, його активності при виконанні конкретної ролі).

16.4. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом

Інколи виникають ситуації, коли призначення навіть найменшого покарання, передбаченого санкцією статті, що застосовується, буде занадто суворим для конкретної особи. Для цих ви-

падків законодавець передбачає можливість **призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.**

Правовими підставами призначення покарання більш м'якого, ніж це встановлено в законі, відповідно до ч. 1 ст. 69 КК є: 1) наявність декількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину; 2) зважаючи на особу винного.

Закон (ст. 69 КК) називає такі варіанти (способи, види) призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом:

— *призначення основного покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК.* У цьому випадку призначене судом покарання не може бути меншим за мінімальний строк (розмір) покарання, встановлений для даного виду покарання в Загальній частині КК (тобто громадські роботи не можуть призначатися на строк менше шістдесяти годин, арешт — на строк менше одного місяця, обмеження чи позбавлення волі — на строк менше одного року і т. д.), а при вчиненні злочину, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, суд може призначити основне покарання у виді штрафу, розмір якого не більш ніж на чверть нижчий від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК;

— *перехід до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного у санкції за цей злочин.* Наприклад, якщо у санкції передбачено покарання у виді обмеження та позбавлення волі, суд вправі призначити арешт, виправні роботи чи інші покарання, яких немає у санкції і які за видом порівняно більш м'які (виходячи з послідовності розташування цих покарань у переліку, наведеному в ст. 51 КК);

— *непризначення додаткового покарання, що передбачене у відповідній санкції як обов'язкове.* Виняток із цього положення складають випадки, коли призначається покарання за вчинення злочину, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (як-от у ч. 2 ст. 209¹ КК, санкція якої встановлює штраф від трьох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років). У такому разі суд не може не призначити покарання, яке встановлене в конкретній санкції як додаткове обов'язкове (у наведеному прикладі — позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю).

Застосування ст. 69 КК повинно бути мотивоване у вирoku суду.

16.5. Призначення покарання за сукупністю злочинів

Як ми вже знаємо, при сукупності злочинна діяльність проявляється у вчиненні одного або декількох діянь, котрі кваліфікуються за двома чи більше нормами Особливої частини КК, за жодне з яких вона не була засуджена. Зрозуміло, що ця обставина є свідченням підвищеної суспільної небезпечності злочинного діяння й особи, яка його вчинила. Тому стосовно таких осіб у ст. 70 КК встановлений особливий порядок призначення покарання, за якого наявність сукупності злочинів розглядається як підстава для посилення покарання.

Частина 1 ст. 71 КК називає етапи, які проходить призначення покарання за сукупністю злочинів:

1) *призначення покарання (основного і додаткового) окремо за кожний злочин*. Призначаючи покарання за кожний зі злочинів, суд керується загальними засадами призначення покарання (ст. 65 КК), а також враховує обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання (статті 66, 67 КК);

2) *визначення остаточного покарання за сукупністю злочинів*.

Тут слід зазначити, що українське законодавство виходить із змішаних систем призначення покарання й закріплює можливість призначення остаточного покарання на підставі декількох принципів:

а) *поглинення менш суворого покарання більш суворим*. Цей принцип застосовується до покарань як одного виду (крім однакових за видом і розміром покарань, які поглиненню не підлягають, за винятком випадку, коли вони призначені у максимальних межах санкцій статей або санкцій частин статей КК¹), так і різних. Наприклад, особі за різні злочини призначено покарання у виді позбавлення волі строком на три і чотири роки; при обранні судом принципу поглинення менш суворого покарання більш суворим суд за сукупністю злочинів призначає позбавлення волі на чотири роки. Так само, при призначенні особі за один злочин покарання у виді громадських робіт строком на шістьдесят годин, а за інший — позбавлення волі строком на один рік, громадські роботи поглинаються позбавленням волі; остаточне покарання — один рік позбавлення волі;

б) *часткового складання призначених покарань*, за якого остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається шляхом

¹ Абзац 2 п. 21 постанови ПВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання».

приєднання до більш суворого покарання, призначеного за один зі злочинів, частини менш суворого покарання, призначеного за інший злочин;

в) *повного складання призначених покарань*. У разі застосування цього принципу остаточне покарання за сукупністю злочинів дорівнює сумі обраних за кожний злочин покарань.

КК практично не обмежує суди у застосуванні вищеназваних принципів, тому вони вирішують це питання на власний розсуд, із врахуванням усіх обставин справи. Водночас закон (ч. 2 ст. 70 КК) визначає *максимальну межу*, яку при складанні покарань не повинно перевищувати остаточне покарання за сукупністю злочинів. За загальним правилом, такою межею є максимальна межа санкції кримінально-правової норми, яка передбачає більш суворе покарання. Наприклад, за ч. 1 ст. 127 КК суд призначив чотири роки позбавлення волі, за ч. 2 ст. 190 КК — два роки позбавлення волі. Максимум, встановлений у санкції з більш суворим покаранням (ч. 1 ст. 127 КК), становить п'ять років позбавлення волі. Саме у цих межах може бути проведене складання покарань.

Виняток із цього правила складають випадки, коли особа засуджується за злочини, хоча б один з яких є умисним тяжким або особливо тяжким. У такому разі суд може призначити остаточне покарання у межах максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині КК (здебільшого це стосується позбавлення волі на певний строк, максимальна межа якого визначена у ст. 63 КК і дорівнює п'ятнадцяти рокам). Для прикладу: особа засуджена за зґвалтування, вчинене групою осіб (ч. 3 ст. 152 КК), до восьми років позбавлення волі і за хуліганство, передбачене ч. 3 ст. 296 КК, до п'яти років позбавлення волі. У даному випадку зґвалтування є умисним особливо тяжким злочином, тому суд може вийти за межі максимуму санкцій, встановлених у відповідних статтях (ч. 3 ст. 152 КК — дванадцять років позбавлення волі, ч. 3 ст. 296 КК — п'ять років позбавлення волі) і призначити остаточне покарання шляхом повного складання — тринадцять років позбавлення волі (максимальна межа, якої не може перевищувати суд, становить п'ятнадцять років позбавлення волі).

Якщо ж хоча б за один із вчинених злочинів призначено довічне позбавлення волі, остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається шляхом поглинення будь-яких менш суворих покарань довічним позбавленням волі. За таких обставин суд зобов'язаний застосувати принцип поглинення.

Варто зауважити, що в літературі іноді ці максимальні межі називають відповідно *загальною, особливою та спеціальною*.

Згідно з ч. 3 ст. 70 КК до основного покарання, призначеного

за сукупністю злочинів, можуть бути приєднані додаткові покарання, призначені судом за злочини, у вчиненні яких особу було визнано винною.

Правила призначення покарання за сукупністю злочинів, визначені в частинах 1—3 ст. 70 КК, поширюються й на випадки, коли після постановлення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винний ще й у іншому злочині, вчиненому ним до постановлення попереднього вироку (така сукупність у наукових джерелах дістала назву *розірваної*). У цьому разі у строк покарання, остаточно призначеного за сукупністю злочинів, зараховується покарання, відбуте повністю або частково за попереднім вирокком суду, за правилами, визначеними в ст. 72 КК (ч. 4 ст. 70 КК).

16.6. Призначення покарання за сукупністю вироків

У випадках, коли особа після винесення вироку, але до повного відбуття покарання вчиняє новий злочин, виникає потреба у призначенні покарання за **сукупністю вироків**. За даних обставин суд до покарання, призначеного за новим вирокком, повністю або частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вирокком (ч. 1 ст. 71 КК).

Треба зважати, що законодавець, з огляду на підвищену суспільну небезпечність ситуації, встановлює жорсткіші *правила призначення покарання за сукупністю вироків*, порівняно з призначенням покарання за сукупністю злочинів. Насамперед цього разу не застосовується принцип поглинення. Виняток складають випадки, коли суд за один зі злочинів призначає довічне позбавлення волі (у такому разі довічне позбавлення волі поглинає всі будь-які менш суворі покарання), а також якщо покарання призначені у межах, які дорівнюють встановленому для них законом максимуму (наприклад, особа за новим вирокком була засуджена до п'яти років обмеження волі, а невідбutoю частиною покарання є виправні роботи; з огляду на те, що обмеження волі призначене на максимальний для нього строк, встановлений Загальною частиною КК, суд зобов'язаний застосувати принцип поглинення).

Крім того, відповідно до положень ч. 2 ст. 71 КК при призначенні покарання за сукупністю вироків у всіх випадках можливе складання покарань до максимального строку, визначеного для даного виду покарання в Загальній частині КК (за правилами ст. 70 КК, таке складання обмежується санкцією статті, яка пе-

редбачає більш суворе покарання), а максимальна межа остаточного покарання у виді позбавлення волі може бути більша п'ятнадцяти років (дорівнює двадцяти п'яти рокам, якщо до складу вчинених особою злочинів входить хоча б один особливо тяжкий). У будь-якому разі остаточне покарання за сукупністю вироків (за винятком випадків, коли воно визначається шляхом поглинення одного покарання іншим, призначеним у максимальному розмірі) має бути більшим від покарання, призначеного за новий злочин, а також від невідбутої частини покарання за попереднім вирокі (ч. 4 ст. 71 КК).

Призначене хоча б за одним із вироків додаткове покарання або невідбута його частина за попереднім вирокі підлягає приєднанню до основного покарання, остаточного призначеного за сукупністю вироків (ч. 3 ст. 71 КК).

У ситуації, коли засуджений після постановлення вироку і до повного відбуття покарання вчинив не один, а декілька злочинів, суд призначає покарання за ці нові злочини за правилами, передбаченими у ст. 70 КК, а потім до остаточного покарання, призначеного за сукупністю злочинів, повністю чи частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вирокі у межах, встановлених ч. 2 ст. 71 КК (ч. 5 ст. 71 КК).

При визначенні остаточного покарання за сукупністю злочинів або сукупністю вироків нерідко виникає потреба скласти різні за видом покарання, що призначені за окремі злочини. У зв'язку з цим ст. 72 КК встановлює **правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення**.

Згідно з ч. 1 ст. 72 КК при складанні покарань за сукупністю злочинів і сукупністю вироків менш суворий вид покарання переводиться в більш суворий вид, виходячи з такого їх *співвідношення*:

- а) одному дню позбавлення волі відповідають:
 - один день тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або арешту;
 - два дні обмеження волі;
 - три дні службового обмеження для військовослужбовців або три дні виправних робіт;
 - вісім годин громадських робіт;
- б) одному дню тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або арешту відповідають:
 - два дні обмеження волі;
 - три дні службового обмеження для військовослужбовців або три дні виправних робіт;
- в) одному дню обмеження волі відповідають три дні службового обмеження для військовослужбовців або три дні виправних робіт;
- г) одному дню обмеження волі або арешту відповідають вісім годин громадських робіт.

Так, наприклад, якщо суд за один зі злочинів, що утворює сукупність, призначив покарання у виді обмеження волі строком на три роки, а за другий — позбавлення волі на сім років і дійшов висновку про необхідність повного складання призначених покарань, він, виходячи із визначеного законом співвідношення (1:2), має призначити остаточне покарання — вісім років і шість місяців позбавлення волі ($3 : 2 = 1,5$; $7 + 1,5 = 8,5$ років).

Встановлені в ч. 1 ст. 72 КК правила співвідношення видів покарань можуть застосовуватися й у інших випадках, передбачених Загальною частиною КК (ч. 6 ст. 72 КК).

Особливі *правила* встановлені щодо складання покарань у виді *виправних робіт і службових обмежень для військовослужбовців* у разі їх призначення за сукупністю злочинів чи вироків. Відповідно до ч. 2 ст. 72 КК складанням підлягають лише строки цих покарань. Розміри відрахувань із заробітку засудженого складанням не підлягають і обчислюються за кожним вирокіом самостійно. Приміром, особа була засуджена до одного року виправних робіт із відрахуванням у дохід держави із суми її заробітку десяти відсотків. Після відбуття шести місяців покарання особа вчиняє новий злочин, за який засуджується до двох років виправних робіт із відрахуванням у дохід держави двадцяти відсотків її заробітку. Строки покарань складаються і остаточний строк визначається у два роки виправних робіт (це максимальна межа для даного виду покарання); що ж до розмірів відрахувань, то вони не складаються й обчислюються самостійно (шість місяців, що залишилися від першого вироку, — десять відсотків, та один рік шість місяців за новим вирокіом — двадцять відсотків).

Складанням з іншими видами покарань не підлягають і завжди виконуються самостійно такі основні різновиди покарань, як штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 3 ст. 72 КК). У всіх випадках самостійно виконуються й додаткові покарання різних видів (ч. 4 ст. 72 КК).

Частина 5 ст. 72 КК встановлює *правила зарахування судом попереднього ув'язнення у строк покарання*. Так, якщо особа засуджується до позбавлення волі, то попереднє ув'язнення зараховується у його строк день за день. У випадку засудження особи, що перебувала у попередньому ув'язненні, до інших видів покарань, зарахування цього ув'язнення здійснюється, виходячи із визначеного ч. 1 ст. 72 КК співвідношення даного покарання з позбавленням волі на певний строк (наприклад, при засудженні до обмеження волі час попереднього ув'язнення зараховується у строк покарання із розрахунку один день за два дні).

При призначенні покарань, не зазначених у ч. 1 ст. 72 КК (штрафу або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю), суд, враховуючи попереднє ув'язнення,

може пом'якшити покарання або повністю звільнити засудженого від його відбування.

Згідно зі ст. 73 КК строки покарання обчислюються відповідно в роках, місяцях та годинах (наприклад, п'ять років позбавлення волі, один рік і шість місяців виправних робіт, шістдесят годин громадських робіт). Водночас при заміні або складанні покарань, а також у разі зарахування попереднього ув'язнення допускається обчислення строків покарання у днях. Приміром, особа до вироку суду перебувала у попередньому ув'язненні сорок п'ять днів. Призначаючи покарання у виді чотирьох років позбавлення волі, суд зараховує відбутий строк попереднього ув'язнення, визначаючи остаточний строк покарання — три роки, десять місяців і п'ятнадцять днів.

Резюме. Призначення покарання як завершальний етап застосування кримінально-правових норм полягає у визначенні конкретного виду і розміру покарання щодо особи, визнаної винною у вчиненні злочину. При призначенні покарання суд керується критеріями, встановленими законом, — загальними засадами призначення покарання. Також важливе значення при призначенні покарання мають обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання.

Певні особливості має призначення покарання за незакінчений злочин і за злочин, вчинений у співучасті. Так, при призначенні покарання за готування чи замах суд, крім загальних засад, має враховувати ступінь тяжкості вчиненого особою діяння, ступінь здійснення злочинного наміру та причини, внаслідок яких злочин не було доведено до кінця. При обранні конкретної міри покарання співучасникам суд додатково враховує характер і ступінь участі кожного з них у вчиненні злочину.

КК передбачає можливість призначення більш м'якого покарання, ніж встановлено законом. Правовими підставами цього є наявність кількох обставин, які пом'якшують покарання й істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, та урахування особи винного.

Закон (статті 70, 71 КК) закріплює особливий порядок призначення покарання за сукупністю злочинів і сукупністю вироків. Зокрема, при сукупності злочинів суд призначає основне та додаткове покарання окремо за кожний злочин, а потім визначає остаточне покарання. За сукупності вироків призначається покарання за новий злочин, вчинений після постановлення вироку і до повного відбуття покарання за раніше вчинений злочин, до якого приєднується (повністю або частково) невідбута частина покарання за попереднім вироком.

Терміни і поняття

Призначення покарання

Загальні засади призначення покарання

Обставини, що пом'якшують покарання

Обставини, які обтяжують покарання

Питання для перевірки знань

1. Що являють собою загальні засади призначення покарання? Які положення їх утворюють?

2. У чому суть обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, та яке кримінально-правове значення вони мають?

3. Якими є особливості призначення покарання за наявності обставин, котрі пом'якшують покарання, передбачених пунктами 1, 2 ст. 66 КК, за відсутності обставин, що обтяжують покарання, і при визнанні підсудним своєї вини?

4. Які специфічні обставини має врахувати суд при призначенні покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті?

5. За яких підстав та якими способами суд може призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом?

6. Якими є стадії призначення покарання за сукупністю злочинів?

7. Коли має місце призначення покарання за сукупністю вироків?

8. Який порядок і межі призначення покарання за сукупністю вироків?

9. Які правила зарахування попереднього ув'язнення у строк покарання?

10. Як обчислюються строки покарання?

Тести для самоконтролю

1. Назвіть чинники, які враховує суд при призначенні покарання.

Варіанти відповідей:

а) обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання;

б) особу винного;

в) ступінь тяжкості злочину;

г) усе вищезазначене.

2. Встановіть, що з переліченого не належить до обставин, котрі обтяжують покарання.

Варіанти відповідей:

- а) рецидив злочинів;
- б) відмова підсудного давати показання;
- в) вчинення злочину з використанням малолітнього;
- г) вчинення злочину загальнонебезпечним способом.

3. Визначте, якої межі не повинен перевищувати строк чи розмір покарання при засудженні особи за замах на злочин.

Варіанти відповідей:

- а) половини максимального строку (розміру) найсуворішого виду покарання, передбаченого санкцією статті за цей злочин;
- б) двох третин максимального строку (розміру) найбільш суворого покарання, встановленого у санкції;
- в) трьох чвертей максимального строку (розміру) найсуворішого виду покарання, передбаченого за даний злочин;
- г) таких обмежень не існує.

4. З'ясуйте, якого принципу визначення остаточного покарання за сукупністю злочинів немає.

Варіанти відповідей:

- а) поглинення менш суворого покарання більш суворим;
- б) обов'язкового підвищення покарання до певної межі;
- в) повного складання призначених покарань;
- г) часткового складання призначених покарань.

5. Вкажіть межу, якої не повинен перевищувати загальний строк позбавлення волі при складанні покарань за сукупністю вироків у випадку, коли хоча б один зі злочинів є особливо тяжким.

Варіанти відповідей:

- а) десять років;
- б) п'ятнадцять років;
- в) двадцять п'ять років;
- г) максимальної межі закон не встановлює.

Завдання для індивідуальної роботи

1. За ч. 2 ст. 286 КК Горобця було засуджено до шести років позбавлення волі. Горобець був визнаний винним у тому, що він, керуючи власним автомобілем, перевищив швидкість і вчинив наїзд на Потапова. Від одержаних травм Потапов помер у лікарні.

При призначенні покарання суд як обставини, котрі обтяжують покарання, врахував те, що Горобець не визнав себе винним, не розкався у вчиненому і те, що раніше він позбавлявся прав на управління автомобілем за різні порушення правил дорожнього руху.

Чи допустив суд порушення вимог закону? Відповідь обґрунтуйте.

2. Особа вчинила передбачене ч. 1 ст. 150¹ КК використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Чи може суд цього разу врахувати як обставину, котра обтяжує покарання, той факт, що злочин був учинений стосовно малолітнього?

3. Особі призначено за ч. 1 ст. 122 КК покарання у виді двох років позбавлення волі, а за ч. 1 ст. 186 КК — три роки позбавлення волі.

На підставі яких принципів суд може призначити остаточне покарання за сукупністю злочинів? В яких межах має бути визначено це покарання? Назвіть межу, якої не може перевищувати остаточне покарання за сукупністю злочинів, якщо хоча б один із вчинених особою злочинів є умисним тяжким або особливо тяжким?

4. Особа була засуджена за крадіжку (ч. 1 ст. 185 КК) та незаконне придбання й зберігання наркотичного засобу (ч. 1 ст. 309 КК). За перший злочин суд призначив двісті сорок годин громадських робіт, за другий — два роки обмеження волі. Призначаючи покарання за сукупністю злочинів, суд застосував принцип повного складання призначених покарань.

Встановіть, який розмір покарання призначив суд.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.

3. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова ПВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 6. — С. 14—20.

4. Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні: Постанова ПВСУ від 28 грудня 1996 р. № 15 // Вісник Верховного Суду України. — № 2. — 2004. — С. 11—13.
5. *Бажанов М. И.* Назначение наказания по советскому уголовному праву. — К.: Вища школа, 1980. — 216 с.
6. *Ігнатенко Ю.* Призначення покарання за злочини невеликої тяжкості: деякі проблемні питання застосування положень, передбачених ст. 69 КК України // Вісник прокуратури. — 2003. — № 8. — С. 50—52.
7. *Карпец И. И.* Отягчающие и смягчающие обстоятельства в советском уголовном праве. — М.: Госюриздат, 1959. — 104 с.
8. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
9. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
10. *Кругликов Л. Л.* Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве. (Вопросы теории). — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. — 164 с.
11. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.
14. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одиссей, 2011. — 568 с.
15. *Становский М. Н.* Назначение наказания. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 1999. — 480 с.

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВІДБУВАННЯ

17.1. Поняття та види звільнення від покарання та його відбудування.

17.2. Звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності.

17.3. Звільнення від відбудування покарання з випробуванням. Звільнення від відбудування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років.

17.4. Звільнення від відбудування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.

17.5. Умовно-дострокове звільнення від відбудування покарання та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким.

17.6. Звільнення від відбудування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.

17.7. Звільнення від покарання за хворобою.

17.8. Звільнення від покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування.

Резюме

Терміни і поняття

Питання для перевірки знань

Тести для самоконтролю

Завдання для індивідуальної роботи

Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши матеріал цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ поняття та види звільнення від покарання та його відбудування;
- ✓ умови й підстави звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності;
- ✓ сутність звільнення від відбудування покарання з випробуванням та специфіку застосування цього звільнення щодо вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років;
- ✓ основні положення щодо звільнення від відбудування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (умови, строки давності, випадки, коли перебіг давності зупиняється і переривається);
- ✓ умови та підстави умовно-дострокового звільнення від відбудування покарання і заміни невідбутої частини покарання більш м'яким;
- ✓ умови й правові наслідки звільнення від відбудування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
- ✓ різновиди звільнення від покарання за хворобою;
- ✓ особливості звільнення від покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування,

а також УМІТИ:

- встановлювати сприятливі й несприятливі правові наслідки звільнення від відбування покарання з випробуванням та звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років;
- правильно застосовувати норми щодо давності виконання обвинувального вироку;
- орієнтуватися у питаннях умовно-дострокового звільнення від відбування покарання та заміни невідбутої частини покарання більш м'яким;
- характеризувати звільнення від покарання за хворобою та звільнення від покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування.

17.1. Поняття та види звільнення від покарання та його відбування

КК передбачає випадки, коли особа, визнана винною обвинувальним вироком суду, повністю або частково звільняється від покарання за вчинене. Ідеться про інститут **звільнення від покарання та його відбування**, основи якого закріплено у розділі XII Загальної частини КК. Суть даної кримінально-правової інституції полягає в тому, що за підстав, передбачених законом, засуджений звільняється від: 1) реального відбування покарання чи 2) подальшого відбування покарання, частину якого він уже відбув, або йому: 3) замінюється покарання більш м'яким чи 4) пом'якшується призначене покарання. Два останніх випадки не звільняють особу від покарання або його відбування, однак поліпшують правове становище засудженого і впливають на подальше відбування покарання.

Варто наголосити, що звільнення від покарання та його відбування є проявом гуманізму з боку держави до осіб, які засуджені за вчинення злочину. Водночас його застосування можливе лише тоді, коли мета покарання може бути досягнута без реального відбування покарання (у цілому чи його частини) або коли досягнення зазначеної мети надалі стає неможливим (наприклад, через важку хворобу засудженого) чи недоцільним (внаслідок втрати особою суспільної небезпечності, впливу строків давності виконання обвинувального вироку).

Потрібно також зважати, що звільнення засудженого від покарання або подальшого його відбування, заміна більш м'яким та

пом'якшення призначеного покарання (крім звільнення від покарання або пом'якшення покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування) може здійснюватися тільки судом у випадках, передбачених КК (ч. 1 ст. 74 КК).

КК передбачає різні **види** звільнення від покарання та його відбування. Їх можна об'єднати у такі групи:

1) *звільнення від покарання* — а) у зв'язку з декриміналізацією діяння, за яке особу засуджено (відповідно до ч. 2 ст. 74 КК особа, засуджена за діяння, караність якого законом усунена, підлягає негайному звільненню від призначеного судом покарання); б) внаслідок втрати особою суспільної небезпечності (ч. 4 ст. 74 КК); в) через давність притягнення до кримінальної відповідальності (ч. 5 ст. 74 КК); г) за хворобою (частини 2, 3 ст. 84 КК); д) на підставі закону України про амністію чи акта про помилування (ст. 85 КК);

2) *звільнення від відбування покарання* — а) із випробуванням (статті 75—78 КК); б) з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК); в) внаслідок закінчення строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК); г) умовно-дострокове (ст. 81 КК); д) вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК); е) за хворобою (частини 1, 2 ст. 84 КК); є) на підставі закону України про амністію (ч. 2 ст. 86 КК); ж) у зв'язку з актом про помилування;

3) *заміну більш м'яким покаранням* — а) невідбутої частини покарання (ст. 82 КК); б) вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до трьох років (ч. 4 ст. 83 КК); в) призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі актом про помилування (ч. 2 ст. 87 КК);

4) *пом'якшення призначеного покарання* — у випадку, коли призначена засудженому міра покарання перевищує санкцію нового закону (тоді ця міра покарання знижується до максимальної межі, встановленої новою санкцією) чи призначене покарання є суворішим, ніж встановлено новим законом (якщо максимальна межа передбачає більш м'який вид покарання, відбуте засудженим покарання зараховується з перерахуванням за правилами, встановленими ч. 1 ст. 72 КК), — ч. 3 ст. 74 КК.

Крім того, існують класифікації, які поділяють окремі різновиди звільнення від покарання та його відбування на умовні й безумовні, обов'язкові (імперативні) та факультативні (дискреційні), повні й часткові тощо. Зокрема, до *умовних* належать види звільнення від покарання, що пов'язані з пред'явленням особі певних вимог, і порушення цих вимог тягне за собою відміну застосованого судом звільнення від покарання. На противагу їм, *безумовні* різновиди звільнення не ставляться у залежність від виконання особою якихось вимог.

Обов'язковим (імперативним) є таке звільнення від покарання та його відбування, застосування якого є обов'язком суду. Рішення щодо *факультативного (дискреційного)* звільнення приймається судом на власний розсуд.

17.2. Звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності

Одним із різновидів звільнення від покарання є *звільнення від покарання особи, яка перестала бути суспільно небезпечною*. Згідно з ч. 4 ст. 74 КК особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною.

Звідси, *умовами* звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності є вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості. До *підстав* такого звільнення належать:

— особа після вчинення злочину поводитися бездоганно й сумлінно ставилася до праці. Це означає, що винна особа протягом усього часу, від моменту вчинення злочину і до моменту прийняття рішення про звільнення від покарання, не лише не вчиняла правопорушень, але й належним чином виконувала свої обов'язки у різних сферах життєдіяльності (побутовій, виробничій та ін.), дотримувалася загальновизнаних норм поведінки, відповідально ставилася до виконання трудової функції, підвищувала свій освітньо-кваліфікаційний рівень тощо;

— з урахуванням цього на час розгляду справи в суді дану особу не можна вважати суспільно небезпечною.

Передбачене ч. 4 ст. 74 КК звільнення від покарання має безумовний характер. Крім того, воно є правом, а не обов'язком суду.

17.3. Звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років

Звільнення від відбування покарання з випробуванням означає, що засуджений не відбуватиме призначене судом основне покарання за передбачених ст. 75 КК умов.

Це умовний та факультативний різновид звільнення від відбування покарання. Крім того, відповідне звільнення може бути як повним, так і частковим: в одних випадках особа може бути повністю звільнена від відбування призначеного покарання, в інших — лише від відбування основного покарання, натомість додаткові покарання вона може відбувати (якщо відповідно до ст. 77 КК звільненій від відбування покарання з випробуванням особі будуть призначені додаткові покарання у виді штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу).

Як впливає зі змісту ч. 1 ст. 75 КК, умовою застосування даного різновиду звільнення від відбування покарання є призначення особі основного покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі або позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

Підставу цього звільнення складають: *урахування тяжкості злочину* (відповідно до ст. 12 КК, а також зважаючи на значущість об'єкта і предмета посягання, обстановку, спосіб вчинення злочину, тяжкість наслідків, форму та ступінь вини, мотив, мету злочину і т. д.), *даних, що характеризують особу винного* (пов'язані з поведінкою суб'єкта до, під час та після вчинення злочину; крім того, сюди входять індивідуальні властивості винного: вік, стать, стан здоров'я, сімейний стан, наявність утриманців, психологічні характеристики тощо), а також *інших обставин справи* (наприклад, наявність пом'якшуючих покарання обставин), виходячи з чого суд доходить *висновку* про можливість вправлення засудженого без реального відбування покарання.

За наявності всіх зазначених обставин суд ухвалює звільнити засудженого від відбування призначеного покарання, якщо він протягом визначеного іспитового строку не вчинить нового злочину і виконає покладені на нього обов'язки (ці обов'язки, а також тривалість іспитового строку визначаються судом). *Іспитовий строк* встановлюється тривалістю у межах від одного до трьох років (частини 3, 4 ст. 75 КК).

Варто зазначити, що суд приймає рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням також у випадку затвердження угоди про примирення або про визнання вини, якщо сторонами угоди узгоджено покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, позбавлення волі на строк не більше п'яти років, а також узгоджено звільнення від відбування покарання з випробуванням. Як видно з тексту закону (ч. 2 ст. 75 КК), у такому разі суд зобов'язаний звільнити особу від відбування покарання з випробуванням. Однак рішення про це звільнення (із визначенням трива-

лості іспитового строку) суд приймає лише після того, як перевірить угоду на відповідність чинному законодавству та переконається, що її може бути затверджено¹.

У разі звільнення від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на засудженого певні зобов'язання. Частина 1 ст. 76 КК містить вичерпний перелік відповідних *обов'язків*: 1) попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого; 2) не виїжджати за межі України на постійне проживання без дозволу кримінально-виконавчої інспекції; 3) повідомляти кримінально-виконавчу інспекцію про зміну місця проживання, роботи або навчання; 4) періодично з'являтися для реєстрації в кримінально-виконавчій інспекції; 5) пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Контроль за поведінкою таких засуджених здійснюється кримінально-виконавчою інспекцією за місцем проживання засудженого, а щодо засуджених військово-службовців — командирами військових частин (ч. 2 ст. 76 КК).

Правові наслідки звільнення від відбування покарання з випробуванням можуть бути сприятливі і несприятливі. *Сприятливі наслідки* виявляються у звільненні засудженого від призначеного йому покарання; таке звільнення здійснюється судом після закінчення іспитового строку щодо особи, котра виконала покладені на неї обов'язки та не вчинила впродовж іспитового строку нового злочину (ч. 1 ст. 78 КК).

Несприятливі наслідки пов'язані з направленням засудженого за рішенням суду для відбування призначеного покарання через те, що він не виконав покладених на нього обов'язків або систематично вчиняв правопорушення, які потягли за собою адміністративні стягнення і засвідчили його небажання стати на шлях виправлення (ч. 2 ст. 78 КК). Якщо ж засуджений протягом іспитового строку вчинив новий злочин, суд призначає йому покарання за правилами, визначеними в статтях 71, 72 КК (ч. 3 ст. 78 КК).

Спеціальним різновидом звільнення від відбування покарання з випробуванням є *звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років*, передбачене ст. 79 КК. Специфіка даного звільнення зумовлюється, насамперед, категорією засуджених, до якої воно може застосовуватися. Це — вагітні жінки та жінки, котрі мають дітей віком до семи років. Крім того, таке звільнення застосовується лише у разі призначення жінкам покарання у виді обме-

¹ Див.: Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15 листопада 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v1679740-12>

ження волі або позбавлення волі (крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі та особливо тяжкі злочини).

Звільнення від відбування покарання на підставі ст. 79 КК можливе від відбування як основного, так і додаткового покарання. У разі застосування цього звільнення тривалість *іспитового строку* встановлюється у межах терміну, на який згідно з законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною семирічного віку (ч. 1 ст. 79 КК).

Відповідно до ч. 2 ст. 79 КК при звільненні від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, суд може покласти на засуджену обов'язки, передбачені у ст. 76 КК. Контроль за поведінкою засуджених здійснюється кримінально-виконавчою інспекцією (ч. 3 ст. 79 КК).

Правові наслідки зазначеного різновиду звільнення від відбування покарання залежать від поведінки засудженої і полягають у звільненні її за рішенням суду від покарання після закінчення іспитового строку або ж направленні для відбування покарання, призначеного вироком (ч. 4 ст. 79 КК). Як видно з тексту закону (ч. 5 ст. 79 КК), відповідне направлення здійснюється судом за поданням контролюючого органу у разі, якщо звільнена від відбування покарання з випробуванням жінка відмовилася від дитини, передала її в дитячий будинок, зникла з місця проживання, ухиляється від виховання дитини та догляду за нею, не виконує покладених на неї судом обов'язків або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про її небажання стати на шлях виправлення.

У випадку, коли засуджена в період іспитового строку вчинила новий злочин, суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими у статтях 71, 72 КК (ч. 6 ст. 79 КК).

17.4. Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку

Давність виконання обвинувального вироку — це сплив встановлених у законі строків з дня набрання обвинувальним вироком законної сили, внаслідок чого засуджений звільняється від виконання призначеної судом міри покарання.

Передбачене ст. 80 КК звільнення від відбування покарання за давністю ґрунтується на втраті або істотному зменшенні з пли-

ном часу суспільної небезпечності особи, котра виявилася у вчиненому нею злочині, а отже, недоцільності виконання призначеного в минулому покарання.

Необхідно враховувати, що правила застосування давності виконання обвинувального вироку здебільшого подібні до правил, які регулюють давність притягнення до кримінальної відповідальності (останні були викладені у темі 14 пропонованого навчального курсу). Зокрема, майже цілком збігаються умови звільнення, передбачені статтями 49 і 80 КК: у другому випадку такими умовами є закінчення зазначених у законі строків; невчинення протягом цих строків нового середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину, неухилення засудженого від відбування покарання. Закон встановлює, крім того, схожі диференційовані строки давності, підстави для зупинення та переривання строків давності, обмеження у застосуванні давності тощо.

Таким чином, закон (ч. 1 ст. 80 КК) передбачає такі *строки давності виконання обвинувального вироку* (їх тривалість визначається видом, строком покарання, а також ступенем тяжкості злочину):

1) два роки — у разі засудження до покарання менш суворого, ніж обмеження волі;

2) три роки — у випадку засудження до покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості;

3) п'ять років — у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин;

4) десять років — у випадку засудження до покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років за тяжкий злочин, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше десяти років за особливо тяжкий злочин;

5) п'ятнадцять років — у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років за особливо тяжкий злочин.

Якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком його не було виконано у вказані вище строки, особа звільняється від відбування покарання.

Строки давності щодо додаткових покарань, як сказано в ч. 2 ст. 80 КК, визначаються основним покаранням, призначеним за вироком суду.

Перебіг строку давності виконання обвинувального вироку може зупинятися або перериватися. *Перебіг давності зупиняється*, якщо засуджений ухиляється від відбування покарання. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення засу-

дженого для відбування покарання або з дня його затримання, і строки давності, передбачені пунктами 1—3 ч. 1 ст. 80 КК (тобто у два, три і п'ять років), подвоюються (ч. 3 ст. 80 КК).

Якщо до закінчення строків, зазначених у частинах 1 та 3 ст. 80 КК, засуджений вчинить новий середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин, *перебіг давності переривається*. Обчислення давності в цьому випадку починається з дня вчинення нового злочину (ч. 4 ст. 80 КК).

Закінчення строків давності виконання обвинувального вироку є підставою безумовного і, як правило, обов'язкового звільнення від відбування покарання. Водночас, як видно зі змісту ч. 5 ст. 80 КК, питання про застосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, вирішується на розсуд суду; і якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі заміняється позбавленням волі.

Крім того, КК визначає випадки, коли давність виконання обвинувального вироку взагалі не може бути застосована (ч. 6 ст. 80). Як і у разі незастосування давності притягнення до кримінальної відповідальності, це стосується випадків засудження особи за злочини проти миру та безпеки людства, передбачених статтями 437—439 та ч. 1 ст. 442 КК.

17.5. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким

Наступним різновидом звільнення від відбування покарання є **умовно-дострокове звільнення**. Це один з найпоширеніших видів звільнення, який полягає у достроковому припиненні засудженим відбування покарання.

Потрібно мати на увазі, що застосування такого звільнення можливе лише за умов відбування особою певного виду основного покарання: виправних робіт, службових обмежень для військово-службовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк. Особу може бути умовно-достроково звільнено (повністю або частково) і від відбування додаткового покарання (ч. 1 ст. 81 КК).

Відповідно до положень частин 2 і 3 ст. 81 КК *підставами* умовно-дострокового звільнення є доведення засудженим свого виправлення сумлінною поведінкою і ставленням до праці й фак-

тичне відбуття ним певної частини строку встановленого вироком суду покарання:

а) не менше половини — у разі призначення покарання за злочин невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин;

б) не менше двох третин, коли покарання призначене за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також якщо особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі;

в) не менше трьох чвертей — у випадку призначення покарання за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-достроково і знову вчинила умисний злочин протягом невідбутої частини покарання.

Варто зважати, що за умовно-дострокового звільнення особа звільняється від відбування покарання під певною *умовою* — не вчинити протягом невідбутої частини покарання нового злочину. Саме від виконання або невиконання цього обов'язку й залежить, якими — сприятливими чи несприятливими — будуть наслідки умовно-дострокового звільнення.

Отже, розглядуваний вид звільнення від відбування покарання є умовним. Крім того, відповідне звільнення є правом, а не обов'язком суду (має факультативний характер).

Згідно з ч. 4 ст. 81 КК у разі вчинення особою, до якої було застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, протягом невідбутої частини покарання нового злочину суд призначає їй покарання за правилами про сукупність вироків і складання покарань.

Певну схожість з умовно-достроковим звільненням має інститут **заміни невідбутої частини покарання більш м'яким**, регламентований ст. 82 КК. Водночас це самостійний кримінально-правовий інститут.

Слід зауважити, що потреба у відповідній заміні виникає у разі, коли засуджений став на шлях виправлення, і для закріплення досягнутих результатів бажано продовжити виправний вплив на нього в інших, менш суворих умовах. У такий спосіб закон стимулює добросовісне відбування покарання засудженим, визнаючи, що саме від його поведінки значною мірою залежить можливість покращення свого правового становища.

Як видно з тексту закону (частини 1, 3 ст. 82 КК), заміна невідбутої частини покарання більш м'яким можлива тоді, коли особа відбуває покарання у виді обмеження або позбавлення волі (*умови такої заміни*), і засуджений став на шлях виправлення.

Крім того, особа має відбути певну частину покарання, встановленого йому вищою інстанцією (підстави заміни більш м'яким покаранням).

Відповідно до ч. 4 ст. 82 КК заміна невідбутої частини покарання більш м'яким можлива після фактичного відбуття засудженням:

а) не менше третини строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин;

б) не менше половини строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також у разі, коли особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який вона була засуджена до позбавлення волі;

в) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-достроково і вчинила новий умисний злочин протягом невідбутої частини покарання.

Важливо наголосити, що при застосуванні ст. 82 КК більш м'яке покарання призначається у межах строків, установлених у Загальній частині КК для даного виду покарання, і не повинно перевищувати невідбутого строку покарання, призначеного судом. Так, у разі заміни більш м'яким покаранням обмеження волі строком на три роки, якщо особа фактично відбула третину призначеного покарання (один рік), цим більш м'яким покаранням може бути, скажімо, арешт строком на шість місяців, або виправні роботи строком на два роки тощо.

Замінюючи невідбуту частину основного покарання більш м'яким, суд може звільнити засудженого також і від додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (ч. 2 ст. 82 КК). У такому разі додаткове покарання нічим не замінюється, і від його відбування особа звільняється повністю.

Згідно з ч. 5 ст. 82 КК до осіб, яким покарання замінене більш м'яким, може бути застосоване умовно-дострокове звільнення за правилами, передбаченими ст. 81 КК.

Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким є безумовною, тобто суд ні за яких обставин не може зобов'язати особу відбувати те покарання, яке їй було замінене на більш м'яке. Якщо ж особа, відбuvаючи більш м'яке покарання, вчинить новий злочин, суд до покарання за знову вчинений злочин додає невідбуту частину більш м'якого покарання відповідно до правил, визначених статтями 71 і 72 КК (ч. 6 ст. 82 КК).

17.6. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років

Закон (ст. 83 КК) передбачає можливість *звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років*. Це звільнення застосовується до засуджених, котрі стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання.

Умовами звільнення від відбування покарання на підставі ст. 83 КК є:

— відбування засудженою покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі, крім випадків, коли позбавлення волі призначено на строк більше п'яти років за умисний тяжкий чи особливо тяжкий злочин (ч. 1 ст. 83 КК);

— наявність у винної сім'ї або родичів, що дали згоду на спільне з нею проживання, чи можливості самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини (ч. 2 ст. 83 КК).

Варто вказати, що цей різновид звільнення від відбування покарання встановлюється в межах *строку*, на який відповідно до закону жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною трирічного віку. Звільнення в такому разі є правом, а не обов'язком суду.

Після досягнення дитиною зазначеного віку або в разі її смерті суд, залежно від поведінки засудженої, може прийняти одне з таких рішень:

- 1) звільнити жінку від покарання;
- 2) замінити їй покарання більш м'яким;
- 3) направити засуджену для відбування покарання, призначеного за вироком (у цьому разі суд може повністю або частково зарахувати у строк відбування покарання час, протягом якого жінка не відбувала покарання — ч. 4 ст. 83 КК).

За змістом закону (ч. 5 ст. 83 КК), суд може направити винну особу для відбування призначеного вироком покарання, якщо жінка, котра була звільнена від відбування покарання, відмовилася від дитини, передала її у дитячий будинок, зникла з місця проживання чи ухиляється від виховання дитини, догляду за нею або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про небажання стати на шлях виправлення. Відповідне рішення суд приймає за поданням контролюючого органу, яким згідно з ч. 3 ст. 83 КК є кримінально-виконавча інспекція за місцем проживання засудженої.

Вчинення жінкою в період звільнення від відбування покарання нового злочину тягне за собою призначення їй судом покарання за правилами статей 71, 72 КК (ч. 6 ст. 83 КК).

17.7. Звільнення від покарання за хворобою

Звільнення від покарання за хворобою застосовується у випадках, коли досягнення мети покарання стає неможливим внаслідок захворювання особи, котра вчинила злочин.

У ст. 84 КК йдеться про три види звільнення від покарання за хворобою. *Перший різновид* стосується особи, яка під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Така особа відповідно до ч. 1 ст. 84 КК підлягає обов'язковому звільненню від покарання, і до неї можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (статті 92—95 КК).

Другий вид звільнення від покарання за хворобою полягає у звільненні від покарання або подальшого його відбування особи, яка після вчинення злочину або постановлення вироку захворіла на іншу (не психічну) тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання (ідеться про найтяжчі форми туберкульозу, інфекцію вірусу імунodefіциту людини, злоякісні новоутворення, тяжкі прояви хвороб ендокринної системи, органів дихання тощо¹). Звільнення цього разу є правом, а не обов'язком суду. Суд приймає відповідне рішення з урахуванням тяжкості вчиненого злочину, характеру захворювання, особи засудженого та інших обставин справи (ч. 2 ст. 84 КК).

Тут слід враховувати, що зазначені різновиди звільнення від покарання за хворобою не є остаточними. Згідно з ч. 4 ст. 84 КК у разі одужання відповідних осіб вони повинні бути направлені для відбування покарання, якщо не закінчилися строки давності, передбачені статтями 49, 80 КК, чи відсутні інші підстави для звільнення від покарання. У такому випадку час, протягом якого до осіб застосовувалися примусові заходи медичного характеру, зараховується в строк покарання за правилами ч. 5 ст. 72 КК, а один день позбавлення волі дорівнює одному дню застосування примусових заходів медичного характеру.

¹ Див.: Перелік захворювань, які є підставою для подання в суди матеріалів про звільнення засуджених від дальшого відбування покарання: Затверджений наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань та Міністерства охорони здоров'я України від 18 січня 2000 р. № 3/6 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 12. — Ст. 485.

Третій різновид звільнення від покарання за хворобою є обов'язковим і безумовним. Пов'язаний він із звільненням від покарання військовослужбовців, які були визнані непридатними до військової служби за станом здоров'я. Обов'язковою умовою цього звільнення є засудження військовослужбовця до службового обмеження, арешту або тримання в дисциплінарному батальйоні.

17.8. Звільнення від покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування

Відповідно до ст. 85 КК засуджений може бути повністю або частково звільнений від основного і додаткового покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування.

Амністія — це повне або часткове звільнення від відбування покарання певної категорії осіб, визнаних винними у вчиненні злочину обвинувальним вироком суду, або кримінальні справи щодо яких розглянуті судами, але вирoki стосовно цих осіб не набрали законної сили (ст. 86 КК). Амністія оголошується законом про амністію, який приймається відповідно до положень Конституції України, КК і Закону України «Про застосування амністії в Україні», за загальним правилом, не частіше одного разу протягом календарного року.

Закон про застосування амністії в Україні називає три види амністії: 1) *повну*, яка передбачає повне звільнення визначених у законі про амністію осіб від відбування призначеного судом покарання; 2) *часткову*, котра має місце при частковому звільненні зазначених у відповідному законі осіб від відбування покарання, призначеного судовим вироком, і 3) *умовну*, чинність якої може бути поширена на діяння, вчинені до певної дати після оголошення амністії, за умови обов'язкового виконання до цієї дати вимог, передбачених у законі про амністію (останній різновид застосовується у виняткових випадках з метою припинення суспільно небезпечних групових проявів).

Закон про амністію не може передбачати заміну одного покарання іншим чи зняття судимості щодо осіб, які звільняються від відбування покарання.

Згідно зі ст. 4 вищевказаного Закону амністія не може бути застосована до: а) осіб, стосовно яких здійснюється досудове розслідування або судове провадження до постановлення судом обвинувального вироку; б) осіб, яким смертну кару в порядку помилування замінено на позбавлення волі, і до осіб, яких засу-

джено до довічного позбавлення волі; в) осіб, які мають дві і більше судимості за вчинення умисних тяжких та/або особливо тяжких злочинів; г) осіб, яких засуджено за злочини проти основ національної безпеки України, терористичний акт, бандитизм, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах; д) осіб, яких засуджено за вчинення умисного тяжкого або особливо тяжкого злочину (крім засуджених за злочини проти основ національної безпеки України, терористичний акт, бандитизм, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах), які відбули менше двох третин призначеного вироком суду основного покарання; е) осіб, яких засуджено за злочин або злочини, що спричинили загибель двох і більше осіб; є) осіб, стосовно яких протягом останніх десяти років було застосовано амністію чи помилування незалежно від зняття чи погашення судимості та які знову вчинили умисний злочин; ж) осіб, які не відшкодували завдані ними збитки або не усунули заподіяну злочинном шкоду.

Амністія також не застосовується до осіб, засуджених за умисне вбивство; катування; насильницьке донорство; незаконне позбавлення волі або викрадення людини; захоплення заручників; торгівлю людьми або іншу незаконну угоду стосовно людини; за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; розбій; вимагання; порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, що спричинили смерть потерпілого або заподіяли тяжке тілесне ушкодження, вчинене особою, яка перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів, або особою, яка зникла з місця дорожньо-транспортної пригоди; за одержання хабара; застосування зброї масового знищення; геноцид; посягання на життя представника іноземної держави; піратство; найманство. Законом про амністію можуть бути визначені й інші категорії осіб, на які амністія не поширюється.

Помилування здійснюється Президентом України і, на відміну від амністії, стосується індивідуально визначеної особи (ч. 1 ст. 87 КК). Воно врегульовується нормами КК та Положення про порядок здійснення помилування, затвердженого Указом Президента України від 16 вересня 2010 р.

Актом про помилування засуджений може бути повністю або частково звільнений від відбування основного і додаткового покарання, а також йому може бути замінено покарання чи невідбута його частина більш м'яким покаранням. Крім того, цим актом згідно з ч. 2 ст. 87 КК може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років. У такому разі клопотання про помилування особи може бути подано після відбуття нею не менше двадцяти років призначеного по-

карання. У всіх інших випадках відповідне клопотання може бути подано засудженим після набрання вироком законної сили, а при розгляді справи в касаційному порядку — після прийняття рішення відповідним судом.

Клопотання про помилування попередньо розглядаються Комісією у питаннях помилування, яка утворюється при Президенті України. У разі відхилення Комісією клопотання про помилування повторне клопотання щодо особи, засудженої до довічного позбавлення волі, може бути внесено на розгляд Комісії не раніше як через п'ять років, а щодо інших засуджених — не раніше як через рік із часу відхилення попереднього клопотання.

Про помилування засудженого Президент України видає указ.

Резюме. Звільнення від покарання та його відбування являє собою сукупність норм, які в сприятливому для засудженого напрямі вирішують питання про відбування (невідбування) покарання, призначеного йому обвинувальним вироком суду. Всі передбачені КК випадки звільнення від покарання та його відбування поділяються на види: умовні та безумовні; обов'язкові (імперативні) і факультативні (дискреційні); повні й часткові і т. д.

Закон (ч. 4 ст. 32 КК) передбачає можливість звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності. Умовами такого звільнення є вчинення особою злочину невеликої або середньої тяжкості.

Звільнення від відбування покарання з випробуванням застосовується до особи, якій призначене основне покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військово-службовців, обмеження волі або позбавлення волі на строк не більше п'яти років, і полягає у звільненні цієї особи від відбування призначеного покарання, якщо вона протягом встановленого іспитового строку не вчинить нового злочину і виконає покладені на неї обов'язки. Спеціальним різновидом цього звільнення є звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років.

Звільняється від відбування покарання засуджений, якщо закінчилися строки давності виконання обвинувального вироку. Це пов'язано з тим, що із часом суспільна небезпечність особи, яка виявилася у вчиненому нею злочині, істотно зменшується або й зовсім зникає.

Засуджений, який сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення, може бути умовно-достроково звільнений від відбування покарання. Так само у випадку, коли особа стала на шлях виправлення, їй може бути замінена невідбута частина покарання більш м'яким.

Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок,

які мають дітей віком до трьох років, застосовується до засуджених, котрі стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання. Умовами такого звільнення є відбування винною покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі (крім випадків, коли позбавлення волі призначено на строк більше п'яти років за умисний тяжкий чи особливо тяжкий злочин), а також наявність у засудженої сім'ї або родичів, що дали згоду на спільне з нею проживання, чи можливості самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини.

Закон (ст. 84 КК) регламентує три види звільнення від покарання за хворобою: у зв'язку із захворюванням особи під час відбування покарання на психічну хворобу; внаслідок того, що особа після вчинення злочину або постановлення вироку захворіла на іншу тяжку хворобу; військовослужбовців, які за станом здоров'я були визнані непридатними до військової служби.

Засуджений може бути звільнений від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування.

Терміни і поняття

Звільнення від покарання та його відбування

Звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності

Звільнення від відбування покарання з випробуванням

Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років

Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання

Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким

Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років

Звільнення від покарання за хворобою

Амністія

Помилування

Питання для перевірки знань

1. Що означає звільнення від покарання та його відбування? Хто здійснює таке звільнення?

2. На які види поділяють звільнення від покарання та його відбування?

3. Які умови та підстави звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності?

4. Що таке звільнення від відбування покарання з випробуванням та якими чинниками зумовлюється можливість застосування цього звільнення?

5. Які обов'язки може покласти суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням?

6. У чому полягають сприятливі та несприятливі наслідки звільнення від відбування покарання з випробуванням?

7. Яка специфіка звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років?

8. Що слід розуміти під давністю виконання обвинувального вироку?

9. У чому суть умовно-дострокового звільнення від відбування покарання? Які умови та підстави застосування цього інституту?

10. За яких умов та підстав можлива заміна невідбутої частини покарання більш м'яким?

11. Якими є умови звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, котрі мають дітей віком до трьох років? У межах якого строку встановлюється це звільнення?

12. Які правові наслідки має звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років?

13. На які різновиди поділяється звільнення від покарання за хворобою та чим вони характеризуються?

14. Що таке амністія та які види вона має?

15. У чому суть помилування та чим воно відрізняється від амністії?

Тести для самоконтролю

1. Вкажіть, якого різновиду звільнення від покарання та його відбування немає.

Варіанти відповідей:

- а) умовного засудження;
- б) звільнення внаслідок втрати особою суспільної небезпечності;
- в) звільнення за давністю виконання обвинувального вироку;
- г) звільнення з випробуванням.

2. З'ясуйте, при призначенні якого основного покарання особа не може бути звільнена від відбування покарання з випробуванням.

Варіанти відповідей:

- а) виправних робіт;

- б) арешту;
- в) обмеження волі;
- г) службових обмежень для військовослужбовців.

3. Визначте, у якому випадку перебіг давності виконання обвинувального вироку переривається.

Варіанти відповідей:

- а) у разі вчинення засудженим до закінчення встановлених у законі строків нового середньої тяжкості, тяжкого чи особливо тяжкого злочину;
- б) при вчиненні засудженим до спливу строків давності нового будь-якого злочину;
- в) у випадку ухилення засудженим від відбування покарання;
- г) у разі переховування особи, що вчинила злочин, від слідства або суду.

4. Вкажіть обов'язок, який покладається на особу, умовно-достроково звільнену від відбування покарання.

Варіанти відповідей:

- а) не пиячити, не вживати наркотики;
- б) не порушувати громадського порядку;
- в) не вчиняти адміністративних правопорушень;
- г) не вчинити протягом невідбутої частини покарання нового злочину.

5. Встановіть, які наслідки має визнання військовослужбовця, засудженого до службових обмежень, арешту або тримання в дисциплінарному батальйоні, непридатним до військової служби за станом здоров'я.

Варіанти відповідей:

- а) він звільняється від покарання;
- б) він звільняється зі служби;
- в) він направляється для лікування і після одужання продовжує відбувати покарання, якщо не закінчилися строки давності;
- г) жодних; ця особа направляється для відбування покарання.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Іська засуджено за ст. 188 КК (викрадення шляхом монтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання). Законом від 15 квітня 2008 р. караність цього діяння усунена.

Чи є в даному випадку підстави для звільнення Іська від покарання?

2. Вагітна жінка чи жінка, яка має дитину до трьох років, засуджена за тяжкий злочин до семи років позбавлення волі.

Чи може бути така жінка звільнена від відбування покарання з випробуванням?

3. Мартиненко був засуджений за злочин середньої тяжкості до трьох років позбавлення волі. Протягом п'яти років він ухилявся від відбування покарання.

Чи можливе у такому разі звільнення Мартиненка від відбування покарання? Які умови застосування давності виконання обвинувального вироку?

4. Ходченка засуджено за ч. 2 ст. 285 КК на п'ять років позбавлення волі з позбавленням права керувати транспортними засобами строком на три роки. На підставі п. «в» ст. 1 Закону України від 12 грудня 2008 р. «Про амністію» його було звільнено від призначеного основного покарання у виді позбавлення волі строком на п'ять років.

Чи правильно застосовано амністію? Ознайомтеся з п. «з» ст. 7 Закону України від 12 грудня 2008 р. «Про амністію».

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.

4. Про застосування амністії в Україні: Закон України в редакції від 2 червня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 51. — Ст. 580.

5. Положення про порядок здійснення помилування: Затверджене Указом Президента України від 16 вересня 2010 р. // Офіційний вісник України. — 2010. — № 71. — Ст. 2554.

6. Про практику застосування судами законодавства про звільнення від відбуття покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу: Постанова ПВСУ від 28 вересня 1973 р. № 8 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. — Х.: Одиссей, 2003. — С. 36—40.

7. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова ПВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 6. — С. 14—20.

8. Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і за-

міну невідбутої частини покарання більш м'яким: Постанова ПВСУ від 26 квітня 2002 р. № 2 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. — Х.: Одиссей, 2003. — С. 61—65.

9. *Брынцев В. Д., Садовский К. С.* Амнистия Украины (проблемные вопросы и практика применения). — Х.: Ксилон, 2000. — 74 с.

10. *Гізімчук С., Говорун Д.* Умовно-дострокове звільнення від покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі: перспективи вдосконалення // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 7. — С. 115—118.

11. *Зельдов С. И.* Освобождение от наказания и от его отбывания. — М.: Юрид. лит., 1982. — 136 с.

12. *Ковітіді О. Ф.* Правові наслідки звільнення від покарання та його відбuvання за хворобою: деякі проблеми законодавчої регламентації // Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 12. — С. 37—40.

13. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.

14. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.

15. *Маляренко В. Т., Музика А. А.* Амністія та помилування в Україні. — К.: Атіка, 2007. — 700 с.

16. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.

17. *Михлин А. С.* Проблемы досрочного освобождения от отбывания наказания. — М., 1982. — 152 с.

18. *Музика А. А., Школа С. М.* Амністія і помилування в системі сучасного українського права // Кримінальне право України. — 2006. — № 1. — С. 10—23.

19. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.

20. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.

21. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одиссей, 2011. — 568 с.

22. *Скибицкий В. В.* Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания. — К.: Наукова думка, 1987. — 183 с.

23. *Тарханов И. И.* Замена наказания по советскому уголовному праву. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. — 104 с.

24. *Ткачевский Ю. М.* Давность в советском уголовном праве. — М.: Юрид. лит., 1978. — 128 с.

25. *Ткачевский Ю. М.* Замена уголовного наказания в процессе исполнения. — М.: Юрид. лит., 1982. — 136 с.

26. *Ткачевский Ю. М.* Освобождение от отбывания наказания. — М.: Юрид. лит., 1970. — 240 с.

СУДИМІСТЬ

18.1. Поняття та правові наслідки судимості.

18.2. Погашення судимості.

18.3. Зняття судимості.

Резюме

Терміни і поняття

Питання для перевірки знань

Тести для самоконтролю

Завдання для індивідуальної роботи

Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши цей матеріал, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ *поняття судимості та її правові наслідки;*
- ✓ *суть погашення судимості;*
- ✓ *визначення зняття судимості як форми її припинення,*

а також УМІТИ:

- *розкривати правове значення судимості;*
- *правильно застосовувати положення про погашення судимості;*
- *орієнтуватися у питанні зняття судимості.*

18.1. Поняття та правові наслідки судимості

Судимість — це особливий правовий стан особи, який виникає у зв'язку з ухваленням судом обвинувального вироку та призначенням покарання і тягне певні несприятливі для засудженого наслідки, що виходять за межі покарання. Судимість поширюється на строк відбування покарання та у випадках, передбачених законом, на певний термін після його відбуття.

Судимість (і в цьому полягає доцільність застосування цього інституту) дає змогу закріпити мету покарання, насамперед — спеціального та загального запобігання злочинам.

КК відводить даному питанню XIII розділ Загальної частини.

Відповідно до ч. 1 ст. 88 КК особа визнається такою, що має

судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості.

Судимість має правове значення у разі вчинення нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України (ч. 2 ст. 88 КК). Несприятливі наслідки судимості мають кримінально-правовий і загальноправовий характер. Так, якщо особа, котра перебуває у стані судимості, знову вчинить злочин, вона може відчувати на собі **кримінально-правові наслідки**, пов'язані з відповідним станом:

- у випадках, передбачених КК, наявність судимості перетворює основний склад злочину на кваліфікований (ч. 2 ст. 201, ч. 2 ст. 204, ч. 2 ст. 302 КК); це може мати місце і в межах такої кваліфікуючої ознаки, як повторність (наприклад, ч. 2 ст. 127 КК);

- судимість враховується при визнанні рецидиву злочинів (ст. 34 КК);

- як обставина, що обтяжує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК — судимість входить до поняття повторності та є умовою рецидиву злочинів), вона впливає на призначення покарання;

- судимість є перепорою для звільнення особи від кримінальної відповідальності (статті 45—48 КК);

- судимість робить жорсткішими умови застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (пункти 2, 3 ч. 3 ст. 81 КК) і заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (пункти 2, 3 ч. 4 ст. 82 КК).

Загальноправові наслідки судимості регламентуються різними нормативно-правовими актами і полягають у забороні обіймати певні посади, займатися певними видами діяльності, зумовлюють ряд інших обмежень щодо осіб, які мають судимість. Зокрема, судимість за умисний злочин впливає на обрання особи народним депутатом України (ст. 76 Конституції України); особа, що має судимість, не може бути суддею (ст. 64 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), прокурором (ст. 46 Закону України «Про прокуратуру»), нотаріусом (ст. 3 Закону України «Про нотаріат»); за наявності судимості за тяжкий чи особливо тяжкий злочин громадянину не надається допуск до державної таємниці (ст. 23 Закону України «Про державну таємницю»); особа, засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості), не приймається до українського громадянства (ст. 9 Закону України «Про громадянство України») та ін.

Судимість пов'язана з призначенням покарання. Отже, згідно з ч. 3 ст. 88 КК особи, засуджені за вироком суду без призначення покарання або зі звільненням від покарання чи такі, що відбу-

ли покарання за діяння, злочинність і караність якого усунута законом, визнаються такими, що не мають судимості (ч. 3 ст. 88 КК). Також не мають судимості особи, яких було реабілітовано у встановленому порядку (ч. 4 ст. 88 КК).

18.2. Погашення судимості

Важливо зауважити, що стан судимості не є довічним. Зі збігом встановленого КК часу судимість припиняється, у результаті чого всі її негативні правові наслідки для особи, засудженої за вчинення злочину, анулюються. Вважається, що така особа ніколи раніше злочину не вчиняла, покарання не відбувала.

Припинення судимості пов'язане або з її погашенням або зі зняттям. Перша форма припинення судимості (її *погашення*) — відбувається автоматично через визначений законом термін за дотримання певних, встановлених КК, умов. Так, при засудженні із звільненням від відбування покарання з випробуванням (статті 75, 79 КК) *судимість погашається одразу після успішного закінчення іспитового строку*. Якщо ж таким засудженим було призначено додаткове покарання, строк якого перевищує тривалість іспитового строку, судимість погашається після відбуття цього додаткового покарання (пункти 1, 2 ст. 89 КК).

У деяких випадках *судимість погашається самим фактом відбуття покарання чи звільнення від нього*. Зокрема, не вважаються судимими: 1) особи, засуджені до позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, після виконання цього покарання; 2) особи, які відбули покарання у виді службового обмеження для військовослужбовців або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців чи достроково звільнені від цих покарань, а також військовослужбовці, котрі відбули покарання на гауптвахті замість арешту (пункти 3, 4 ст. 89 КК).

Що стосується всіх інших засуджених, то для них закон (пункти 5—9 ст. 89 КК) передбачає *погашення судимості за збігом визначеного в законі строку після відбуття покарання*. Тривалість цих строків диференціюється залежно від виду покарання та ступеня тяжкості злочину, за який засуджено особу, і становить:

1) один рік — для осіб, які відбули основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, громадські роботи, виправні роботи або арешт;

2) два роки — для засуджених до обмеження волі, а також за злочин невеликої тяжкості до позбавлення волі;

3) три роки — якщо особи відбули позбавлення волі або основне покарання у виді штрафу за злочин середньої тяжкості;

4) шість років — для засуджених до позбавлення волі або основного покарання у виді штрафу за тяжкий злочин;

5) вісім років — у випадку, коли особи відбули позбавлення волі або основне покарання у виді штрафу за особливо тяжкий злочин.

Зазначені строки обчислюються з дня відбуття основного і додаткового покарання (ч. 1 ст. 90 КК). Приміром, особа була засуджена до п'яти років обмеження волі і ще на три роки їй було призначено додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. Строк погашення судимості почне обчислюватися після восьми років і складатиме два роки.

Згідно з ч. 2 ст. 90 КК до строку погашення судимості зараховується час, протягом якого вирок не було виконано, і при цьому давність виконання вироку не переривалася. Якщо вирок не було виконано, судимість погашається по закінченні строків давності виконання вироку.

За умовно-дострокового звільнення від відбування покарання строк погашення судимості починає обчислюватися не з часу закінчення призначеного судом строку покарання, а з моменту фактичного дострокового звільнення особи від відбування основного і додаткового покарання (ч. 3 ст. 90 КК). У разі, якщо невідбуту частину покарання було замінено більш м'яким покаранням, строк погашення судимості обчислюється з дня відбуття більш м'якого покарання (основного та додаткового) — ч. 4 ст. 90 КК.

Сплив вказаних у пунктах 5—9 ст. 89 КК строків погашення судимості дає змогу вважати особу такою, яка не має судимості, *за умови*, що до закінчення відповідного строку вона не вчинить нового злочину. У протилежному випадку перебіг строку погашення судимості переривається і починає обчислюватися заново після фактичного відбуття покарання — основного і додаткового — за останній злочин; при цьому строки погашення судимості обчислюються окремо за кожний злочин (ч. 5 ст. 90 КК).

18.3. Зняття судимості

Зняття судимості є другою формою припинення судимості, яка полягає у припиненні відповідного стану до закінчення встановлених ст. 89 КК строків погашення судимості.

Слід враховувати, що дострокове зняття судимості можливе лише після відбуття особою покарання у виді обмеження або позбавлення волі (ч. 1 ст. 91 КК). Підставою застосування розглядуваного інституту є те, що особа зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення.

Варто зважати, що зняття судимості відбувається в судовому порядку і допускається лише після спливу не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного в ст. 89 КК (ч. 1 ст. 91 КК).

Як визначено в ч. 3 ст. 91 КК, порядок зняття судимості встановлюється КПК.

На відміну від погашення судимості, яке є обов'язковим, зняття судимості здійснюється на розсуд суду. Водночас обидві ці правові інституції є остаточними і безумовними.

Резюме. Судимістью називають особливий правовий стан особи, який виникає внаслідок засудження її вироком суду і призначення покарання. Неприятливі для засудженого правові наслідки судимості мають кримінально-правовий і загальноправовий характер.

Із часом судимість погашається або знімається. Погашення судимості означає її автоматичне припинення після спливу встановлених у законі строків. Зняття судимості відбувається достроково за рішенням суду.

Терміни і поняття

Судимість
Погашення судимості
Зняття судимості

Питання для перевірки знань

1. Що таке судимість? У якому розділі Загальної частини КК закріплено цей інститут кримінального права?
2. У чому полягає погашення судимості?
3. Від чого залежать диференційовані строки погашення судимості?
4. У яких випадках строки погашення судимості складають один, два, три, шість, вісім років? З якого моменту починають обчислюватися ці строки?
5. Що означає зняття судимості? Чим зняття судимості відрізняється від її погашення?

Тести для самоконтролю

1. З'ясуйте, з якого моменту починається судимість.

Варіанти відповідей:

- а) з дня постановлення обвинувального вироку;
- б) з моменту відбуття покарання;
- в) із часу вчинення злочину;
- г) з дня вступу обвинувального вироку у законну силу.

2. Вкажіть, коли стан судимості втрачає своє правове значення.

Варіанти відповідей:

- а) у разі припинення судимості;
- б) зі смертю засудженого;
- в) тоді, коли особа довела своє виправлення;
- г) після відбуття винним основного покарання.

3. Визначте, які особи визнаються такими, що не мають судимості, з моменту відбуття покарання.

Варіанти відповідей:

- а) особи, засуджені до штрафу;
- б) особи, яким було призначено покарання у виді арешту;
- в) військовослужбовці, які відбули покарання на гауптвахті замість арешту;
- г) особи, засуджені до громадських робіт.

4. Встановіть, які наслідки має вчинення нового злочину до закінчення строку погашення судимості.

Варіанти відповідей:

- а) перебіг строку погашення судимості зупиняється;
- б) перебіг строку погашення судимості переривається і починає обчислюватися заново;
- в) строки давності подвоюються;
- г) на перебіг строку погашення судимості вчинення нового злочину не впливає.

5. Назвіть підставу зняття судимості.

Варіанти відповідей:

- а) неухилення винного від заходів виховного характеру;
- б) зразкова поведінка особи після відбуття покарання;
- в) важка хвороба засудженого;
- г) сплиव строків давності.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Охарактеризуйте кримінально-правові наслідки судимості. Проілюструйте їх прикладами з КК.

2. Антоненко має судимість за вчинення необережного злочину.
Чи може бути Антоненко зареєстрований кандидатом у народні депутати? Яке законодавче вирішення цього питання?

3. Гунька за вчинений злочин засуджено на п'ять років обмеження волі з позбавленням на два роки права займатися певною діяльністю. Відповідно до ст. 75 КК його звільнено від відбування покарання з випробуванням з іспитовим строком один рік. Після закінчення іспитового строку суд звільнив Гуньку від призначеного покарання у виді обмеження волі.

Чи можна вважати Гуньку таким, що не має судимості? Відповідь обґрунтуйте.

4. 8 березня 2006 року розпочався перебіг строку погашення судимості в особи, засудженої до позбавлення волі за тяжкий злочин. До закінчення строку погашення судимості ця особа вчинила новий злочин, який віднесений до категорії середньої тяжкості. За вироком, котрий набрав законної сили 21 жовтня 2009 р. і тоді ж почав виконуватися, винний був засуджений до позбавлення волі строком на чотири роки.

Коли сплинуть строки погашення судимості у цьому випадку?

5. Особа була засуджена за особливо тяжкий злочин до позбавлення волі.

Через який мінімально можливий термін можна ставити питання про дострокове зняття судимості такій особі?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.

4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р. // Голос України. — 2010. — 3 серпня.

5. Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793.
6. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 4. — Ст. 20.
7. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. // Голос України. — 2012. — 14 серпня.
8. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.
9. Про державну таємницю: Закон України в редакції від 21 вересня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 49. — Ст. 428.
10. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 13. — Ст. 65.
11. Про застосування амністії в Україні: Закон України в редакції від 2 червня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 51. — Ст. 580.
12. Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості: Постанова ПВСУ від 26 грудня 2003 р. № 16 // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 2. — С. 9—11.
13. *Голіна В. В.* Судимість. — Х.: Харків юрид., 2006. — 383 с.
14. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.
15. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.
16. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.
17. *Мірошниченко Є.* Подальше правове удосконалення інституту судимості // Вісник прокуратури. — 2003. — № 4. — С. 59—63.
18. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.
19. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.
20. *Паневін В. О.* Застосування законодавства про погашення і зняття судимості // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 6. — С. 43—45.
21. *Письменський Є. О.* Інститут судимості в кримінальному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2009. — 20 с.
22. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одіссей, 2011. — 568 с.

ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ ТА ПРИМУСОВЕ ЛІКУВАННЯ

- 19.1. Поняття та види примусових заходів медичного характеру.
19.2. Продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру.
19.3. Примусове лікування.

Резюме

Терміни і поняття
Питання для перевірки знань
Тести для самоконтролю
Завдання для індивідуальної роботи
Література для поглибленого вивчення матеріалу

Після вивчення цієї теми, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ визначення примусових заходів медичного характеру, їх мету та осіб, яким вони можуть призначатися;
- ✓ види примусових заходів медичного характеру;
- ✓ порядок продовження, зміни та припинення застосування примусових заходів медичного характеру;
- ✓ поняття і порядок застосування примусового лікування,

а також УМІТИ:

- орієнтуватися у правовому забезпеченні інституту примусових заходів медичного характеру та примусового лікування;
- розрізняти примусові заходи медичного характеру і покарання;
- характеризувати примусове лікування, відмежовувати його від примусових заходів медичного характеру.

19.1. Поняття та види примусових заходів медичного характеру

Інститут примусових заходів медичного характеру та примусового лікування представлений розділом XIV Загальної частини КК, КПК, КВК і низкою інших нормативно-правових актів

(Основами законодавства України про охорону здоров'я, Законами України «Про психіатричну допомогу», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про протидію захворюванню на туберкульоз», «Про захист населення від інфекційних хвороб», «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» і т. д.). У цій сфері діють також міжнародно-правові документи, зокрема Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Захист осіб із психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги».

Примусовими заходами медичного характеру відповідно до ст. 92 КК є надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки дії чи бездіяльності, передбаченої Особливою частиною КК, у спеціальний лікувальний заклад. *Метою* застосування цих заходів вважається обов'язкове лікування особи, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь.

Примусові заходи медичного характеру застосовуються до осіб у зв'язку із вчиненням ними суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК. Однак ці заходи не можна розцінювати як покарання, оскільки вони принципово відрізняються від останнього своєю метою і методами: примусові заходи медичного характеру не мають каральних ознак, не переслідують мети виправлення; за своєю сутністю вони є заходами лікувально-реабілітаційними. Водночас розглядувані заходи належать до заходів державного примусу; вони застосовуються судом, незалежно від згоди хворого або його законних представників.

Закон (ст. 93 КК) називає *осіб, яким можуть бути призначені примусові заходи медичного характеру*. Це особи, які вчинили:

- суспільно небезпечні діяння у стані неосудності;
- злочини в стані обмеженої осудності;
- злочин у стані осудності, але до постановлення вироку чи під час відбування покарання захворіли на психічну хворобу.

Застосування примусових заходів медичного характеру є правом, а не обов'язком суду. Вони призначаються лише особам, які є суспільно небезпечними (ч. 4 ст. 503 КПК).

Слід зазначити, що до осіб, які вказані в ст. 93 КК, суд може застосовувати такі **види примусових заходів медичного характеру**: надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку, госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним, посиленням або суворим наглядом (ч. 1 ст. 94 КК). Вибір судом конкретного примусового заходу залежить від характеру і тяжкості захворювання, тяжкості вчиненого особою діяння, ступеня небезпечності психічно хворого для себе чи інших осіб.

Так, надання амбулаторної психіатричної допомоги в приму-

совому порядку може бути застосоване судом щодо особи, яка страждає на психічні розлади і вчинила суспільно небезпечне діяння, якщо особа за станом свого психічного здоров'я не потребує госпіталізації до психіатричного закладу (ч. 2 ст. 94 КК).

До *психіатричного закладу із звичайним наглядом* може бути госпіталізований за рішенням суду психічно хворий, який за своїм психічним станом і характером вчиненого суспільно небезпечного діяння потребує тримання у психіатричному закладі і лікування у примусовому порядку (ч. 3 ст. 94 КК).

Госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом застосовується судом щодо психічно хворого, який вчинив суспільно небезпечне діяння, не пов'язане з посяганням на життя інших осіб, і за своїм психічним станом не становить загрози для суспільства, але потребує тримання у психіатричному закладі та лікування в умовах посиленого нагляду (ч. 4 ст. 94 КК).

У випадку ж, коли психічно хворий вчинив суспільно небезпечне діяння, пов'язане з посяганням на життя інших осіб, або за своїм психічним станом та характером вчиненого суспільно небезпечного діяння становить особливу небезпеку для суспільства і потребує тримання у психіатричному закладі та лікування в умовах суворого нагляду, суд може застосувати до нього *госпіталізацію до психіатричного закладу із суворим наглядом* (ч. 5 ст. 94 КК).

За змістом ч. 6 ст. 94 КК суд може передати психічно хворого на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом, якщо не буде визнано за необхідне застосування до нього примусових заходів медичного характеру, а також у разі припинення застосування таких заходів.

19.2. Продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру

Закон (ст. 95 КК) передбачає можливість продовження, зміни та припинення застосування примусових заходів медичного характеру. Відповідні питання вирішуються судом за заявою представника психіатричного закладу (лікаря-психіатра), котрий надає особі таку психіатричну допомогу. До заяви додається висновок комісії лікарів-психіатрів, який обґрунтовує необхідність продовження, зміни або припинення застосування таких примусових заходів (ч. 1 ст. 95 КК). Згідно з положеннями ч. 2 ст. 95 КК цей висновок дається за результатами обов'язкового (не рідше одного разу на шість місяців) огляду особи, до якої застосовані примусові заходи медичного характеру.

Слід зважати, що суд, призначаючи психічно хворій особі конкретний примусовий захід, не має права встановлювати його строк. Лікування повинно продовжуватися до одужання особи або зміни її психічного стану на такий, що не становить очевидної небезпеки для неї або інших осіб. У цьому разі *примусовий захід медичного характеру скасовується (припиняється)*.

У випадку припинення застосування примусового заходу медичного характеру через зміну психічного стану особи на краще, суд може передати її на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом (ч. 3 ст. 95 КК). Якщо застосування цих заходів припиняється через видужання осіб, котрі вчинили злочини у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку, вони підлягають покаранню на загальних засадах; особи, які захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання, можуть підлягати подальшому відбuvанню покарання (ч. 4 ст. 95 КК).

Суд також може *змінити застосовуваний примусовий захід у разі, коли психічний стан особи покращиться*¹. Якщо ж підстав для припинення або зміни застосування примусового заходу медичного характеру немає, представник психіатричного закладу (лікар-психіатр) направляє до суду заяву про необхідність *продовження застосування примусового заходу медичного характеру*. Суд може продовжити застосування відповідного примусового заходу на строк, який кожного разу не перевищує шість місяців.

19.3. Примусове лікування

Згідно з ч. 1 ст. 96 КК *примусове лікування* може бути застосоване судом, незалежно від призначеного покарання, до осіб, які вчинили злочини та мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Відповідними хворобами є чума, холера, натуральна віспа, туберкульоз, венеричні захворювання, СНІД, бруцельоз, туляремія тощо. Психічні захворювання до цих хвороб не належать.

Закон (ч. 2 ст. 96 КК) визначає місце проведення примусового лікування. Якщо особа відбуває покарання у виді позбавлення волі або обмеження волі, примусове лікування здійснюється за місцем відбування покарання, а у випадку призначення інших видів покарань — у спеціальних лікувальних закладах.

¹ Пункт 19 постанови ПБСУ від 3 червня 2005 року № 7 «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування».

Резюме. Примусові заходи медичного характеру визначають як надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, ознаки якого передбачені в статтях Особливої частини КК, у спеціальний лікувальний заклад з метою обов'язкового лікування цієї особи та запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь.

З-поміж видів примусових заходів медичного характеру називають надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку та госпіталізацію до психіатричного закладу із звичайним, посиленням або суворим наглядом. Закон (ст. 95 КК) закріплює порядок застосування примусових заходів медичного характеру.

Примусовому лікуванню підлягають особи, котрі вчинили злочини та страждають на хвороби, які містять небезпеку для здоров'я інших осіб. Таке лікування застосовується незалежно від призначеного покарання.

Терміни і поняття

Примусові заходи медичного характеру
Примусове лікування

Питання для перевірки знань

1. Що таке примусові заходи медичного характеру та до кого вони можуть бути застосовані?
2. У чому суть надання амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку, госпіталізації до психіатричного закладу із звичайним, посиленням і суворим наглядом?
3. За якими критеріями суд обирає конкретний примусовий захід медичного характеру?
4. Що означає примусове лікування?

Тести для самоконтролю

1. Назвіть мету застосування примусових заходів медичного характеру.

Варіанти відповідей:

- а) лікування та виправлення особи;
- б) кара за вчинення суспільно небезпечного діяння;
- в) загальна і спеціальна превенція;
- г) лікування особи та запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь.

2. З'ясуйте, ким призначаються примусові заходи медичного характеру.

Варіанти відповідей:

- а) судом;
- б) комісією лікарів-психіатрів;
- в) установою виконання покарання;
- г) усіма вищезазначеними.

3. Визначте, що з переліченого не належить до видів примусових заходів медичного характеру.

Варіанти відповідей:

- а) надання примусової амбулаторної психіатричної допомоги;
- б) психіатричний огляд;
- в) госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом;
- г) госпіталізація до психіатричного закладу з особливим наглядом.

4. Вкажіть строк, на який кожного разу може бути продовжено застосування примусових заходів медичного характеру.

Варіанти відповідей:

- а) не більше одного місяця;
- б) не більше, ніж на три місяці;
- в) не більше шести місяців;
- г) не більше, ніж на один рік.

5. Встановіть, до яких осіб може бути застосоване примусове лікування.

Варіанти відповідей:

- а) таких, що вчинили злочини та мають хворобу, яка становить небезпеку для здоров'я інших осіб;
- б) психічно хворих, які вчинили суспільно небезпечні діяння;
- в) осіб, котрі вчинили злочини в стані сп'яніння;
- г) усіх вищезазначених.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Розкрийте порядок застосування примусових заходів медичного характеру. Встановіть, у яких випадках суд може змінити чи припинити застосування цих заходів.

2. Особа вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляла її

можливості усвідомлювати свої дії. До неї були застосовані примусові заходи медичного характеру. Згодом особа видужала.

Чи підлягає вона покаранню?

3. Швеця засуджено за зараження венеричною хворобою (ч. 1 ст. 133 КК) до виправних робіт. Крім того, на підставі ч. 1 ст. 96 КК до нього було застосоване примусове лікування.

Вкажіть, у яких місцях буде здійснюватися відповідне лікування.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Защита лиц с психическими заболеваниями и улучшение психиатрической помощи: Резолюция 46/119, принята Генеральной Ассамблеей ООН 18 февраля 1992 г. // Права человека и профессиональная ответственность врача в документах международных организаций. — К.: Изд-во «Сфера», 1999.

2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

3. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.

5. Кримінально-виконавчий кодекс України // Україна. Кодекси. — К.: Велес, 2007. — 64 с.

6. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 4. — Ст. 19.

7. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 19. — Ст. 143.

8. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 27. — Ст. 218.

9. Про протидію захворюванню на туберкульоз: Закон України в редакції від 22 березня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 51. — Ст. 574.

10. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України від 6 квітня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 29. — Ст. 228.

11. Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ: Закон України в редакції від 23 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 30. — Ст. 274.

12. Перелік особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носійства збудників цих хвороб: Затверджений наказом МОЗ України від 19 липня 1995 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2000. — № 7. — С. 175—178.

13. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова ПВСУ від 3 червня 2005 р. № 7 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. — Х.: Одіссей, 2003. — С. 28—32.

14. *Бурдін В.* Поняття, підстави та правова природа примусового лікування // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2009. — Вип. 49. — С. 207—217.

15. *Жук І. В.* Примусові заходи медичного характеру: мета, підстави, види та порядок застосування // Іменем закону. Науковий вісник. — 2008. — № 5. — С. 184—190.

16. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.

17. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.

18. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.

19. *Музика А. А.* Примусові заходи медичного і виховного характеру. — К.: НАВСУ, 1997. — 125 с.

20. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.

21. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.

22. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одіссей, 2011. — 568 с.

23. *Юношев О. В.* Примусове лікування як кримінально-правовий інститут: за і проти // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — Вип. 18. — С. 292—295.

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

20.1. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності.

20.2. Види покарань, які застосовуються до неповнолітніх, та особливості їх призначення.

20.3. Специфіка звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.

20.4. Погашення і зняття судимості щодо неповнолітніх.

Резюме

Терміни і поняття

Питання для перевірки знань

Тести для самоконтролю

Завдання для індивідуальної роботи

Література для поглибленого вивчення матеріалу

Вивчивши цей матеріал, Ви будете ЗНАТИ:

- ✓ специфіку звільнення осіб у віці до вісімнадцяти років від кримінальної відповідальності;
- ✓ покарання, які можуть застосовуватися до осіб цієї групи;
- ✓ специфіку призначення покарання неповнолітнім;
- ✓ особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування;
- ✓ норми, які стосуються погашення і зняття судимості щодо неповнолітніх,

а також УМІТИ:

- характеризувати звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, відрізняти примусові заходи виховного характеру від покарання;
- визначати особливості звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин до досягнення повноліття, у зв'язку із закінченням строків давності;
- називати й характеризувати покарання, які можуть призначатися неповнолітнім;
- здійснювати характеристику звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру;

- *застосовувати норми щодо звільнення від відбування покарання з випробуванням, звільнення від відбування покарання за давністю виконання обвинувального вироку та умовно-дострокового звільнення від відбування покарання стосовно неповнолітніх;*
- *виокремлювати специфіку інституту судимості у застосуванні щодо розглядуваної категорії осіб.*

На початку вивчення цієї теми потрібно зазначити, що з уведенням у дію КК від 5 квітня 2001 р. норми, які стосуються кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, уперше виділені в окремий — XV — розділ Загальної частини КК. Це зумовлено необхідністю посиленого кримінально-правового захисту осіб, які вчиняють злочини у віці від 14 до 18 років, у зв'язку з особливостями їх вікового та соціально-психологічного розвитку.

У нормах цього розділу втілена ідея менш суворої відповідальності неповнолітніх, порівняно з дорослими. Так, щодо осіб, які вчинили злочини у віці до вісімнадцяти років: 1) встановлено ширші, ніж стосовно повнолітніх, підстави звільнення від кримінальної відповідальності, зокрема, із застосуванням примусових заходів виховного характеру; 2) скорочено перелік покарань, обмежено їхні строки і розмір; 3) передбачено пільгові умови для звільнення відповідних осіб від покарання та його відбування; 4) визначено коротші (порівняно зі строками для дорослих злочинців) строки погашення й зняття судимості.

Водночас всі інші положення Загальної частини КК (скажімо, стосовно підстав кримінальної відповідальності, дії кримінального закону у просторі і часі, поняття злочину, його стадій, співучасті у злочині і т. д.) теж застосовуються до неповнолітніх. У випадку виникнення конкуренції цієї загальної норми і спеціальної, що міститься у розділі XV Загальної частини КК, має застосовуватися спеціальна норма.

20.1. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності

Відповідно до ч. 1 ст. 97 КК неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього передбачені ч. 2 ст. 105 КК *примусові заходи виховного характеру*.

Варто вказати, що зазначені заходи являють собою специфічні міри кримінально-правового впливу, застосовувані до особи, яка

у віці від 14 до 18 років учинила злочин. Ці заходи згідно з ч. 2 ст. 97 КК можуть призначатися й особі, котра до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки дії чи бездіяльності, передбаченої Особливою частиною КК (нижня вікова межа у такому разі складає одинадцять років). У другому випадку застосування примусових виховних заходів є безумовним.

Примусові заходи виховного характеру не є покаранням, яке істотно відрізняється від них своєю суворістю. У своїй основі це заходи виховання, переконання, соціальної підтримки й контролю. Водночас такі заходи пов'язані з певними обмеженнями для особи, якій вони призначені. Вони є мірою державного примусу, що застосовується незалежно від бажання винного.

Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру є правом, а не обов'язком суду. Воно може мати місце *за умов* вчинення неповнолітнім вперше злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості. *Підставою* цього звільнення є можливість виправлення винного без застосування покарання.

Суд може застосувати до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру (ч. 2 ст. 105 КК):

1) *застереження* — полягає в оголошенні судом осуду поведінки неповнолітнього та попередженні його про можливість настання більш суворих правових наслідків, якщо він і надалі вчинятиме протиправні діяння;

2) *обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього*. Цей примусовий захід означає: обмеження перебування поза домівкою в певний час доби; заборону неповнолітньому відвідувати певні місця, змінювати без згоди органу, який здійснює за ним нагляд, місце проживання, навчання чи роботи, виїжджати в іншу місцевість; покладення обов'язку продовжити навчання, пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів) тощо¹. Тривалість цих обмежень встановлюється судом з урахуванням конкретних обставин справи;

3) *передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання*. Згаданий захід може застосовуватися лише тоді, коли батьки або колектив спроможні здійснювати позитивний виховний вплив на неповнолітнього й постійно контролювати його поведінку. Як і

¹ Абзац 1 п. 6 постанови ПВСУ від 15 травня 2006 року «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру».

при обмеженні дозволля, тривалість передачі неповнолітнього під нагляд колективу, батькам чи іншим особам визначається судом, який призначає відповідний захід (ч. 3 ст. 105 КК);

4) *покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодувати заподіяні майнові збитки* — застосовується до неповнолітніх, що досягли п'ятнадцятирічного віку і мають майно чи кошти, які належать їм на праві приватної власності, або самостійно одержують заробіток (заробітну плату, стипендію тощо);

5) *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків*. Це найсуворіший з-поміж примусових заходів виховного характеру: до відповідних установ (ними є загальноосвітні школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації) направляють неповнолітніх, котрі вийшли з-під контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, не піддаються виховному впливу та не можуть бути виправлені шляхом застосування інших примусових виховних заходів. Цей захід встановлюється на строк до виправлення неповнолітнього, але не більше трьох років. Умови перебування у відповідних установах та порядок їх залишення неповнолітніми визначаються Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей».

До неповнолітнього може бути застосовано одночасно кілька примусових заходів виховного характеру. Поряд із цими заходами суд має право призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом (частини 3, 4 ст. 105 КК).

Розглядуваний вид звільнення від кримінальної відповідальності не є безумовним. У разі ухилення особи, котра вчинила злочин до вісімнадцяти років, від застосування до неї примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються й вона притягується до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 97 КК).

До неповнолітніх можуть застосовуватися й інші види звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені статтями 45—49 КК. Водночас певну специфіку має звільнення осіб, які вчинили злочин до досягнення повноліття, *у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності*. Ця специфіка полягає у встановленні скорочених строків давності та їх меншій диференціації: строки давності складають відповідно два, п'ять, сім, десять років у разі вчинення злочинів невеликої, середньої тяжкості, тяжких та особливо тяжких злочинів (ч. 2 ст. 106 КК). При цьому загальні положення стосовно давності притягнення до кримінальної відповідальності, визначені ст. 49 КК, зберігають своє правове значення у застосуванні до зазначеної категорії осіб.

20.2. Види покарань, які застосовуються до неповнолітніх, та особливості їх призначення

Законодавець встановлює вичерпний перелік покарань, які можуть призначатися неповнолітнім. Насамперед, це такі *основні види покарань*: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк (ч. 1 ст. 98 КК). До неповнолітнього можуть бути застосовані й *додаткові покарання* у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 2 ст. 98 КК).

Кожне з наведених покарань має свої особливості у застосуванні щодо осіб, які вчинили злочин до досягнення повноліття. Зокрема, **штраф** (ст. 99 КК) призначається лише неповнолітнім, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Розмір цього покарання встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; це стосується й злочинів, за які передбачено єдине основне покарання — штраф понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Якщо ж неповнолітній, засуджений за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання тільки у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, до нього може бути застосовано покарання у виді громадських робіт або виправних робіт згідно з положеннями статей 100, 103 КК.

Громадські роботи полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Вони можуть застосовуватися до неповнолітніх з урахуванням обмежень, встановлених ч. 1 ст. 100 КК: стосуються віку особи, якій вони призначаються (становить від 16 до 18 років), строку (від тридцяти до ста двадцяти годин) та тривалості відбування на день (не більше двох годин).

Виправні роботи застосовуються за місцем роботи неповнолітніх у віці від 16 до 18 років. Суд може призначити цей вид покарання у межах строку від двох місяців до одного року з відрахуванням у дохід держави від п'яти до десяти відсотків заробітку неповнолітнього (частини 2, 3 ст. 100 КК).

Відповідно до ст. 101 КК **арешт** означає тримання неповнолітніх, які на момент постановлення вироку досягли шістнадцяти років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах. Ці особи відбувають дане покарання впродовж строку від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб.

Покарання у виді **позбавлення волі на певний строк** (ст. 102 КК) застосовується до неповнолітніх у межах терміну від шести місяців до десяти років (виняток із цього складають особливо тяжкі злочини, поєднані з умисним позбавленням життя людини, за які неповнолітні можуть засуджуватися до п'ятнадцяти років позбавлення волі). За вчинений повторно злочин невеликої тяжкості строк позбавлення волі не може перевищувати одного року шести місяців, а при вчиненні злочинів середньої тяжкості, тяжких та особливо тяжких злочинів — відповідно чотирьох, семи і десяти років. Неповнолітньому, який вчинив злочин невеликої тяжкості вперше, цей вид покарання не призначається.

Засуджені до позбавлення волі неповнолітні відбувають зазначене покарання у спеціальних виховних установах. За КВК цими установами є виховні колонії (ст. 19).

Певні особливості має й **призначення покарання особам, котрі вчинили злочини у віці до вісімнадцяти років**. Так, згідно з ч. 1 ст. 103 КК суд, призначаючи покарання неповнолітньому, крім обставин, передбачених статтями 65—67 КК, повинен враховувати умови його життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього. При призначенні покарання неповнолітньому за сукупністю злочинів або вироків остаточне покарання у виді позбавлення волі не може перевищувати п'ятнадцяти років (ч. 2 ст. 103 КК).

20.3. Специфіка звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування

Деякі особливості має звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування. Так, **звільнення від відбування покарання з випробуванням** застосовується до неповнолітніх відповідно до статей 75—78 КК, з урахуванням положень, передбачених ст. 104 КК:

- таке звільнення може бути застосоване лише у разі засудження неповнолітнього до арешту чи позбавлення волі;

- іспитовий строк установлюється тривалістю від одного до двох років;

- при звільненні неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на окрему особу (за її згодою або на її прохання) обов'язок щодо нагляду за засудженим і проведення з ним виховної роботи.

Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 105 КК) можливе у випадках, коли буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки винний на момент постановлення вироку

не потребує призначення покарання. *Умовою* цього специфічного заходу, застосовуваного до неповнолітніх, є вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості.

Звільнення від покарання на підставі ст. 105 КК є факультативним.

Специфіка звільнення від відбування покарання за давністю виконання обвинувального вироку осіб, які вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років, полягає у встановленні значно менших строків давності, ніж ті, що передбачені для дорослих осіб:

1) два роки — у разі засудження до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, а також при засудженні до покарання у виді позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості;

2) п'ять років — у випадку засудження до позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин;

3) сім років — у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкий злочин;

4) десять років — у випадку засудження до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин (ч. 3 ст. 106 КК).

Водночас, як сказано в ч. 1 ст. 106 КК, при застосуванні інституту звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності до розглядуваної категорії осіб зберігають своє значення відповідні положення ст. 80 КК. Ці положення стосуються передусім зупинення та переривання перебігу давності.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване до осіб, які вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років і відбувають покарання у виді позбавлення волі, коли засуджений довів своє виправлення сумлінною поведінкою і ставленням до праці та навчання (частини 1, 2 ст. 107 КК). Таке звільнення застосовується незалежно від тяжкості вчиненого злочину після фактичного відбуття винним:

а) не менше третини призначеного строку покарання у виді позбавлення волі за злочин невеликої або середньої тяжкості і за необережний тяжкий злочин;

б) не менше половини строку покарання у виді позбавлення волі, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також якщо особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила у віці до вісімнадцяти років новий умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі;

в) не менше двох третин строку покарання у виді позбавлення волі, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також якщо особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі і була умовно-достроково звільнена від відбування покарання, але до закінчення невідбутої частини покарання та до досягнення вісім-

надцятирічного віку знову вчинила умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі (ч. 3 ст. 107 КК).

У разі вчинення особою, щодо якої застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, протягом невідбутої частини покарання нового злочину суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими у статтях 71 і 72 КК (ч. 5 ст. 107 КК).

Згідно з ч. 4 ст. 107 КК заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням до неповнолітніх не застосовується.

20.4. Погашення і зняття судимості щодо неповнолітніх

Погашення та зняття судимості щодо осіб, які вчинили злочин до досягнення ними вісімнадцятирічного віку, здійснюється відповідно до статей 88—91 КК. При цьому враховуються положення, передбачені ст. 108 КК. Зокрема, у ч. 2 ст. 108 КК встановлюються *строки погашення судимості*:

1) один рік — для засуджених до позбавлення волі за злочин невеликої або середньої тяжкості;

2) три роки — для осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі за тяжкий злочин;

3) п'ять років — якщо особи відбули позбавлення волі за особливо тяжкий злочин.

Засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, визнаються такими, які не мають судимості, після виконання цього покарання.

Що стосується *дострокового зняття судимості*, то воно допускається лише щодо особи, яка відбула покарання у виді позбавлення волі за тяжкий або особливо тяжкий злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, і тільки після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного в ч. 2 ст. 108 КК. Суд може зняти судимість, коли особа, котра вчинила злочин до повноліття, зразковою поведінкою й сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення (ч. 3 ст. 108 КК).

Резюме. Потреба у підвищеній кримінально-правовій охороні неповнолітніх зумовлюється необхідністю врахування специфіки їх вікового, психологічного та соціального розвитку. Насамперед до осіб, які вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років, може бути застосований такий специфічний вид звільнення від кримінальної відповідальності, як звільнення із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Зазначені заходи хоч і пов'язані з певними обмеженнями для особи, якій вони призначаються, але не є покаранням.

Деякі особливості має звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. Ці особливості стосуються тривалості строків давності та їх диференціації.

До неповнолітніх можуть застосовуватися такі види основних покарань: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк. Додатковими покараннями, які призначаються особам, котрі вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років, є штраф і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. При призначенні покарання розглядуваній категорії осіб суд додатково враховує умови життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

Специфіка звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування стосується таких його різновидів, як звільнення від відбування покарання з випробуванням, звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. Крім того, особи, котрі вчинили злочин у віці від 14 до 18 років, можуть бути звільнені від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Особливості застосування інституту судимості щодо неповнолітніх полягають у встановленні скорочених строків погашення й зняття судимості.

Терміни і поняття

Неповнолітні

Примусові заходи виховного характеру

Питання для перевірки знань

1. Чому стосовно неповнолітніх злочинців передбачені пільгові умови їх кримінальної відповідальності і покарання?

2. Які умови та підстава звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру?

3. У чому полягають окремі різновиди примусових заходів виховного характеру?

4. Які обставини враховує суд при призначенні покарання неповнолітнім?

5. Коли можливе звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру?

Тести для самоконтролю

1. Назвіть види примусових заходів виховного характеру.

Варіанти відповідей:

- а) застереження;
- б) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- в) покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодувати за подіяний майновий збиток;
- г) обмеження дозвілля.

2. Вкажіть основне покарання, яке до неповнолітніх не застосовується.

Варіанти відповідей:

- а) штраф;
- б) громадські роботи;
- в) обмеження волі;
- г) арешт.

3. Визначте, якому неповнолітньому не може бути призначене позбавлення волі на певний строк.

Варіанти відповідей:

- а) який уперше вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості;
- б) котрий вчинив злочин невеликої тяжкості вперше;
- в) який щиро розкався та активно сприяв розкриттю злочину;
- г) який після вчинення злочину бездоганно повадився.

4. З'ясуйте, яку частину строку покарання у виді позбавлення волі повинна відбути особа, засуджена за вчинений у неповнолітньому віці умисний тяжкий чи необережний особливо тяжкий злочин, аби її можна було умовно-достроково звільнити від відбування покарання.

Варіанти відповідей:

- а) не менше третини;
- б) не менше трьох чвертей;
- в) не менше двох третин;
- г) не менше половини.

5. Встановіть, якого строку погашення судимості у застосуванні до осіб, котрі вчинили злочин до досягнення ними вісімнадцятирічного віку, немає.

Варіанти відповідей:

- а) один рік;
- б) три роки;
- в) п'ять років;

г) шість років.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Знайдіть спільні та відмінні риси у застосуванні до неповнолітніх і дорослих осіб:

— звільнення у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності;

— штрафу, громадських та виправних робіт, арешту, позбавлення волі на певний строк;

— звільнення від відбування покарання з випробуванням;

— звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності;

— умовно-дострокового звільнення від відбування покарання;

— погашення та зняття судимості.

2. Тринадцяти річний Петров вчинив крадіжку.

Які заходи кримінально-правового впливу можуть бути застосовані до Петрова?

3. Смирнова було засуджено за ч. 2 ст. 187 КК на сім років позбавлення волі з конфіскацією всього майна, яке є його власністю.

У касаційній скарзі прокурор просив змінити вирок, виключивши з нього застосування додаткової міри покарання у виді конфіскації майна, оскільки Смирнов вчинив злочин у неповнолітньому віці.

Чи підлягає скарга задоволенню?

4. Неповнолітній у складі організованої групи вчинив вимагання (ч. 4 ст. 189 КК). Суд призначив йому покарання у виді позбавлення волі на десять років і шість місяців.

Чи правильне рішення суду?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

2. Кримінальний кодекс України. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 216 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.

4. Кримінально-виконавчий кодекс України // Україна. Кодекси. —

К.: Велес, 2007. — 64 с.

5. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 6. — Ст. 35.

6. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова ПВСУ від 16 квітня 2004 р. № 5 // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 5. — С. 4—8.

7. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова ПВСУ від 15 травня 2006 р. № 2 // Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 7. — С. 11—16.

8. *Антипов В.* Проблеми застосування до неповнолітніх певних видів кримінального покарання // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 8. — С. 134—138.

9. *Бурдін В. М.* Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх. — К.: Атіка, 2004. — 240 с.

10. *Васильківська І. П.* Законодавство України про кримінальну відповідальність неповнолітніх // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. — 2002. — № 2. — Ч. 1. — С. 61—64.

11. *Гончар Т. О.* Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх за чинним Кримінальним кодексом України // Правова держава. — 2002. — № 5. — С. 89—93.

12. *Киренко С.* Кримінально-правова охорона неповнолітніх новим КК — старі проблеми // Право України. — 2002. — № 6. — С. 39—42.

13. *Кідіна Н.* Законодавство країн Європи про кримінальну відповідальність неповнолітніх // Право України. — 2000. — № 2. — С. 97—100.

14. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 2010. — 454 с.

15. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. — К.: Атіка, 2009. — 408 с.

16. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і факультетів. — К.: А.С.К., 2001. — 352 с.

17. *Музика А. А.* Примусові заходи медичного і виховного характеру. — К.: НАВСУ, 1997. — 125 с.

18. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. — Т. 1. — 964 с.

19. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Юридична думка, 2010. — 1288 с.

20. Практика судів України з кримінальних справ (2008—2011) / За заг. ред. В. Я. Тація. — Х.: Одиссей, 2011. — 568 с.

21. *Яцун О.* Особливості врахування особи неповнолітнього при призначенні покарання // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 11. — С. 20—25.

Альтернативна санкція — санкція, яка вміщує вказівку на два чи більше видів основних покарань.

Амністія — закон, на підставі якого особи, які були визнані винними у вчиненні злочину за вироком суду або кримінальні справи щодо яких були розглянуті судами, але вироки стосовно них ще не набрали законної сили, можуть бути повністю або частково звільнені від відбування покарання.

Арешт — основний різновид покарання, пов'язаний з перебуванням засудженого в умовах ізоляції протягом призначеного судом строку.

Безпосередній об'єкт злочину — комплекс охоронюваних кримінально-правовими нормами суспільних відносин чи певне соціальне благо, на які безпосередньо посягає той чи інший конкретний злочин.

Буквальне тлумачення кримінального закону — з'ясування змісту кримінально-правової норми у точній відповідності з текстом закону.

Видача осіб, які вчинили злочин (екстрадиція) — передача злочинців державою, на території якої вони перебувають, державі, на території якої був вчинений злочин або громадянами якої вони є.

Виконавець (співвиконавець) злочину — особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо або шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності, вчинила злочин (ч. 2 ст. 27 КК).

Виконання законного наказу або розпорядження як обставина, що виключає злочинність діяння — правомірне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, зобов'язаною виконати цей наказ.

Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, пов'язане з вимушеним заподіянням шкоди, як обставина, котра виключає злочинність діяння — вимушене заподіяння шкоди законним інтересам громадян, суспільства або держави особою, яка, беручи участь в організованій групі (злочинній організації) виконувала спеціальне завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності цієї групи (організації), крім випадків, коли ця особа вчиняє умисний і поєднаний з насильством над потерпілим особливо тяжкий злочин або умисний тяжкий злочин, пов'язаний зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому чи настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків.

Вина — психічне ставлення особи до злочинного діяння, яке вона вчиняє, та його наслідків у формі умислу або необережності.

Винність діяння — вчинення дії чи бездіяльності умисно або з необережності.

Випадок (казус) — заподіяння шкоди без вини, коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності) і в силу конкретних умов у даній ситуації не повинна була чи не могла їх передбачити.

Виправданий ризик — правомірна поведінка (дія або бездія) особи, спрямована на досягнення значної суспільно корисної мети, при здійсненні якої була заподіяна шкода правоохоронюваним інтересам.

Виправлення засудженого — такі зміни його особистості, за яких він стає безпечним для суспільства, у нього формуються позитивна соціальна установка, повага до закону, правил і традицій людського співжиття.

Виправні роботи — основне покарання, що відбувається за місцем роботи особи, і протягом строку його відбування із суми заробітку засудженого провадиться відрахування в дохід держави у розмірі, встановленому вироком суду.

Відносно визначена санкція — санкція, яка вказує на один вид покарання і його межі.

Відсильна диспозиція — диспозиція, котра для визначення ознак злочину відсилає до іншої статті (частини статті) закону про кримінальну відповідальність.

Готування до злочину — перша стадія вчинення злочину, що полягає у підшукуванні або пристосуванні засобів чи знарядь, підшукуванні співучасників або змові на вчинення злочину, усуненні перешкод, а також іншому умисному створенні умов для вчинення злочину.

Граматичне (філологічне) тлумачення закону про кримінальну відповідальність — з'ясування його змісту з використанням правил граматики, синтаксису, орфографії та пунктуації.

Громадські роботи — вид основного покарання, який виявляється у виконанні засудженим у вільний від роботи (навчання) час безоплатних суспільно корисних робіт.

Група осіб — два чи більше виконавців, які утворили групу для спільного вчинення злочину без попередньої домовленості про це між собою.

Група осіб за попередньою змовою — декілька (два або більше) суб'єктів злочину, які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення.

Диспозиція кримінально-правової норми — частина статті Особливої частини КК, де визначається злочинне діяння.

Дійове (діяльне) каяття — активна поведінка особи, яка свідчить про щирий осуд вчиненого нею злочину і прагнення пом'якшити його наслідки.

Добровільна відмова від доведення злочину до кінця — добровільне та остаточне припинення особою розпочатої злочинної діяльності при усвідомленні можливості її успішного завершення.

Добровільна відмова співучасника — остаточне припинення за волею співучасника розпочатої ним злочинної діяльності або вжиття певного заходу для запобігання можливому злочинному наслідку.

Довічне позбавлення волі — основна міра покарання, що полягає в довічному триманні засудженого у кримінально-виконавчій установі закритого типу.

Додатковий безпосередній об'єкт злочину — суспільні відносини або цінності, яким завдається шкода або виникає загроза її заподіяння поряд з основним об'єктом.

Додатковий обов'язковий об'єкт злочину — об'єкт, якому внаслідок вчинення злочину завжди заподіюється шкода.

Додатковий факультативний об'єкт злочину — суспільні відносини або цінності, яким при вчиненні певного злочину в одному випадку завдається шкода, а в іншому — ні.

Додаткові покарання — покарання, які призначаються лише на додаток до основних і самостійно застосовуватися не можуть.

Доктринальне тлумачення кримінального закону — наукове тлумачення, яке дають фахівці у галузі кримінального права.

Ексцес виконавця — вчинення виконавцем самостійного злочину, що виходить за межі умислу інших співучасників.

Елементи складу злочину — його складові; відсутність хоча б одного з елементів свідчить про відсутність у діянні особи складу злочину.

Емоційний стан злочинця — переживання особи при вчиненні нею злочину.

Загальна (генеральна) превенція — запобігання вчиненню злочинів іншими особами.

Загальний об'єкт злочину — вся сукупність суспільних відносин і соціальних благ, які охороняються кримінально-правовими нормами.

Загальний склад злочину — склад злочину, який містить об'єктивні й суб'єктивні ознаки всіх складів злочинів, передбачених законом про кримінальну відповідальність.

Загальний суб'єкт злочину — суб'єкт злочину, якому притаманні загальні обов'язкові ознаки суб'єкта злочину.

Загальні засади призначення покарання — передбачені кримінальним законом вихідні положення, якими повинен користуватися суд при призначенні покарання підсудному.

Закінчений замах на злочин — замах, при якому особа виконала всі дії, які вважала за необхідне для завершення злочину, але злочин не було доведено до кінця з не залежних від її волі причин.

Закінчений злочин — діяння, у складі якого наявні всі ознаки злочину, передбаченого конкретною статтею Особливої частини КК.

Закон про кримінальну відповідальність — нормативно-правовий акт, який має вищу юридичну силу, приймається Верховною Радою України і містить систему взаємопов'язаних і взаємоузгоджених кримінально-правових норм.

Замах на злочин — діяння, вчинене з прямим умислом і безпосередньо спрямоване на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного.

Замах на злочин із непридатними засобами — замах, при якому особа помилково використовує такі засоби, які об'єктивно не могли привести до завершення злочину.

Замах на непридатний об'єкт — замах, при якому особа не може довести злочин до кінця внаслідок того, що об'єкт посягання не володіє тими властивостями, на які сподівається винний.

Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким — заміна основного покарання у виді обмеження або позбавлення волі, яке відбуває особа, на більш м'який його вид у разі, коли засуджений став на шлях виправлення й відбув певну частину строку призначеного судом покарання.

Затримання особи, яка вчинила злочин — правомірні дії особи, щодо якої вчинено посягання, або інших осіб, котрі спрямовані на затримання злочинця для того, аби передати його відповідним органам влади.

Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років — різновид звільнення від відбування покарання, застосовуваний до засуджених, котрі стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання у виді обмеження або позбавлення волі, що встановлюється у межах строку, на який за законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною трирічного віку.

Звільнення від відбування покарання з випробуванням — звільнення засудженого від відбування призначеного вироком покарання за умови, що він упродовж встановленого судом іспитового строку не вчинить нового злочину і виконає певні обов'язки.

Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років — звільнення від відбування покарання, яке застосовується до вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до семи років, у випадку призначення їм покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк з тим, аби ці засуджені протягом іспитового строку не вчинили нового злочину і виконали покладені на них обов'язки.

Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку — звільнення від відбування призначеного судом покарання внаслідок спливу з дня вступу обвинувального вироку в законну силу передбачених законом строків.

Звільнення від кримінальної відповідальності — врегульована кримінальним і кримінальним процесуальним законодавством відмова держави в особі суду від застосування щодо особи, яка вчинила злочин, кримінально-правових заходів примусового характеру.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності — звільнення від відповідальності через сплив із часу вчинення злочину встановлених у законі термінів.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки — звільнення від кримінальної відповідальності особи, котра вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, коли буде визнано, що внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння на час кримінального провадження втратило суспільну небезпечність або ця особа на цей час перестала бути суспільно небезпечною.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям — звільнення від відповідальності особи, яка вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості вперше, якщо вона після його вчинення щиро покалася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані збитки (усунула заповідяну шкоду).

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки — різновид звільнення від кримінальної відповідальності, за якого особа, котра вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості та щиро покалася, умовно не притягається до кримінальної відповідальності і передається на поруки колективу підприємства, установи, організації для здійснення щодо неї заходів виховного характеру, а остаточне вирішення питання про звільнення такої особи залежить від її подальшої поведінки.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим — звільнення від відповідальності особи, яка вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості вперше, у випадку, коли вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заповідяну шкоду.

Звільнення від покарання за хворобою — звільнення від покарання або його відбування у зв'язку із захворюванням особи на психічну чи іншу тяжку хворобу або через визнання військовослужбовців, засуджених до службового обмеження, арешту чи тримання в дисциплінарному батальйоні, непридатними до військової служби за станом здоров'я.

Звільнення від покарання та його відбування — передбачені КК випадки незастосування покарання до особи, засудженої за вчинення злочину, чи звільнення її від подальшого відбування покарання, або заміни їй покарання більш м'яким чи пом'якшення призначеного покарання.

Звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності — звільнення від покарання особи, котра вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною.

Зворотна дія кримінального закону у часі — поширення впливу даного закону на діяння, вчинені до набрання цим законом чинності.

Злочин — суспільно небезпечне, винне, протиправне і кримінально каране діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Злочин з матеріальним складом — злочин, який передбачає настання суспільно небезпечних наслідків як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони.

Злочин з усіченим складом — злочин, у якому момент закінчення переноситься законом на стадію готування до злочину чи стадію замаху на злочин.

Злочин з формальним складом — злочин, для об'єктивної сторони якого КК вимагає наявності тільки діяння (дії чи бездіяльності).

Злочин невеликої тяжкості — злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років або інше, більш м'яке покарання, за винятком основного покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 2 ст. 12 КК).

Злочин середньої тяжкості — злочин, за який встановлене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років (ч. 3 ст. 12 КК).

Злочинна недбалість — вид необережності, при якому особа не передбачає настання шкідливих наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Злочинна організація — стійке ієрархічне об'єднання п'яти і більше осіб або двох і більше організованих груп (структурних частин), метою діяльності якого є вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів, або керівництво чи координація злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

Злочинна самовпевненість — необережність, за якої особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховує на відвернення цих наслідків.

Знаряддя і засоби вчинення злочину — предмети матеріального світу, які використовуються злочинцем при вчиненні суспільно небезпечного діяння.

Зняття судимості — припинення стану судимості судом до закінчення строків її погашення.

Ідеальна сукупність злочинів — вчинення винним одним і тим самим діянням одночасно двох або більше самостійних злочинів.

Кара — обмеження (позбавлення) прав і свобод особи, засудженої за вчинення злочину.

Кваліфікація злочину — встановлення та юридичне закріплення точної відповідності між ознаками вчиненого діяння й ознаками складу злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою.

Кваліфікований (особливо кваліфікований) склад злочину — склад злочину з обтяжуючими (особливо обтяжуючими) обставинами й суворішою санкцією, порівняно із санкцією за вчинення злочину з основним (кваліфікованим) складом.

Класифікація злочинів — розподіл описаних у кримінальному законі злочинних діянь на групи за певними ознаками.

Конкретний склад злочину — склад злочину, передбачений певною статтею Особливої частини КК.

Конкуренція кримінально-правових норм — наявність декількох статей КК, які рівною мірою передбачають караність даного діяння.

Конфіскація майна — додатковий вид покарання, який полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого.

Крайня необхідність — стан, за якого особа вимушено заподіює шкоду правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки, що загрожує інтересам особи, суспільства, держави, які охороняються законом, якщо ця небезпека за даних умов не могла бути усунута іншим способом і якщо заподіяна шкода не є значнішою, ніж шкода відвернена.

Кримінальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, визначений у кримінальному законі, що виявляється в державному осуді злочинця обвинувальним вироком суду і полягає у застосуванні до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, заходів кримінально-правового примусу.

Кримінальна караність діяння — встановлення в законі за вчинення певного злочину кримінально-правової санкції, що дає можливість застосування покарання до винної особи.

Кримінальне право як галузь законодавства — сукупність законів, які встановлюють злочинність і караність діяння.

Кримінальне право як галузь права України — система правових норм, покликаних захищати найважливіші цінності суспільства шляхом визнання певних посягань на них злочинами і встановлення відповідного покарання щодо осіб, які ці посягання вчинили.

Кримінальне право як навчальна дисципліна — систематизована у певному порядку сукупність знань, які випливають із системи науки кримінального права, а також практики реалізації наукових досягнень.

Кримінальні правовідносини — регламентовані кримінально-правовими нормами відносини між державою та особою, котра вчинила злочин, з початком яких у держави виникає право застосувати до винного встановлені КК примусові заходи впливу, а в злочинця — обов'язок підкоритися зазначеним заходам і вимагати їх застосування у повній відповідності із законом.

Логічне тлумачення кримінального закону — визначення змісту закону на підставі правил логіки.

Малозначне діяння — дія чи бездіяльність, яка формально містить ознаки діяння, передбаченого КК, але по суті не становить суспільної небезпечності.

Мета злочину — той уявний результат, досягнути якого прагне винний.

Мета покарання — його кінцева мета, котра виявляється у карі, виправленні засудженого, а також запобіганні вчиненню нових злочинів як засудженим, так і іншими особами.

Метод правового регулювання кримінального права — застосування покарання та інших кримінально-правових заходів до особи, котра вчинила передбачене КК суспільно небезпечне діяння.

Місце вчинення злочину — певна територія або інше місце, де вчиняється злочин.

Множинність злочинів — вчинення однією особою двох або більше злочинів, кожен з яких ще зберіг свою юридичну значущість.

Мотив вчинення злочину — внутрішні спонукання, якими керувалася особа, вчиняючи передбачене КК суспільно небезпечне діяння.

Наука кримінального права України — система поглядів, ідей, теорій, концепцій та уявлень щодо самого кримінального закону, практики його застосування і перспектив розвитку, історії національного кримінального права та кримінального права зарубіжних країн.

Національний принцип чинності закону про кримінальну відповідальність — регламентує поширення дії цього закону щодо діянь, вчинених за межами України її громадянами та особами без громадянства, які постійно проживають в Україні.

Негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність — реакція держави на вчинений у минулому злочин, яка полягає в застосуванні до винного конкретних кримінально-правових заходів.

Незакінчений замах на злочин — замах, за якого злочин не було доведено до кінця через те, що особа не вчинила всіх необхідних для цього дій із причин, котрі не залежали від її волі.

Незакінчений злочин — умисне суспільно небезпечне діяння, яке не містить усіх ознак складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, у зв'язку з тим, що злочин не був доведений до кінця з не залежних від волі винного причин.

Необережність — форма вини, за якої особа передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії (бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання цих наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Необхідна оборона — правомірний захист правоохоронюваних інтересів особи, суспільства чи держави від суспільно небезпечного посягання шляхом спричинення шкоди тому, хто посягає.

Неосудність — психопатологічний стан особи, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК, не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними.

Непереборний фізичний примус — фізичний вплив на людину, за якого вона цілком позбавляється можливості керувати своїми вчинками.

Неповнолітні — особи, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

Непрямий умисел — таке психічне ставлення винного до діяння і його наслідків, за якого він усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), передбачає її суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажає, але свідомо допускає настання цих наслідків.

Об'єкт злочину — охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини і соціальні блага (цінності), на які посягає злочин і яким він заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди.

Об'єктивна сторона злочину — сукупність ознак, котрі характеризують зовнішню сторону злочинного діяння.

Обмежена осудність — психічний стан особи під час вчинення злочину, що характеризується її неможливістю через психічний розлад повною мірою усвідомлювати своє діяння та (або) керувати ним.

Обмеження волі — основна міра покарання, що характеризується триманням засудженого в кримінально-виконавчій установі відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням до праці.

Обмежувальне тлумачення кримінального закону — тлумачення, за якого дії кримінально-правової норми надається вужчих меж, ніж це зазначено у тексті закону.

Обов'язкові ознаки складу злочину — ознаки, властиві всім складам злочинів.

Обставини, які обтяжують покарання — визначені КК фактори, котрі характеризують підвищений ступінь суспільної небезпечності особи винного та вчиненого ним злочину, що дозволяє суду призначити злочинцю суворіше покарання.

Обставини, які пом'якшують покарання — різного роду чинники, які стосуються особи винного і вчиненого ним злочину, що зменшують суспільну небезпечність злочинного діяння й самого злочинця, а отже, ступінь відповідальності останнього.

Обставини, що виключають злочинність діяння — подібні до злочинів із зовнішнього боку суспільно корисні (соціально прийнятні) та правомірні діяння, які вчинені за певних умов і виключають кримінальну відповідальність особи за заподіяну шкоду.

Обстановка вчинення злочину — сукупність умов, за яких вчиняється злочин.

Одиничний злочин — діяння, котре вміщує склад одного злочину та кваліфікується за однією статтею (частиною статті) Особливої частини КК.

Описова диспозиція — диспозиція, яка описує головні ознаки злочину.

Організатор злочину — особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням, а також особа, що утворила організовану групу або злочинну організацію чи керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації (ч. 3 ст. 27 КК).

Організована група — внутрішньо стійке об'єднання декількох (трьох і більше) осіб, яке було попередньо утворене з метою вчинення злочинів.

Основний безпосередній об'єкт злочину — у випадку існування двох об'єктів важливіший з них, який і визначає суспільну небезпечність злочину.

Основний склад злочину — склад злочину, який містить головні ознаки складу злочину без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин.

Основні покарання — покарання, які призначаються самостійно і не можуть приєднуватися до інших покарань.

Особливо тяжкий злочин — злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі (ч. 5 ст. 12 КК).

Осудність — стан психіки людини, за якого вона під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Офіційне (легальне) тлумачення закону про кримінальну відповідальність — роз'яснення його змісту Конституційним Судом України.

Переборний фізичний примус — такий фізичний примус, за якого особа не втрачає можливості керувати своїми діями (бездіяльністю).

Перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця — навмисне заподіяння особі, що вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не співрозмірна з небезпечністю вчиненого посягання чи обстановкою затримання злочинця.

Перевищення меж (експес) крайньої необхідності — умисне заподіяння шкоди законним інтересам громадян, суспільним та державним інтересам у разі, коли така шкода є значнішою, ніж відвернена шкода.

Перевищення меж необхідної оборони (експес оборони) — явна невідповідність захисних дій небезпечності посягання чи обстановці захисту, коли тому, хто посягає, без необхідності умисно заподіюються тяжкі тілесні ушкодження або смерть.

Підбурювач — особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину (ч. 4 ст. 27 КК).

Підстава кримінальної відповідальності — вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить усі ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним законом.

Повторність злочинів — вид множинності, який утворюють тотожні або, у разі особливої вказівки законодавця, однорідні чи схожі за своїми ознаками злочини.

Повторність однорідних злочинів — вчинення винним двох або більше злочинів, передбачених різними статтями КК, у встановлених законом випадках.

Повторність тотожних злочинів — вчинення особою декількох злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК.

Погашення судимості — автоматичне припинення судимості після спливу певних строків за наявності передбачених законом умов.

Подвійна (складна, змішана) форма вини — різне психічне ставлення суб'єкта у формі умислу та необережності до різних об'єктивних ознак одного й того самого злочину.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу — додаткове покарання, змістом якого є анулювання юридично закріплених заслуг особи, що зумовлюється дискредитуванням відповідного звання або кваліфікаційного класу вчиненням тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

Позбавлення волі на певний строк — основний різновид покарання, який полягає в ізоляції засудженого й триманні його впродовж строку, зазначеного у вирокі суду, у кримінально-виконавчій установі закритого типу.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю — вид покарання, котрий може застосовуватися і як основне, і як додаткове, що полягає у забороні засудженому на вказаний у вирокі строк обіймати посаду або займатися діяльністю, у зв'язку з якими ним було вчинено злочин.

Позитивна (перспективна) кримінальна відповідальність — утримання особи від вчинення злочинів, внутрішній стимул до належної поведінки, наслідком чого є позитивна кримінально-правова оцінка з боку держави (наприклад, виключення кримінальної відповідальності за злочин, який особа не вчиняла).

Покарання — особлива форма державного примусу, що призначається судом від імені держави в обвинувальному вирокі особі, визнаній винною у вчиненні злочину, і полягає в передбачених КК обмеженнях її прав та свобод.

Покарання, які можуть застосовуватися і як основні, і як додаткові — покарання, котрі в одних випадках можуть призначатися як самостійні, а в інших — додаватися до основних.

Помилка у кримінальному праві — хибне уявлення особи про юридичні або фактичні властивості вчинюваного нею діяння та його наслідків.

Помилування — акт (указ) глави держави, за яким певна особа повністю або частково звільняється від відбування покарання чи їй може бути замінене покарання (невідбута його частина) більш м'яким покаранням.

Пособник — особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину (ч. 5 ст. 27 КК).

Потерпілий — особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду.

Поширювальне тлумачення кримінального закону — тлумачення, за якого кримінально-правовій нормі надається ширшого значення, ніж це текстуально виражено.

Предмет злочину — будь-які речі матеріального світу, а також інтелектуальні цінності, з приводу яких чи у зв'язку з якими вчиняється передбачене КК суспільно небезпечне діяння.

Предмет правового регулювання кримінального права — суспільні відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину і застосуванням за це відповідних покарань.

Привілейований склад злочину — склад злочину з пом'якшуючими обставинами та більш м'яким покаранням, ніж у нормі, де описується основний склад злочину.

Призначення покарання — специфічний етап застосування кримінально-правових норм, який полягає в обранні конкретної міри покарання стосовно особи, визнаної винною у вчиненні злочину.

Примусове лікування — кримінально-правовий захід державного примусу, який застосовується судом поряд із призначенням покаранням до особи, що вчинила злочин і має небезпечну для здоров'я інших осіб хворобу.

Примусові заходи виховного характеру — передбачені кримінальним законом особливі заходи державного впливу, які застосовуються до неповнолітнього у разі вчинення ним злочину та до особи, котра до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки передбаченої Особливою частиною КК дії (бездіяльності), і пов'язані з певними обмеженнями для цих осіб.

Примусові заходи медичного характеру — надання у примусовому порядку психіатричної допомоги (амбулаторної або пов'язаної з поміщенням у спеціальний лікувальний заклад) особі, котра вчинила передбачену Особливою частиною КК суспільно небезпечну дію (бездіяльність).

Принципи кримінального права — вихідні, основоположні ідеї, які закріплені в кримінально-правових нормах і визначають побудову всієї галузі права, окремих її інститутів, правотворчу і правозастосовчу діяльність.

Причетність до злочину — навмисне діяння, яке хоч і пов'язане з вчиненням злочину, але не є співучастю в ньому.

Причинний зв'язок у кримінально-правовому розумінні — такий зв'язок між діянням — дією або бездіяльністю — і суспільно небезпечними наслідками, за якого дія чи бездіяльність (причина) викликає настання суспільно небезпечного наслідку (наслідок).

Продовжуваний злочин — одиничний злочин, який складається з низки тотожних діянь, віддалених одне від одного в часі, що спрямовані на досягнення єдиної мети.

Проста диспозиція — диспозиція, яка не розкриває змісту ознак злочину, а лише називає його.

Проста співучасть — таке об'єднання зусиль співучасників, за якого кожен з них вчинює однакову з правової точки зору діяння і виступає як виконавець злочину.

Простий склад злочину — склад злочину, у якому має місце одне суспільно небезпечне діяння, яке вчиняється з однією формою вини і посягає на один об'єкт.

Протиправність діяння — передбачення дії чи бездії законом про кримінальну відповідальність.

Прямий умисел — різновид умислу, за якого особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає їх настання.

Психічний примус — вплив на психіку особи для того, щоб змусити її всупереч власній волі вчинити злочин.

Реальна сукупність злочинів — послідовне вчинення винним двох або більше діянь, кожне з яких складає самостійний злочин.

Реальний принцип чинності закону про кримінальну відповідальність — передбачає поширення впливу даного закону на діяння, вчинені за межами України іноземцями та особами без громадянства, що не проживають постійно в Україні, у разі вчинення ними тяжких або особливо тяжких злочинів проти прав і свобод громадян України або інтересів України.

Рецидив злочинів — вчинення особою нового умисного злочину після засудження хоча б за один умисний злочин.

Родовий об'єкт злочину — суспільні відносини та соціальні блага, на які посягає певна група злочинів.

Санкція кримінально-правової норми — частина статті Особливої частини КК, яка встановлює вид і міру покарання за вказаний у диспозиції злочин.

Система кримінального права — впорядкована сукупність кримінально-правових норм та інститутів, розміщених у певній послідовності та тісно пов'язаних між собою.

Система покарань — визначений у законі про кримінальну відповідальність вичерпний перелік видів покарань, розміщених у певному порядку — залежно від ступеня їх тяжкості.

Системне тлумачення закону про кримінальну відповідальність — встановлення змісту відповідного положення кримінального закону шляхом порівняння його з іншими положеннями цього чи будь-якого іншого закону.

Склад злочину — сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Складений злочин — одиничний злочин, об'єктивна сторона якого складається з декількох різних діянь, кожне з яких саме по собі утворює інший за кваліфікацією злочин.

Складна співучасть — форма співучасті, за якої кожний з учасників злочину вчиняє різні за характером і правовою оцінкою дії (бездіяльність).

Складний склад злочину — склад злочину, законодавча конструкція якого ускладнена якими-небудь обставинами.

Службові обмеження для військовослужбовців — основне покарання, яке застосовується до засуджених військовослужбовців, за винятком військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років з утриманням у дохід держави із суми грошового забезпечення засудженого від десяти до двадцяти відсотків, неможливістю підвищення його за посадою, у військовому званні, зарахування строку покарання в строк вилучення років для присвоєння чергового військового звання.

Спеціальна (приватна) превенція — запобігання вчиненню засудженим нового злочину.

Спеціальний суб'єкт злочину — фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа.

Співучасть — умисна спільна участь двох або більше суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

Спосіб вчинення злочину — певна послідовність прийомів і методів, які використовує винний при вчиненні злочину.

Стадії вчинення злочину — певні етапи його здійснення, котрі істотно відрізняються один від одного обсягом реалізації умислу і ступенем суспільної небезпечності.

Ступінь суспільної небезпечності злочину — кількісна характеристика суспільної небезпечності, яка визначається сукупністю всіх обста-

вин вчинення злочинного діяння (формою і видом вини, стадією розвитку злочинної діяльності, розміром заподіяної шкоди та ін.).

Суб'єкт злочину — фізична осудна особа, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, і вчинила передбачене КК суспільно небезпечне діяння.

Суб'єктивна сторона складу злочину — внутрішнє психічне ставлення суб'єкта до вчинюваної ним дії або бездіяльності та її наслідків.

Судимість — негативний правовий статус особи, який виникає внаслідок засудження її за вчинений злочин і пов'язаний з певними правовими обмеженнями, що діють як під час, так і після відбування винним призначеного судом покарання.

Сукупність злочинів — учинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями (частинами однієї й тієї самої статті) Особливої частини КК, за жодний з яких не було винесено вироку.

Суспільна небезпечність злочину — його здатність завдавати або створювати загрозу завдання шкоди відносинам (цінностям), що охороняються кримінальним законом.

Суспільно небезпечна бездіяльність — суспільно небезпечна протиправна пасивна поведінка суб'єкта, що полягає у свідомому, з власної волі невиконанні ним конкретної дії, яку він зобов'язаний був і міг вчинити.

Суспільно небезпечна дія — активний, вольовий, свідомий суспільно небезпечний і протиправний акт зовнішньої поведінки винної особи.

Суспільно небезпечне діяння — передбачена КК конкретна, свідомі і вольова дія чи бездіяльність суб'єкта, що заподіює чи ставить під загрозу заподіяння шкоди охоронювані кримінальним законом суспільні відносини (цінності).

Суспільно небезпечні наслідки злочину — передбачені кримінально-правовими нормами матеріальні або інші збитки, завдані злочинним діянням об'єкту посягання.

Територіальний принцип чинності закону про кримінальну відповідальність — регламентує поширення впливу КК на території України.

Тлумачення закону про кримінальну відповідальність — з'ясування, всебічне розкриття змісту кримінального закону з метою його точного застосування.

Триваючий злочин — одиничний злочин, який, розпочавшись дією або бездіяльністю особи, далі вчиняється безперервно протягом більш-менш тривалого часу (особа, вчинивши певне діяння, перебуває надалі у так званому злочинному стані, який іноді продовжується значний час).

Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців — основне покарання, яке полягає в примусовому направленні засудженого на встановлений у вирокі строк в особливу військову частину — дисциплінарний батальйон, призначену для відбування покарання військовослужбовцями, які вчинили злочини під час проходження ними строкової військової служби.

Тяжкий злочин — злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років (ч. 4 ст. 12 КК).

Умисел — форма вини, за якої особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає чи свідомо припускає їх настання.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання — звільнення засудженого від подальшого відбування покарання у виді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі на певний строк за умови, що він упродовж невідбутої частини покарання не вчинить нового злочину.

Універсальний (космополітичний) принцип чинності закону про кримінальну відповідальність — передбачає поширення дії даного закону на діяння, вчинені іноземцями та особами без громадянства, що не проживають постійно в Україні, за межами України у випадках, визначених міжнародними договорами.

Уявна оборона — дії, внаслідок яких одна особа, помилково оцінюючи поведінку іншої особи як посягання, заподіює їй шкоду, хоча у реальності суспільно небезпечного посягання не було.

Фактична помилка — хибне уявлення особи про фактичний зміст ознак, які складають об'єкт і об'єктивну сторону конкретного складу злочину.

Факультативні ознаки складу злочину — ознаки, які не є обов'язковими для всіх складів злочинів.

Фізичний примус — застосування до особи фізичного насильства з метою примушування її до вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК.

Фізіологічний афект (сильне душевне хвилювання) — психічний стан, за якого інтенсивна емоція (наприклад, сильне почуття образи і гніву) протягом короткого часу стає домінуючою, значно знижуючи здатність людини усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Форми співучасті у злочині — об'єднання співучасників, які розрізняються за характером виконання ними об'єктивної сторони злочину та стійкістю суб'єктивних зв'язків.

Функції кримінального права — головні напрями впливу кримінально-правових норм на суспільні відносини, які виникають у зв'язку з вчиненням злочину.

Характер суспільної небезпечності злочину — її якісний показник, котрий залежить від суспільної цінності об'єкта посягання, змісту шкоди, форми вини і т. д.

Час вчинення злочину — визначений у законі часовий відрізок, протягом якого може бути вчинене передбачене КК суспільно небезпечне діяння.

Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі — поширення впливу даного закону в межах певної території та стосовно певного кола осіб.

Чинність кримінального закону у часі — поширення дії цього закону протягом певного проміжку часу.

Штраф — міра покарання, котра може призначатися і як основна, і як додаткова, що виявляється у стягненні із засудженого на користь держави певної суми грошей.

Юридична помилка — неправильне уявлення особи про юридичну природу і правові наслідки діяння, яке вона вчиняє.

Навчальне видання

ВАСИЛЬКІВСЬКА Ірина Петрівна

Кримінальне право України

Загальна частина

Навчальний посібник

Редактор *В. Гломозда*
Художник обкладинки *Є. Мироненко*
Коректор *І. Савлук*
Верстка *Н. Чуприна*

Підписано до друку 06.02.13. Формат 60×90/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 13,95.
Обл.-вид. арк. 15,87. Зам. № 12-4436

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua